

ЖЕЙМС ПЛАМТРИ,
НУРГУЛ КАРЫБЕКОВА

**«МАНАС» ЭПОСУНА
ТИЕШЕЛУҮ ИЗИЛДӨВӨЛӨРГӨ
ЖАҢЫЧА ИЛИМИЙ СЕРЕП
(1856-2018)**

Жеймс Пламтри, PhD (Улуу Британия)
Нургул Карыбекова – педагогика илимдеринин
кандидаты (Кыргызстан)

**«Манас» эпосуна
тиешелүү изилдөөлөргө
жаңыча илимий сереп
(1856-2018)**

УДК 398
ББК 82.3 (ЗКир)
П 37

Бул илимий эмгек Борбордук Азиядагы Америка университетинин Президенттик фондунун колдоосу менен жүзөгө ашырылды.

Пламтри Жеймс, Карыбекова Нургул.

П 37

«Манас» эпосуна тиешелүү изилдөөлөргө жаңыча илимий сереп (1856–2018). – Б.: «Ордо компани» ЖЧК, 2023. – 184 б.

ISBN 978-9967-9509-0-0

Китепте мурда англис тилинде жарык көргөн «Манас» эпосунун түрдүү аспектилери боюнча изилдөөлөргө тиешелүү маалыматтар кыргыз тилине которулуп, санариптик доорго ылайык жаңы өнүттөгү илимий көз караштар менен толукталып берилген. Ал өз ичине киришүү бөлүмүнөн орун алган «Санариптик доордо «Манас» эпосун изилдөөнүн жаңы багыттары» аттуу китептин котормочусу Нургул Карыбекова тарабынан киргизилген жаңы бөлүмдү жана Британиялык окумуштуу Ж. Пламтри тарабынан изилденген беш бөлүмдү камтыйт. Алгачкы бөлүмдөрүндө «Манас» эпосуна тиешелүү кол жазмалар, оозеки жана жазма түрдөгү варианттардын ортосундагы байланыштар, ар бир доордун эпоско тийгизген таасирлери ж.б. олуттуу тарыхый маселерге тиешелүү талдоолор орун алган. Ал эми акыркы төрт бөлүмдө аталган эпостун азыркы варианттары заманбап технологиялардын жардамы менен талданып, кызыктуу фактылар аныкталган.

Колуңуздагы китеп «Манас» эпосуна кызыккан изилдөөчүлөргө, студенттерге, фольклор таануучуларга, жалпы эле кыргыз элинин эпикалык мурасына, салттуу маданият жана тарыхка кызыккандардын кеңири катмарына арналат.

ISBN 978-9967-9509-0-0

УДК 398
ББК 82.3 (ЗКир)

© Жеймс Пламтри,
Нургул Карыбекова, 2023

Ыраазычылык

Бул эмгек апакем Нурдинова Дамира Сарбагышовнанын жаркын элесине арналат.

Бүтүндөй өмүрүн жалаң эл агартуу тармагына арнаган мыкты адис, мээримдүү эне жана акылдуу жубай катары элесиңиз атамдын, балдарыңыздын жана жакындарыңыздын жүрөгүндө түбөлүк сакталат. Бизге кылган эмгегиңиз үчүн чексиз ыраазымын! Аллахым сизге бейишин насип кылсын!

Бул китептин которулушуна, жарыкка чыгуусуна салым кошкон бардык кесиптештериме жана жакындарыма терең ыраазычылык билдирем. Анын ичинен ар дайым колдоо көрсөтүп, баалуу тажрыйба тартуулап, котормо менен гана чектелбестен, чакан илимий пикир жана көз карашым менен бөлүшүүгө мүмкүнчүлүк түзүп берген бул эмгектин автору, кесиптешим Др. Жеймс Платтриге эбегейсиз алкышымды айтмакчымын. Анын бул илимий ишти жаратууда жан үрөп күнү-түнү эмгектенип, эпосту заманбап өңүттө талдап, кыргыз илимий чөйрөсүнө кошкон зор салымы сөзсүз бааланат деген ишеничтемин.

Ошондой эле кесиптештерим ф.и.к., доц. Жылдыз Бекбалаева жана Үмүт Кыдыргычевага, АКШнын Колледж Парктагы Мэриленд университетинде эмгектенген илимий кеңешчим Др. Виктория Ван Хайнингге да баалуу кеңештери жана колдоолору үчүн терең ыраазычылык билдирем.

МАЗМУНУ

Киришүү	7
Кыскартылган сөздөр жана шилтемелер	13
Санариптик доордо «Манас» эпосун изилдөөнүн жаңы багыттары	15
«Манас» эпосунун өтмүшү	16
«Манастын» азыркы абалы.....	19
«Манастын» келечеги.....	21
1. Айтуучулук өнөр: «Манас» эпосу боюнча алдын ала түшүндүрмөлөр (1856–2018)	27
XIX кылымдын ортосу (1856–1869)	30
Жеке аткаруу: Валихановдун «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү (1856).....	34
Көп кырдуу эпос: «Манас» Вильгельм Радловдун варианты боюнча (1862, 1869)	37
Иңир доору (1869–1916)	44
Тексти ирээтке салуу: «Семетей» Малдыбай Борзу уулунун варианты боюнча (1899)	48
«Манас менен коштошуу»: Дьёрдь Алмашинин варианты боюнча (1900)	51
Олуттуу маселелер: «Семетей» Тыныбек Жапый уулунун варианты боюнча (1902)	52
Начар сапаттагы аудиожазуу: Кенже Каранын «Семетейи» жаздырылган Белинскийдин мом цилиндрлери (1903–1904).....	55

Талаанын сыртында: Муса Чагатаевдин варианты боюнча «Шабдан баатырдын Кодекси» (болжол менен 1910)	58
Советтик доор (1917–1991).....	60
Залкар манасчы: «Манас» эпосу Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча (1922–1926)	73
«Акыркы манасчы»: Саякбай Каралаев «Манас» эпосунун үчилтиги (1935–1947)	76
Көз карандысыздык мезгили (1991).....	79
Манастын (кайра) төрөлүшү: Талантаалы Бакчиев менен Дөөлөт Сыдыковдун варианттары (2017).....	87
Корутунду: Постсоветтикпи, постскриптумбу?	89
Тиркеме: «Манас» эпосу Кытайда, бул «Чоң казат» эмеспи?	91
2. Кыргыз жомокчусу: Талантаалы Бакчиевдин «Манастын төрөлүшү» эпизодун үч жолку аткаруусунун формуласы.....	97
3. «Манастын төрөлүшү» эпизодун кайра жандандыруу: Дөөлөт Сыдыков менен Талантаалы Бакчиевдин аткаруу ыкмалары	111
4. «Манас» эпосун компьютердик технологиялардын жардамы менен талдоо: көрсөтмөлөр жана багыттар	126
Колдонулган ыкмалар.....	131
Натыйжалар.....	132
Талкуу, жыйынтык жана сунуштар.....	135
5. Заманбап манасчы: Оозеки аткаруулары жана басылып чыккан эмгектери.....	143
Кошумча маалымат.....	153
Колдонулган булактар.....	156

Киришүү

Бул китепте мурда англис тилинде жарык көргөн «Манас» эпосунун түрдүү аспектилері боюнча изилдөөлөрдүн кыргыз тилиндеги версиясы киргизилген. Изилдөөнүн түп нускасы англис тилинде Жеймс Пламтри жана кыргызча котормосу Нургул Карыбекова тарабынан ишке ашырылып, эмгек боюнча илимий пикирине да орун берилген. Алардын ар бирин өзүнчө да, бирге да караса болот.

Бул түшүндүрмө жана эксперименталдык китептин мазмуну төмөндөгүдөй: Киришүү бөлүмү Нургул Карыбекованын «Санариптик доордо «Манас» эпосун изилдөөнүн жаңы багыттары» аттуу жаңы бөлүмүнөн жана Санариптик гуманитардык илимдердин алкагында каралган Пламтринин дагы беш бөлүмүнөн турат.

1. «Айтуучулук өнөр: «Манас» эпосу боюнча алдын ала түшүндүрмөлөр, 1856–2018-жж.». *Орто кылымдагы чыгармалар жана аларды баяндоо: Мультимедиа жана түрдүү мезгилдердеги көрүнүштөр*. Ред. Саймон С. Томсон. Тернхаут: Брепольс, 2021. 239–301-бб.¹
2. «Кыргыз жомокчусу: Талантаалы Бакчиевдин «Манастын төрөлүшү» эпизодунун үч жолку аткаруусунун формуласы». *Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы*, 1 (2019). 125–133-бб.²
3. «Манастын төрөлүшү» эпизодун кайра жандандыруу: Дөөлөт Сыдыков жана Талантаалы Бакчиевдин аткаруу ыкмалары». *Кыргыз Улуттук илимдер академиясы*, 3 (2020), 175–187-бб.³
4. ««Манас» эпосун компьютердик технологиялардын жардамы менен талдоо: Көрсөтмөлөр жана багыттар».

¹ Пламтри (2021): англис тилиндеги түп нускасында «айтып берүү» деген сөз каламбур (сөз оюну) түрүндө берилип, этиш катары «окуяга тиешелүү» дегенди, ал эми сын атооч катары «маанилүү» жана «ачып берүүчү» дегенди билдирет.

² Пламтри (2019): англисче аталышы Лорддун (1971) эмгегине негизделген.

³ Пламтри & Жээнбекова (2020).

Манас коомдук илимдер журналы, 10 (2021), 1506–1515-бб.⁴

5. «Заманбап манасчы: оозеки аткаруулары жана басылып чыккан эмгектери». *«Ала-Тоо» илимий журналы*, 1 (2021), 238–244-бб.⁵

Материалдарды бириктирип бир томго киргизүүдө мазмуну менен далилдер өзгөргөн жок, бирок майда-барат каталар (орфографиялык каталар жана көз жаздымда калган жерлери) гана түзөтүлдү.

Китеп эки бөлүмдөн турат: биринчи бөлүмдө киришүү (1), ал эми экинчи бөлүмдө төрт чакан изилдөө камтылган (2-5).

- Киришүү бөлүмүндө (1) батыштагы орто кылым мезгилин изилдеген окумуштуулар үчүн редакцияланып даярдалган китеп бөлүмүнүн котормосу киргизилген. Анда негизинен кол жазмалар талданып, жазма (басылып чыккан) чыгармалар менен оозеки аткаруулардын ортосундагы байланыштар тууралуу маселелер козголуп, божомолдорду далилдөө максатында ушундай изилдөө жүргүзүлгөн. Изилдөөдө «Манас» эпосунун корпусу менен контексттер кылдат талданып, анын негизинде саясатка, заманбап көйгөйлөргө, илимий маселелерге тийгизген таасирлери да чагылдырылган. Аны менен катар бөлүмдө «Манас» эпосунун корпусу терең жана жандуу заманбап тарыхтан турары жана перспективдүү көз карашка ээ болуп, салттуу тарыхта кездешпеген деталдарды өз ичине камтып турары аныкталган. Бул эмгекте салыштыруу үчүн Манастын Кытайда дарыланганына тиешелүү кыскача тиркеме камтылган⁶. Мындан кийинки изилдөөлөрдө ал мындан да кеңири каралып, орчундуу түзөтүүлөр киргизилет деген үмүттөбүз. (Өрнөк катары бөлүмгө кийинчерээк киргизилген, аны учкай сүрөттөп бере алган эки мисалды карасак болот. Заманбап изилдөөлөрдүн биринде, Орозбаков менен Каралаевдин басып өткөн жолдору жана окумуштуулардын

⁴ ПЛАМТРИ (2021В).

⁵ ПЛАМТРИ (2021А).

⁶ ХАРРИС & ЭЛКУН (2023) акыркы окуяларга тиешелүү маалымат; Анонимдүү (2021) салыштырмалуу салт боюнча маалымат.

көз караштары кеңири талдоого алынган⁷. Ал эми экинчи изилдөөдө, «Манас» эпосунун мазмунунун кайра куруу мезгилинде көркөм чыгарма катары калыптанышы каралган⁸. Алар келечекте Улуттук илимдер академиясында сакталып турган аудиожазуулардын ири жыйнагына окшогон сейрек материалдарды алып, башка өңүттө кароо (мисалы, Тоголок Молдо борборун түзүү) менен эпостун жаңыча кабылдануусуна, материалдардын топтолушуна жана берилишине шарт түзүшү мүмкүн.

- Китепте камтылган төрт чакан изилдөө, жергиликтүү илимий журналдарга англис тилинде жарыяланган макалалардын түзмөгү болуп эсептелет. Анда Борбордук Азиядагы Америка университетинин алдында уюшулган АКЫН Кыргыз оозеки чыгармаларын изилдөө тобунун көмөгү менен жаздырылып алынган заманбап аткаруулар талдоого алынган⁹. Кыскача үзүндүлөр заманбап технологиялар жана ыкмалардын жардамы менен талданып, тексттин түзүлүшү жана берилишине тиешелүү таң каларлык түшүнүктөрдүн ачылышына мүмкүнчүлүк түздү. Эпостун жекече аткарылышынын түрдүү варианттарын топтоп, салыштырган учурда манасчылардын композициялык ыкмаларын да даана көрүүгө мүмкүн болду. Изилдөөдө аткаруучулардын жекече стилдерин жана өнөрлөрүн ачып берүүдөн тышкары, аткаруучулардын мурда басылып чыккан варианттарга болгон мамилелерин да (ошондой эле өздөрү учугун улап жаткан салтка болгон мамилесин да) ачып берүүгө шарт түзүлдү. Андан кийинки изилдөөдө (4) компьютердик технологиялардын жардамы менен аткаруучулардын тексттериндеги тилдик айырмачылыктар талданган. Мындай сандык салыштыруулар аткаруучулардын негизги тилдик өзгөчөлүктөрүн аныктоого көмөк берди. Ал эми эң акыркы изилдөөдө (5) мындай ыкмалар ар түрдүү тексттердин

⁷ Жакессон (2021).

⁸ Айтпаеванын (2015) эмгеги Акматовдун (1988–1989) эмгегинин баалуулугуна көңүл бурдурат.

⁹ Камила Баймуратова тарабынан жаздырылган аудиовизуалдык материалдар, АКЫНды (2023А) караңыз; Алымкан ЖЭэнбекова тарабынан транскрипцияланган материалдар, АКЫНды (2023Б) караңыз.

түрлөрүнүн ортосундагы айырмачылыктарды, б.а., басылган даяр текст башка бирөө тарабынан аткарылган учурда, түрдүү аткаруучулардын тексттин түзүлүшүнө тийгизген таасирин жакшы түшүнүүгө көмөк берет. Бул изилдөөлөрдүн бардыгы ар бир жеке аткаруучунун ээлеген ордун, эпоско болгон мамилелерин жана чыгарманын баалуулугун да ачып бере алды. Дал ушундай эле изилдөөлөр жана ыкмалар башка окумуштуулар тарабынан да колдонулуп уланат деген ишеничтемин.

Бул китеп жалпы жонунан төрт жылдык эмгегимдин натыйжасы десем болот. Ошондой эле китеп бул багыттагы изилдөөлөрдүн алгачкысы да, акыркысы да эмес жана башка илимий эмгектердин ордун басууга, заманбап санариптик ыкмалар менен корутундулардын өрнөгүн көрсөтүү максатында жазылган эмес. Тескерисинче, менин максатым мындай изилдөө ыкмаларын колдонуу аркылуу олуттуу илимий изилдөөлөрдү толуктоо, «Манастын» корпусун, тарыхый жана азыркы учурдагы маселелерди изилдөө аркылуу жаңы өңүттөгү изилдөөлөргө түрткү берет десем болот. Бул китептин, тагыраак айтканда, анын кыргызча котормосунун жардамы менен эпоско тиешелүү талкууларды кызытып, кыргыз тилдүү аудиторияны талкуубузга кошууга шарт түзөт деген ишеничтемин. Эгер ал келечекте жаңы изилдөөлөргө жол ачып, айрым кемчиликтер ортого чыгып, түзөтүүлөр киргизилип, талкууга алынган материал боюнча жаңыча ой жүгүртүүгө жана баалоого түрткү бере ала турган болсо, анда менин максатым ишке ашкан болот.

Бул китеп үчүн жоопкерчиликти толук өзүм алам жана ошол эле учурда китептин жарыкка чыгуусуна салым кошкон кесиптештериме, анын ичинен китепти кыргыз тилдүү аудиторияга жеткиликтүү кылып которуудан тышкары, өз илимий пикири менен да бөлүшүп кеткен Нургүл Карыбековага, аткарууларын бул изилдөөнүн предмети катары колдонууга мүмкүнчүлүк түзүп берген Талантаалы Бакчиев менен Дөөлөт Сыдыковго, Моника Житаряндын демилгеси менен уюшулган Борбордук Европа университетинин стипендиясын ыйгарып, Кыргызстанга келүүмө шарт түзгөндөргө, изилдөөмө баштан көмөк көрсөтүп келген АКЫН изилдөө тобуна, Эндриу В. Меллон фондунун грантынын жардамы менен ишке ашырылган AMICAL консорциумунун программасынын каржылык

колдоосуна, эпостун аткарылышын уюштурууга көмөктөшүп, ал аткарууларды транскрипциялоо боюнча ары олуттуу, ары машакаттуу ишти (ал текст болбосо изилдөө мүмкүн болбой турганы эске алынып, үчүнчү макалада авторлош болуп берилген) өз мойнуна алган Алымкан Жээнбековага, окуусунан тышкары убакыт бөлүп, изилдөөгө тиешелүү аудио жана видеоматериалдарды жаздырып берген Камила Баймуратовага, абстракттуу пикиримде, конкреттүү идея бар экенине ишенип, бул долбоорду каржылоого көмөктөшкөн Ангелина Поповага терең ыраазычылыгымды билдирмекчимин. Мындан тышкары, техникалык аспекти жактан жардамдашкан Камен Боновго жана Борбордук Евразиялык изилдөө боюнча коомдук сайттын блогуна пост катары пикиримди жазууга, изилдөөмдүн алгачкы версиясын (2) жайылтууга мүмкүнчүлүк түзүп берген Ева-Мари Дюбиссонго, ошондой эле БААУнун илимий изилдөө иштерди колдоо боюнча грант бөлүп берүүгө жана долбоорду улантууга, кеңейтүүгө мүмкүнчүлүк түзүп берген Жылдыз Нишарапова, Аида Конокбаевага, архивдик иштерди жетектеп, алардын ишке ашуусуна шарт түзүп берген Жылдыз Бекбалаевага жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясына караштуу кол жазмалар фондунун кызматкерлеринин жылуу мамилесине жана бул долбоордун ишке ашуусуна зор салым кошкон бардык кесиптештериме терең ыраазычылык билдирем. Ошондой эле китепте өз пикирин кошуудан тышкары, бул материалды башка өнүткөн кароого шарт түзгөн Айжамал Сарыбаевага баалуу үй-бүлөлүк материал менен бөлүшкөндүгү үчүн, Темпус коомдук фонддун грантынын негизинде изилдөөгө байланышкан Венгриядагы материалдарды колдонууга мүмкүнчүлүк түзүп берген Тибор Керестезиге, Каспер ван Оммендин жардамы менен ишке ашып, Скалигер институтунун Эльзевир компаниясы тарабынан каржыланган санариптик гранттын негизинде санариптик ыкмалар менен тааныштырып, корпус тууралуу жаңы идеяларга жол ачып берген Питер Вирхаарга жана Бен Компаньенге, бул жаатта өзүнүн омоктуу ойлору менен бөлүшкөн Ниенке ван дер Хейдеге, Мэттью В. Шепардга графикаларды түзүүгө көмөктөшкөнү үчүн жана макалаларым, аргументтерим боюнча өз сунуш-пикирлерин кошуп, аларды жакшыртууга көмөкчү болгон Елена Попа, Келли Гидрик, Мари Хакенберг жана Саймон Томсонго, фарс жана араб

тилдериндеги сөздөрдү чечмелөөгө жардам берген Нахид Хайдари менен Валид Азизиге, кесиптешим Срджан Ульевичтин колдоосуна жана аларды жергиликтүү басмалардан жарыкка чыгарууга көмөк көргөзгөн Данияр Карабаевге, кыргыз тилине которулушуна шарт түзүп, толугу менен колдоого алган БААУнун Президентинин илимий жана билим берүү фондунун кызматкери Үмүт Кыдыргычевага жана Ачык коом университет тармагынын мобилдүүлүк грантынын алкагында мага бул китепти басмага даярдоого берилген мөөнөт үчүн чексиз ыраазычылыгымды билдирем.

Мындан тышкары, китепти жазууга ардактуу ата-энемдин колдоосу жана мындан бир нече жыл мурун окуумду улантууга себепчи гана эмес, өзү окуткан Шекспирден кыйла айырмаланып турган чыгарманы баяндоо салтын изилдөөгө түрткү берген университеттеги устатым – Джейн Крэгг-Барбердин жардамы менен ишке ашты. Менин кааларым, ар бир студент ушундай устатка туш келип, чексиз алкышын айтуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушуна тилектешмин.

Изилдөө жүргүзүп жаткан кезде, кыргыздын «Кимдин жерин жердесең, ошонун ырын ырда» деген макалын дайыма эсиме түйүп жүрүүгө аракет кылдым. Сөзүмдүн аягында кошумчалап айта кете турган нерсе, бул китепте мен корпус жана тарыхка сереп салуу менен бирге эле, мындай изилдөөлөрдү ар түрдүү багытта, түрдүү ыкмалардын жардамы менен жүргүзүү мүмкүн экенин, аткарууларды (буга чейин кандайча аткарылып келгенин, учурда кантип аткарса болорун жана кандай кабыл алынарын) кантип бааласа боло турганын көрсөтө алдым деген ишеничтемин. Ошол себептен, мени менен бөлүшүп, бирге ал ыкмаларды жана усулдарды иштеп чыгууга жардам берген устаттарыма, өз ойлору, сын пикирлери менен бул изилдөөгө салым кошкон түрдүү курактагы, түрдүү маданияттарга жана улуттарга таандык студенттериме да терең ыраазычылыгымды билдирем, себеби алардын көпчүлүгү жашап жаткан өлкөсүнүн ырын ырдагандардын катарына киришет.

Кыскартылган сөздөр жана шилтемелер

- **АЖС** – алгачкы жүз сап
- **АК** – Улуттук илимдер академиясы (КР). Бул кыскартуу Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондуна таандык жыйнактагы кол жазманын номеринин алдына коюлган.
- **АКЫН** – АКҮН (Analyzing Kyrgyz Narratives) Research Group – «АКЫН» Кыргыз оозеки чыгармаларын изилдөө тобу.
- **AMICAL** (American International Consortium of Academic Libraries) – Академиялык китепканалардын америкалык эл аралык консорциуму.
- **БААУ** – Борбордук Азиядагы Америка университети (American University of Central Asia - AUCA)
- D_1 , D_2 , жана D_3 – Дөөлөт Сыдыковдун «АКЫН» тарабынан жаздырылып алынган аткаруусу: АКЫН (2023А), АКЫН (2023Б).
- **ТАЖ** – *Алмамбеттин жомогу*: Бакчиев (2012)
- **ТМА** – *Манастын ашы*: Бакчиев (2011)
- **TTR** (type-token ratio) – лексемалар менен сөз формаларынын өз ара катышы.
- T_1 , T_2 жана T_3 – Талантаалы Бакчиевдин «АКЫН» тарабынан жаздырылып алынган аткаруусу: АКЫН (2023А), АКЫН (2023Б).

Шилтеменин стилине жараша айрым түшүндүрмөлөр талап кылынышы мүмкүн. Аталган шилтемелерде кирилл ариби менен транслитерацияланган авторлордун фамилиялары (мисалы, ПЛАМТРИ) же баш тамгалар менен кыскартылып берилген уюмдун аты (мисалы, ЮНЕСКО) жана жарыяланган жылы көрсөтүлгөн. Бул эмгекте эркин формада XIX кылымга таандык манасчылардын аттары (ТЫНЫБЕК, НАЗАР) берилсе, ал эми XX кылымга таандык манасчылардын фамилиялары (ОРОЗБАКОВ, КАРАЛАЕВ) берилген. Бакчиев менен Сыдыковго тиешелүү АКЫН тарабынан жаздырылып

алынган аудиовизуалдык материалдар (Т₁, Т₂, Т₃, Д₁, Д₂ жана Д₃) АКЫН (2023А), ал эми транскрипциялары АКЫН (2023Б) түрүндө көрсөтүлгөн. Ошондой эле а) табууга жеңил болгудай жана б) бул тема өз ичине камтыган тилдер жана ариптердин көп түрдүүлүгүн баса белгилөө максатында колдонулган адабияттар тизмесинин башындагы аттарды түп нуска тилде жана транскрипциялоо жолу менен берүүгө аракет кылдык. Ал эми интернет ресурстардын даталары баракчада көрсөтүлбөгөн учурда, акыркы кирген даталары берилген.

Санариптик доордо «Манас» эпосун изилдөөнүн жаңы багыттары

Кыргыз элинин сыймыгы, ЮНЕСКОнун материалдык эмес маданий мурасы жана Гиннесстин рекорддор китебине кирген «Манас» эпосу азыркы убакка чейин ар тараптан изилденип келе жатат. Кыргыз жана Шинжаң окумуштууларынын «Манас» эпосуна тиешелүү олуттуу изилдөөлөрүнөн тышкары, ага Орусия, Кытай, Түркия, Америка, Венгрия, Франция, Голландия жана Англия өлкөлөрүнөн чыккан белгилүү окумуштуулар да зор салымдарын кошуп келишкен. Ага карабастан бул изилдөөнүн өзү көрсөтүп тургандай, эпостун дагы да изилденип бүтө элек, табыла жана ачыла элек жактары абдан көп.

Бул изилдөөдө талкууланган маалыматтардын жеткиликтүүлүгү, колдонулган технология (жана медиа), келип чыккан суроолор менен түшүнүктөрдүн ортосундагы байланыштар сыяктуу түшүнүктөргө улай, менин негизги максатым эпосту изилдөө мүмкүнчүлүгүн кеңейткен «жаңы багыттарды» сунуштоо. Андан тышкары, бул изилдөөдө салттуу илимий изилдөө ыкмалары менен катар, заманбап компьютердик методдор жана санариптик технологиялар тууралуу да маселе козголот. «Санариптик гуманитардык илимдер» бул гуманитардык илимдер менен санариптик илимдердин гибрид түрүндөгү биргелешкен дисциплиналар аралык тармагы деген аныктама берсек болот¹. Мындан улам мүмкүнчүлүктөн пайдаланып, Пламтри өз изилдөөсүндө сунуштаган санариптик ыкмаларды колдонуу аркылуу келечекте ишке ашырууга мүмкүн болгон потенциалдуу долбоорлор тууралуу пикири² жана эмгектери менен гана чектелбестен, «Манастын» өтмүшүн, азыркысын жана келечегин санариптик гуманитардык илимдердин алкагында карап чыгууну жана мындай изилдөөлөрдүн Кыргызстан үчүн потенциалы тууралуу азыноолак пикирим менен бөлүшө кетүүнү туура көрдүм.

¹ Кляйн (2015).

² Пламтри (2021в). Төртүнчү бапты караңыз.

Бул изилдөөнүн басымдуу бөлүгү «Манас» эпосуна тиешелүү болгондугуна карабастан, ал жерде кездешкен түшүнүктөрдү андан да кеңирирээк карап чыгууга болот. Санариптештирүү маданий мурастарыбызды жергиликтүү гана эмес, эл аралык деңгээлде да сактап калууга жана жеткиликтүү ачык булактарга жайгаштыруу менен өтмүштөгү, учурдагы жана эң башкысы келечектеги иштерибизге абдан зор мүмкүнчүлүктөрдү ачып бере алат. Санариптик технологияларды интеграциялоо жана модернизациялоо процесстери Кыргызстандагы бардык дисциплиналардын сапаттык жактан өзгөрүүсүнө, анын ичинен гуманитардык илимдерге, өлкөнүн интеллектуалдык жана социалдык потенциалынын жогорулашына зор салым кошот³. Бул жаатта өлкөбүздө «Санариптик Кыргызстан – 2040» улуттук программасынын алкагындагы билим берүү жана илим тармагын реформалоого багытталган атайын стратегия иштелип чыккан⁴. Заманбап технологиялар жана маалыматтар (көпчүлүгү жеткиликтүү ачык булактарда жайгашкан) менен иштөөгө жөндөмдүү адистер катышкан мындай долбоорлордун санын көбөйтүү, жаңычыл илимий изилдөөлөрдү жаратууга, аларды ишке ашырууга жана жайылтууга көмөк берет⁵. «Санариптик гуманитардык илимдер» Кыргызстанда салыштырмалуу жаңы илимий тармак болгондуктан, аны илимий иштерде бир калыпка жана тартипке салынбаган мүнөздө колдонуу, ийгиликсиз же натыйжасыз жыйынтыктарга алып келип, ар кандай сыноолорго дуушар кылышы мүмкүн⁶. Мындан улам, бул багытта буга чейин жүргүзүп келген илимий иштериме улай «санариптик гуманитардык илимдерди» интеграция кылуу, системага салуу жана заманбап санариптик ыкмаларды колдонуунун баалуулуктары тууралуу пикирим менен бөлүшөм.

«Манас» эпосунун өтмүшү

Бул китептин башкы жана эң узун бөлүмдөрүнүн биринде «Манас» эпосуна таандык негизги доорлор, манасчылар, эпосту эл арасынан жыйнаган инсандар, кол жазмалар, басылмалар жана

³ Брунер (1996).

⁴ КРӨУС (2018).

⁵ Фьормонте ж.б. (2015) 207-218-бб; Голд & Клейн (2016); Фьормонте ж.б. (2022) эмгектерди караңыз.

⁶ ААЦУ (2007) 12-13-бб.

эпостун контекстинин сюжеттик тарыхы тууралуу маалыматтар орун алган⁷. Пламтри коомдогу социалдык-тарыхый өзгөрүүлөрдүн таасирлеринин «Манас» эпосунун тексттеринде, аткарууларда жана кабылдоодо кантип чагылдырылганын диаграммалардын жардамы аркалуу даана көрсөтүп берүү менен, «Манасты» өз алдынча аткаруунун, ошондой эле жалпы аткаруулардын баалуулугун, деги эле Манас таануу бул кыргыз элинин иденттүүлүгүн, тарыхын жана дүйнө таанымдарынын өзгөрүүсүн изилдөө экенин баса белгилейт. Ал «Манас» эпосунун кээде олуттуу, кээде тамашалуу таризде аткарылган учурларын, орустардын үстөмдүгүнө карата жооп же башка мезгилдерде болсо улут катары түптөө аракети менен караган. Пламтри жогоруда сөз болгон кырдаалдарды түшүнүү үчүн кээде өтмүшкө же азыркы убакка кайрылуу, кээде болсо келечекке сереп салуу керек экенин белгилейт. Ар бир вариант, ар бир аткаруу өзүнө таандык доорду жана ага тиешелүү адамдардын кулк-мүнөзүн да чагылдырып турат. Ал «Манас» эпосу жана кыргыз адабияты өз ичине көптөгөн маданияттарды, ариптерди жана саясий системаларды камтып тургандыктан, абдан татаал болгону талашсыз экенин айтат. Пламтри кириш сөзү менен корутундуда кошумча маалымат катары, бул изилдөө акыркы эмес экенин, ага карата сын пикирлер, түзөтүүлөр, тактоолор сунуштала турган болсо, тескерисинче, келечектеги изилдөөлөргө жол ачып, Манас таануу илимине, кыргыздын тарыхына жана маданиятына зор салым кошо алган эмгектерден болоруна ишенерин айтат.

Андай изилдөөлөрдү санариптик гуманитардык илимдердин жардамы менен ишке ашырууга болот. Алардын мисалы катары:

- Кол жазмаларды жана алгачкы жаздырылып алынган материалдарды санариптештирүү. Мындай иш-аракеттердин жардамы менен изилдөө үчүн жеткиликтүү материалдарды камсыздап алса болот⁸. Санариптештирүү бул жөн гана материалдарды дүйнөлүк каталогдорго киргизип коюу же окумуштууларга таанытуу эмес, ал жогоруда аталган материалдардын тарыхый жыйнактарын изилдөө дегенди да билдирет⁹.

⁷ Пламтри (2021б).

⁸ УИА (2023); ошондой эле ЭМКОНСтун (2023) эмгектерин караңыз.

⁹ Хабибуллаев (2021) бул эмгектен жаңы мисалдарды таба аласыз; жана ИСАЕВА & БЕКБАЛАЕВА (Даярдалууда).

- Тарыхый жана тексттик булактарды санариптештирүү. Аталган материалдарды сактоо жана алардын жеткиликтүү болушун камсыз кылуу менен аларды изилдөөдө кеңири колдонууга мүмкүнчүлүк түзө алабыз. Мурда биз көнүлүбүздү жалаң эле баяндалып жаткан текстке буруп келген болсок, эми санариптештирүүнүн жардамы менен чыгарманын көмүскөдө ачылбай калган аспектилерин жана элементтерин талдоо мүмкүнчүлүгү түзүлөт. Ал чакан тандалма материалдарга¹⁰ же олуттуу корпуска (жана башка ага байланышкан материалдарга) тиешелүү изилдөө болушу мүмкүн¹¹.
- Мурда салттуу ыкмалардын жардамы менен изилденип көрбөгөн, ири көлөмдөгү корпус деген эмне экенин түшүнүү. Корпус инновациялык изилдөөлөр үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөрдү түзүп, көпчүлүк учурда дүйнөлүк академиялык коомчулуктун¹² көз жаздымында калган маалыматтар, айрыкча материалдар (маданиятка тиешелүү) менен тааныштырууга жана бөлүшүүгө шарт түзөт. Тарыхый материалдардын интернет мейкиндигинде англис, орус жана кытай тилдеринде таралышын эске алуу менен кыргыз маалымат булактарын санариптештирүү, башка ар кандай маалымат булактарында сакталып калган баскынчылык мүнөздөгү, бир тараптуу материалдардын таасирине жана перспективаларына каршы турууга көмөк берет дей алабыз¹³.

¹⁰ Платри (Даярдалууда-А) «Манас» эпосун изилдөө үчүн пландалган экспедиция тууралуу маалымат алуу максатында Венгриядагы алгачкы басылмалардын маалымат базасынан издеп, бирок натыйжа чыккан эмес. Ал маалымат венгер тилиндеги санариптештирилген архивдерде табылган. Дал ушул «микротарыхты» кийин алгачкы чет элдик окумуштуулардын кыргыз маданиятына кандайча кызыгуулары пайда болгонун түшүнүү максатында колдонсо болот.

¹¹ Мисалы, гезит, мезгилдүү басмалар, балдар үчүн китептер, окуу китептери сыяктуу алгачкы басма сөз каражаттарынын жеткиликтүү болушуна шарт түзүлсө, «Манаска» тиешеси жок маалыматтардан да, «Манастын» пайда болушу жана жайылышы тууралуу маалыматтардан да кабардар болмокпуз. Өрнөк катары алсак, формула сыяктуу лингвистикалык салыштыруу ыкмасын кыргыз поэзиясынын башка түрлөрүн да изилдөөгө шарт түзүлмөк.

¹² Рисам (2019).

¹³ Рисам (2019); Рисам (2018); Платри (Даярдалууда-Б) алгачкы кыргыз оозеки поэзияларында, ошол кездеги заманбап орус адабиятындагы талаш-тартыштар тууралуу жандатып айткан нерселер изилденет.

Изилдөөнүн бул түрү биздин өткөн тарыхыбызды түшүнүүгө, тилибизге, тарыхыбызга жана маданиятыбызга тиешелүү жаңычыл көз караштардын пайда болушуна шарт түзүп, өзүнчө бир жаңы түс кошот. Санариптештирүү менен бул түрлүү долбоорлордун натыйжалары университеттер арасында (жергиликтүү жана глобалдык деңгээлде) оной эле жайылтылып, сабактын абдан маанилүү инструменти катары колдонула алат. Санариптик гуманитардык илимдердин жардамы менен өтмүштү азыркы учурдун призмасында кароо толук мүмкүн.

«Манастын» азыркы абалы

Бул изилдөөдө «Манас» эпосун баяндоо жана илимий эмгектердин учурдагы абалы тууралуу маалымат берилет. Алгачкы бөлүмүндө Платри мурунку доорлор менен катар эле заманбап мезгилди да талдап чыккан. Ал заманбап манасчыларды барган сайын туурама жана чеберчилик деңгээли төмөндөп бара жаткан өнөрпоздор катары кабыл алып, жаңыча изилдөөгө анчейин ашыкпаган окумуштуулардан айырмаланып, Платри азыркы мезгил өзүнчө изилдөөгө алынышы керек экенин баса белгилеп, учурдагы коомдук көйгөйлөр менен талкууларды таамай сүрөттөгөн. Ал өзүнүн Voyant Tools жана Python (Jupyter Notebook) программаларынын жардамы менен материалдык эмес маданий мурастарды жана жандуу оозеки чыгармачылыкты талдаган жаңы багыттагы илимий эмгеги, келечекте бир топ жаңы долбоорлордун пайда болушуна шарт түзөрү шексиз.

Ал эми кыскараак бөлүмдөрүндө ал эксперименталдык ыкмалардын натыйжаларын берген. Ошондой эле Платри заманбап компьютердик ыкмалардын жана санариптик технологиялардын жардамы менен манасчылардын аткарууларынын аудио жана видеожазууларын машина окуй ала тургандай текстке айландырып¹⁴, заманбап манасчылардын аткаруу чеберчиликтерин илимий мүнөздө чагылдырып бере алган. Платринин изилдөөсү адатта жазуу түрүндөгү эмгектерде колдонулган «автордук укукту» оозеки аткаруулар менен байланыштыруу маселесине жана түрдүү маалымат каражаттарынын (оозеки аткаруу, эпостун жарыяланган

¹⁴ Тексттер жана аудиовизуалдык жазууларды АКЫН (2023А) жана АКЫН (2023Б) жеткиликтүү ачык булактарынан таба аласыз.

варианттары) ортосундагы айырмачылыктарды аныктоого багытталган.

Санариптик гуманитардык илимдердин жардамы менен келечекте бир топ изилдөөлөрдү ишке ашырууга жана ал изилдөөлөрдү белгилүү топторго бөлүп кароого болот¹⁵. Мисалы, компьютердик атайын инструменттердин (Text Mining, Computational Text Analysis, Voyant Tools, AntConc) жардамы менен тексттерди талдоо, аларды декоддоо жана индекстөө (Text Decoding and Indexing, Natural Language Processing), автордун стилин же анын стили аркылуу белгисиз авторлорду аныктоого (Stylometry) болот.

Кыскача аталган программалардын мүмкүнчүлүктөрүнө токтоло кетсем:

- Табигый тилди иштетүү (Python NLTK) техникаларын эпосто колдонулган сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү, эмоцияларды жана сезимдерди талдоо, каармандар жердеген аймактарды аныктоо үчүн колдоно алабыз. Ошондой эле бул техника изилдөөчүлөргө автордун көз карашы жана стилине тиешелүү баалуу маалыматтарды алууга жана тексттин маанисин түшүнүүгө да көмөк берет.
- Компьютердик текст талдоо (Text Mining) куралынын жардамы менен эпоско тиешелүү тексттердин чоң жыйындысын талдоого, каармандардын аты-жөнү, окуя орун алган жерлер, негизги темалар¹⁶ сыяктуу маалыматтарды алуу мүмкүн. Бул маалыматтарды изилдөөчү чыгармалардын түзүлүшүн жана маанилүү багыттарды аныктоо үчүн колдонуу менен эпосто орун алган окуяларды жаңыча көз караш менен талдоого болот.
- Маалыматтарды визуалдаштыруу (Data Visualization) куралынын жардамы менен изилдөөнүн натыйжаларын жеңил жана түшүнүктүү форматта бере алабыз¹⁷. Мисалы, изилдөөчүлөр эпостун ичиндеги темалардын, окуялардын жана каармандардын басып өткөн жолдорун визуалдык маалымат иретинде графиктер жана диаграммалар түрүндө көрсөтө алышат.

¹⁵ ТАЛЛЕР (2012).

¹⁶ ИГНАТОВ & МИХАЛЧА (2017).

¹⁷ СТИЛ & ИЛЬИНСКИЙ (2010).

Мындан тышкары, жаңы фактылар менен байланышкан ири маалымат базаларын талдоо (Data Mining), Python, R-package сыяктуу компьютердик программаларды колдонуу менен статистикалык анализ, табигый тилди иштетүү ыкмалары, географиялык маалымат системалары жана геомейкиндикти моделдөө (Gephi, StoryMap JS, Data Mapping, Time Mapper), графикалык маалыматтарды түзүү (Tableau Public Free Platform, Rawgraphs) үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөр бар. Ошондой эле ири көлөмдөгү тексттик эмес маалыматтарды визуалдаштыруу (Raw Visualization Tool) жана 3D моделдерин (3D Visualization & Data Translation Tools, Scriptographer) түзүү үчүн да колдонууга болот. Мындан тышкары, улам барган сайын жаңы пайда болгон илимий суроолорго жооп катары колдонууга мүмкүн болгон бир катар башка санариптик куралдар жана ыкмалар да бар.

Бул китептин кийинки бөлүмдөрүндө Платри тарабынан колдонулган ыкмалар жөнөкөй көрүнгөнү менен алынган натыйжалары абдан кызыктуу жана олуттуу. Ал эми жогоруда аталган санариптик ыкмалардын жана куралдардын жардамы менен келечекте ишке ашырыла турган изилдөөлөр мындан да олуттуу мааниге ээ болору шексиз. Ал санариптик технологиялар келечектеги изилдөөлөрдө сыналат деген ишеничтебиз.

«Манастын» келечеги

Келгиле, келечектеги санариптик гуманитардык илимдер боюнча олуттуу бир долбоордун үлгүсүн карап көрөлү: Ал заманбап Кыргызстандын аймагына тиешелүү материалдарды гана эмес, Шинжаң жана Памир диаспораларына таандык материалдарды да өз ичине камтыган, толук иштелип бүткөн нукура кыргыз тилиндеги материалдардан турган корпус болсун. Андай корпус тил илими болсун, маданият жана маданий мурастар сыяктуу багыттар болсун, абдан көп маселелерди чечүүгө мүмкүнчүлүк түзүп бермек. Албетте, ал эбегейсиз зор бир иш болуп саналат жана андай ири көлөмдөгү корпусту санариптештирүү милдети илимий тармактарда, маданий мурастар жана аларды сактоо, компьютер тармагында эмгектенген адамдарга жүктөлүшү мүмкүн. Бул жерде мен келечекте жүргүзүлө турган илимий изилдөөлөрдө колдонушубуз мүмкүн болгон жолдорго токтоло кетейин.

Биринчиден, учурда аткарылып жаткан долбоорлорго, анын ичинен улуттук кыргыз тилинин корпусун түзүүгө байланышкан Кыргыз-Түрк Манас университетинде жүргүзүлүп жаткан долбоорго кайрыла турган болсок, анда бир эмес бир нече тилдерге таандык ариптер камтылгандыктан, техникалык жактан абдан көп күч-аракетти талап кылышы мүмкүн¹⁸. Эгер аны атайын жумушчу топторго бөлүнүп аткарса, ал долбоордун иши кыйла жеңилдейт.

Санариптик гуманитардык илимдер салттуу илимий ыкмалардан жана тажрыйбалардан баш тартуу дегенди эмес, тескерисинче, аларды системага салуу менен кыска мөөнөт ичинде чоң көлөмдөгү маалыматты талдоо жана күнүмдүк жашоодо этибар албаган айрым элементтерди ачып берүүгө жана жеткиликтүү болушуна шарт түзөт. Бул изилдөөдө колдонулган АКҮН долбоорунун иш-аракети салттуу ыкмаларга негизделип ишке ашырылып, ошол эле учурда технологиялык каражаттардын жардамы менен кыйла жеңилдетилген (жана анын жыйынтыктары кеңири жайылган) мүнөздө ишке ашырылган. «Манас» эпосун аткаруунун жыйналган корпусун изилдөө иши чакан, бирок салмактуу изилдөө грантынын колдоосу менен аткарылып, башка окумуштуулар жана ага кызыккан окурмандар үчүн жеткиликтүү ачык булактарынан орун алды. Аны башка университеттерде жүргүзүлүп жаткан кыргыз тилиндеги материалдардан турган башка илимий долбоорлор менен жанаша коюп, андан да жакшыраагы бир бүтүн онлайн корпус катары бириктире турган болсоңуз – изилдөө материалынын көлөмү да, потенциалдуу изилдөөлөрдүн саны да күтүлбөгөн жерден көбөйөрү шексиз. Мындан сырткары, мындай долбоорлордун тыштан каржыланышы алгачкы кол жазмалар менен негизги жыйнактардын¹⁹ алгачкы басмаларын санариптештирүү жана онлайн түрүндө жеткиликтүү кылуу иштерин ишке ашырууга өбөлгө түзгөн. Муну менен бирге белгилеп кете турган нерсе, эгер жергиликтүү деңгээлде ишке ашырууга багытталган улуттук саясаттын колдоосу ишке ашса, мындай материалдардын көлөмү андан да көбөймөк.

¹⁸ Касиева & Сатыбекова (2020).

¹⁹ Мисалы, «Маалымат эркиндиги» жана «Сорос-Кыргызстан» тарабынан колдоого алынган жогоруда сөз болгон УИА (2023) жана КПК (2009–2010), АКШ Элчилеринин маданий мурастарды сактоо фонду (ЭММС) тарабынан колдоого алынган, Борбордук Азиядагы алгачкы басылмаларды санариптештирүүгө тиешелүү маалыматтарды караңыз.

Экинчиден, окуу жайлардын улуттук деңгээлде өнүгүүсүнө салым кошуу. Кыргызстанда мындай системаны ишке ашыруу жана санариптик гуманитардык илимдерди университеттин программасына киргизүү максатында²⁰, Фулбрайт программасынын алкагында, АКШнын Колледж-Парк шаарындагы Мэриленд университетинде илимий тажрыйба топтоп жатам. Бул багытта Мэриленд университетинде да, Лос-Анжелестеги Калифорния университетинде да атайын изилдөө борборлору жана изилдөө институттары, тагыраак айтканда, Санариптик гуманитардык илимдер борбору, академиялык технология кызматтары, эксперименталдык технологиялар борбору, Санариптик изилдөө жана билим берүү институту, Санариптик маданий мурастарды изилдөөчү Ахмансон лабораториясы өз алдынча жана ошол эле учурда биргелешип да иш алып барышат. Ал эми Улуу Британиядагы салыштырмалуу түрдө карай турган борборлордун катарына Лондондун Кингс колледжинин санариптик гуманитардык факультети жана Кембридж санариптик гуманитардык тармагы кирет. Бул университеттердин ар биринде санариптик гуманитардык илимдер стратегиялык мааниге ээ тармак катары каралат²¹. Алар чоңураак топтордун бир бөлүгү катары башка санариптик гуманитардык илимдер боюнча уюшулуп жаткан борборлордун түптөлүшүнө жана өнүгүшүнө жардам беришет, мындай топтун мисалы иретинде AMICAL жана Санариптик гуманитардык уюмдардын альянсынын (ADHO) бир бөлүгү болуп эсептелген андан да чоңураак Австралиянын санариптик гуманитардык илимдер ассоциациясын (aaDH) мисал катары кароого болот. Аталган тармактар бири-бири менен өз ара байланыш түзүшүп, колдоо көргөзүшүп жана билимдери менен бөлүшүп турушат. Дал ушундай эле үлгүнүн жардамы менен Кыргызстанда жана Кыргызстандагы окуу жайларда да санариптик гуманитардык илимдерди келечекте өнүктүрө алабыз.

Анын натыйжасы абдан жемиштүү болорунан эч күмөнүм жок. Себеби интернет жоголуп бара жаткан тилдерди (мисалы, байыркы грек жана шумер тилдери) изилдөөнү жандантып жана кеңейтип

²⁰ КАРЫБЕКОВА Ж.Б. (Даярдалууда), ошондой эле Джумалиева Ж.Б. (2019), КАРЫБЕКОВА Ж.Б. (2019) жана КАЗАКБАЕВА Ж.Б. (2020).

²¹ Мисал катары КДГ (2023) караңыз.

мисалга алсак, бир катар кылымдарга таандык материалдарда кездешкен бир эле сөздүн колдонулушун иликтөөгө өбөлгө түзгөн²². Ошондой эле интернет аркылуу дүйнө жүзүндө унутта калган китепканадагы эски материалдардын (мисалы, байыркы англис тилинде басылып чыккан китептер)²³ жеткиликтүү болушуна шарт түзүп, дүйнөдөгү окумуштуулар коомчулугу үчүн сырдуу нерсе болуп келген өтмүштү кайрадан карап чыгууга мүмкүнчүлүк түздү.

Мына ушундай эле мүмкүнчүлүктөрдөн кыргыз тили да куру калбашы керек. Мисалы, санариптик технологияны колдонуу менен эпосту аткаруу учурунда кирилл арибине чейинки арип менен колго жазып алынган тексттерди, ошол түп нускасын жазып алган адамдын акылына да келбегидей кеңири аудиторияга тартуулоо да бул багыттагы чоң жетишкендик. Ошондой эле бир кылымдан ашуун убакыттан кийин Орусияда эбак унутта калган Кенже Каранын үн жаздыруучу цилиндрлерге жаздырылып алынган аткаруусун эми Youtube каналынан угуу мүмкүнчүлүгү түзүлгөнү да кубандырбай койбойт.

Мурда тээ алыскы Москва менен Берлинде жарык көргөн Тыныбектин алгачкы басылмаларын эми дүйнөнүн биз каалаган бурчунан, экран аркылуу чогуу көрө алабыз. Ушул сыяктуу материалдар учурда жеткиликтүү ачык булактарда орун ала баштады. Келечекте эң негизги максат ал материалдарды окуп гана тим болбостон, аларга талдоо жүргүзүү, түшүнүү, изилдөө жана алардын үстүнөн ой жүгүртүү зарылдыгын арттыруу.

Санариптештирүү доору гуманитардык илимдер менен алектенген адистер үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачып берүүдө. Санариптик технологиялардын, санариптик медианын, жасалма интеллект куралдарынын жардамы менен кыргыз маданий

²² ПДЛ (2023) жана ЭТЦСЛ (2006) булар интернетке кирүүгө мүмкүнчүлүгү бар, ар бир адам колдоно ала турган түп нуска булактардын (жана алардын англис тилиндеги котормолорунун) онлайн илимий базаларынын мисалдары. ПДЛ өнүгүүсү тууралуу маалыматты Роквелл ж.б. (2020) эмгегинен таба аласыз.

²³ ЭЭБО (2023) 1475-жылдан 1700-жылга чейин байыркы англис тилинде 125000 ашуун басма китеп санариптештирилген жана транскрипцияланган. Сайттагы маалыматка караганда: «Көбүнчө ал китептер англис тили, теология, лингвистика жана тарых боюнча илимпоздор тарабынан абдан кеңири колдонулат. Бирок алардын арасында көркөм өнөр, илим тарыхы, медицина, укук таануу жана музыка боюнча булактар да бар». Кыргыз тилиндеги материалдар менен салыштырууга мүмкүн болгон булактарды таба аласыз.

мурастарынын жана адабиятынын ачыла элек тараптарын аныктап, изилдөөгө жол ачат. Андай материалдар канчалык жеткиликтүү болсо, мүмкүнчүлүктөр менен илимий жаңылыктардын саны да ошончолук арта баштайт.

Сөзүмдүн соңунда жогорудагы пикиримди жыйынтыктап жатып, санариптик доор гуманитардык илимдер менен алектенген илимпоздор жана адистер үчүн жаңы профессионалдык мүмкүнчүлүктөрдү, ал эми санариптик технологиялар, санариптик медиа, жасалма интеллект куралдары кыргыздын маданий мурастарынын, эмгектердин ж.б. али ачыла элек аспектилерин изилдөөгө мүмкүнчүлүк түзөт. Санариптик гуманитардык илимдер жаатындагы дүйнөлүк практикадан жана тажрыйбадан көрүп тургандай, гуманитардык багыттагы адистер менен окумуштуулар үчүн тажрыйба топтоо жана заманбап доордун талабына ылайык маанилүү илимий эмгектерди жаратуу үчүн абдан кеңири мүмкүнчүлүктөр бар. Келечекте санариптик гуманитардык илимдердин алкагында, санариптик технологиялардын жардамы менен баалуу материалдар ийне-жибине чейин изилденип, ачык булактар жана платформалар аркылуу дүйнөлүк аренага таралып, келечекте кыргыз маданиятын жана тарыхын кеңири таанытууга шарт түзөт деген ишеничтемин.

Мындан бир кылым мурда, Үркүнгө чейин эле Муса Чагатаев поэмаларды жана ырларды жөн гана ырдап тим болбостон, аларды басып чыгаруу керек экендигин жана технология абдан маанилүү роль ойнорун айтып кеткен. Төмөндөгү илгери эле жаздырылып алынган бул ыр ошол кезде ийгиликтүү болбосо да, анын кыялданганы дал ушундай келечек болгонун мазмунунан баамдоого болот.

Өзүм Молдо Мусамын,
канат жазбай сызамын.
Мурунку биздин ырчылар
айтпаганга ызамын.
Арабаев курдашым
бул кыссаны тындасын!
Жайылтыңыз Кыргызга,
Манастай кылып ырдасын!
Сүт-ичеров Молдосуң,

азыр жакшы жолдосун.
Басма кылып чыгарсаң,
өкүмөт сени колдосун!
Пайдалуу болсо жазайын,
зыяндуу болсо качайын.
Акындык өнөр болгон соң
жазбай кантип басайын²⁴?

Ушундай тарыхты жана поэзияны бизге мурас кылып калтырып кеткен акындын ырын бир кылым ашуун убакыт өткөндөн кийин аздектеп угуп жаткан соң, демек, биз жаңы доордогу аудиторияга, жаңычыл түшүнүккө жол ачуу менен жаңы эмгектерди жаратууну колго алышыбыз керек. Пламтри тарабынан жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөрдө «Манас» эпосуна тиешелүү материалдар жана санариптик гуманитардык илимдердин жардамы менен кандай эмгектерди жаратуу мүмкүн экени даана көрүнүп турат, ал тургай мындан да көп нерсени ишке ашырууга мүмкүнчүлүк бар. Ал эми биз жан үрөп аракет кылып, мурас катары калтырып кеткен эмгектерибизди кийинки муун улантып, дагы көптөгөн иштерди аткарынан үмүтүм чоң.

²⁴ Муса (2013) 146-б. 44-59-сс.

1

Айтуучулук өнөр: «Манас» эпосу боюнча алдын ала түшүндүрмөлөр (1856–2018)

Бул бүткөн соң койбоюн,
Азгына кепке тойбоюн!
Айтылбай кетип баратат
Баатырлары Кыргыздын,
Намысымдан тырыштым.
Казак, Ногой, бар баары,
Кыргыздан кысса көрбөдүм.
Баарын жазган Орустун
Билгенимче жазайын –
Ар кайсы баатыр урушун¹.

Бирок башка жагынан алып карай турган болсок, Ахиллести баатыр кылган ок дарыбы же окпу? Анда Илиаданын атагын алыска тааныткан принтер эмес, китеп баскан станок болуп калабы? Ыр, сага (байыркы Скандинавиянын поэтикалык жомогу) же муза сыяктуу эпикалык чыгармалар жарыкка чыккандан кийин, ылайыктуу шарт түзүлбөгөндүктөн алар жоголуу коркунучунда калган болуп жүрбөсүн?²

Китептин бул бөлүмүндө кыргыз көркөм чыгармачылыгы, анын ичинен белгилүү Манас баатырга тиешелүү окуялар, 1856-жылы алгачкы жолу кагазга түшүрүлгөн мезгилден тартып, түрдүү аудитория үчүн, түрдүү массалык маалымат каражаттарында, ар кандай максатта жайылтылган мезгилдерге чейинки учурлар

¹ Муса (2013) 146-б. 1–10-сс.

² Маркс (1993) 111-б.

талкууга алынат. Ошондой эле бул бөлүмдө Орто кылым мезгилинде, Батышта жана ал жактан келген көркөм чыгармалар менен аңгемелерге, учурдагы жандуу чыгармачылык менен «байыркы» маданияттан калган материалдар салыштырылып изилденип, орто кылымды изилдөөчү илимпоздордо бир катар суроолорду жаратышы мүмкүн. Түрдүү мезгилдерде айтылып келген жана укумдан тукумга берилип келе жаткан чыгармалардын контекстинин жана маңызынын өзгөрүүсү, бир кезде толук оозеки түрдө айтылып келген чыгармалардын жазма булактарда сакталып калган жана бастырылып чыккан варианттарына ишенүү, эч жерде белгиленбеген саясаттын эпосту аткарууга, маңызына жана элге жеткире турган ойго тийгизген таасири, жандуу чыгармачылыкты адаптациялоо, ошондой эле классикалык, орто кылымга жана заманбап мезгилге тиешелүү көркөм чыгармаларга таандык талаш-тартыш маселелерди чечүү үчүн кылым карыткан тарыхты түшүнүү жана баалоо тууралуу сөз болот. Мындан тышкары, көркөм чыгармалардын маңызын түшүнүүдө эрудициянын маанилүү экендигине басым жасалат³.

Бул изилдөөнүн алкагында «Манас» эпосунун варианттарынын ортосундагы олуттуу жана негизги айырмачылыктар каралат. 1856-жылы жаздырылып алынган тек версиясында кыргыз эпикалык поэзиянын 3251 сабын чечмелеп жаткан кезде, жаш жана өткүр баатырлар (жана аткаруучулар) тоолуктар катары даңазаланып, ал эми түздүктүн жашоочулары «сарт» деген атка конгону байкалат⁴; ал XIX кылымдагы бардык Ногой элинин чыгармаларындай эле жарым-жартылай уламыш мүнөзгө ээ болгон. 2019-жылы жаздырып алынган варианттардын бириндеги жарым миллиондон ашуун сапта, негизги каарман «кыргыз» эле эмес, жалпы кыргыз маданияты жана инсаны деген түшүнүк менен синоним катары каралган. Мындай трансформациянын келип чыгышын талдоо үчүн чыгарманын негизги варианттары төрт хронологиялык топко бөлүнгөн: XIX кылымдын ортосу (1856–1869), «Иңир доору» (1870–

³ Фоменко (1968) тарыхый маалыматтарды орус тилинде камсыз кылган; (1995) орус жана англис тилинде бирдей маалымат беришкен. Экөөндө тең илимий кызыгуу менен көңүл бурууларга сереп салынган. Бул изилдөөдө колдонулган усулдарга Брюэрдин (1996), Трехарндын (2012), Уорнердин (2014) жана Вей-скоттун (2016) эмгектеринин таасири зор.

⁴ Назар (1977) 8-б 262-с.; азыр колдонуу үчүн Макдауэлл (2012) 22-24-бб.

1916), Советтик доор (1917–1991) жана Эгемендүүлүктөн кийинки мезгил (1992)⁵. Бул мезгилдердин ар бири жазма булактардагы, аудиожазуулардагы жана басылып чыккан материалдардагы маалыматтардын жардамы менен изилденет. Таң калыштуу нерсе, бул көп кырдуу оозеки чыгармачылык салтына ылайык аткарып жаткан кезде, манасчы колдонгон белгилүү бир сөздөрдү жаздыруу⁶ учурунда, аны адаптациялоого туура келгендигинде жана ар бир жандуу аткарылган вариант ошол кездеги жандуу чыгармачылыкты чагылдыра алгандыгында.

Эпикалык жанрдын илимдин көңүл чордонунда болушу, анын стилинин эл арасында анча маанилүү эместиги, жайкы спорт мелдештерине академиялык чөйрөдө анча маани берилбегени⁷ менен салыштырылат. Ал эми азыркы учурда, талдоо үчүн жазма материалдардын саны аз болгондугуна карабастан эпостун жанданышы аркылуу анын баалуулугун жана аныктыгын көрүүгө болот. Заманбап аткаруулар көбүнесе салттан тышкаркы (мисалы, башка улуттагы угармандар үчүн джаз музыкасынын коштоосунда сыяктуу) форматта аткарылып, басылып чыккандан жана башка технологиялардын түрлөрү пайда болгондон тартып өчүп бараткан чок сыяктуу, тарыхта калган катаал окуяларга карабастан байыркы доордон бери сакталып келген жана этно-улуттук максатта сакталып калууга тийиш салттардын бир бөлүгү катары каралат⁸. Ал хронологиялык ирээтте мезгилдерди жана аткарууларды контекстуализациялоого, аларга баа бере албасак да, жок дегенде түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Баштапкы мезгилдерден берки изилдөөлөргө сереп салган учурда, аталган эпостун түрдүү варианттары, авторлору болгону жана тарыхый мезгилдерден өтүп, салтты улап келе жатканы анык болду. Ал эми анын вариациялары аткарууларга жана угармандарга карата өзгөрүүсүнө, чыгарманы жыйноонун

⁵ Прайор (2002), ван Дер Хейде (2015), Дуйшембиева (2015) жана Райхлдын (2016) эмгектерине таянып, тарыхый мезгилдерге негизделген бирдей топтор түзүлгөн. Алар Бейердикиндей (2016, 20-21-бб) ыраатта түзүлгөн. Ал эми Жуматурду (2016) тескерисинче, аткаруучуларды өз-өзүнчө топторго бөлгөн.

⁶ Хатто (2000); Реди (2015).

⁷ Жошкун (2010) 41-42-бб.

⁸ ван Дер Хейде (2015) жана Райхл (2016) өз эмгектеринде белгилүү пикирлерди талдашкан.

максаты менен ыкмаларына, оозеки аткаруу менен жазма түрдөгү тексттердин ортосундагы татаал байланыштарга жараша өзгөрүп, сабаттуулуктун өнүгүүсү жана колониалдык мезгилдеги коомдук өзгөрүүлөргө жооп катары олуттуу таасир тийгизген. Баяндоо түрдүү максатта колдонулганы айкын көрүнүп турат: эпостун келечектеги абалынын модели, чындыктан качуу, өтмүштү сагынып эскерүү, чакан топтордун иденттүүлүгүн чындоо катары, натыйжада, кайталоонун негизинде өзүнчө маанилер жана түшүнүктөр келип чыккан; канондук версиялардан улам чектөөлөр киргизилген, бүдөмүк элементтерге байланыштуу талаш-тартыштарга «эстөөгө өбөлгө түзгөн стенограммаларда»⁹ уруксат берилген. Бул мүнөздөмөлөр эпостун бирдиктүү тек вариантын түзүүгө аракет жасоо ниетинде берилди. Бир нече уникалдуу варианттарды өз ичине камтыган корпус аркылуу салт-санаага болгон мамилени, максаттарды, камкордукту, ойлорду жана ар бири өзүнчө бир тарыхый доорду мурас туткан жеке адамдардын талантарын, символдорду жана дискурсту түшүнүү, түзүү же чөйрөсүнөн алыстап кетүүсүн көрсөтүү аракети жасалды.

XIX кылымдын ортосу (1856–1869)

Кыргыз баатырдык поэмасынын алгачкы варианттары XIX кылымдын ортосунда, Орто Азиядагы падышалык империянын колдоосу менен эки чет элдик изилдөөчү тарабынан өз алдынча топтолгон. Чокан Валиханов (1835–1865) аттуу казак илимпозу офицер аскердик чалгындоо миссиясынын алкагында, кыргыз урууларынын ортосундагы кагылыштар тууралуу маалымат жыйнап жүрүп, жогоруда сөз болгон «Манас» эпосунун 3251 саптан турган вариантын чогултууга жетишкен. Ал эми немис улутундагы Вильгельм Радлов (1837–1918) аттуу окумуштуу эпоско тиешелүү лингвистикалык маалымат топтоо максатында эки ирет саякатка чыккан. Ал жыйнаган материалдардын арасында Манаска гана эмес, анын уулу Семетейге, ал тургай небереси Сейтекке да тиешелүү 12454 саптан турган баяндар кездешет (салыштыруу иретинде алсак: Мисалы, Беовульф – 3182 саптан; Илиада – 15693 саптан; Одиссей –

⁹ Хамфринин (1994) эмгегинде колдонулган Скоттун фразасы (1990).

12110 саптан турат)¹⁰. Алар жергиликтүү кыргыздар үчүн эмес, орус жана европалык аудиторияларга багытталган.

Бул чет элдик эки окумуштуунун бири эпосту изилдөө менен гана алектенип, ал эми экинчиси XIX кылымдын ортосуна таандык көчмөн маданият тууралуу жазууларга да кызыккан. «Жомокчу» (аткаруучу)¹¹ боз үйдүн эң сыйлуу жери – төрдөн (эшиктин бет маңдайында жайгашкан) орун алып, ал эми угармандар аны тегеректеп отурушкан. Ал жерге бир уруу эл көңүл ачуу үчүн чогулуп, жергиликтүү «манаптан» (башчыдан) жомокчу бир нерсени суранып, мактап, жактап ырдаган же кандайдыр бир окуяны кайра жамактап баяндап берүү үчүн келген. Адатта, баяндоо бирдей ыргакта аткарылып, жети муундуу ыр саптан турган жана бирде ыкчам темпте, кээде диалог таризинде аткарылган. Бул чыгарма окумуштуулар тарабынан (тилекке каршы, кийинки мезгилдерде гана изилденген) кээде тыныгуу жасалып же андан ары улантуу үчүн жатка билген формула колдонулуп, жаңсоолор жана музыкалык аспаптар менен коштолушу мүмкүн деп сүрөттөлгөн¹². Ал эми чакан, жамакталган чыгармаларды аткаргандарды «акындар», ырдагандарды «ырчылар»¹³ деп аташкан, айрымдары болсо белгилүү бир гана категорияга таандык болбостон, үчөөнү бирдей аткаруу жөндөмүнө ээ болушкан. Угармандар тарабынан айтылган оң жана терс пикирлер чыгарманын багытын өзгөртүүгө өз таасирлерин тийгизип, жарыш («айтыш») учурунда, жомокчудан көп чыгармалардын ичинен тандап туруп бир үзүндүнү көркөм аткарып берүүсүн өтүнүшкөн. Мындай билим жана жөндөмдүүлүк мыкты деңгээлдеги даярдыкты талап кылган. Ал үчүн таланттуу

¹⁰ Макензи (1989); Бейли (2009); Темир (1955); Попова (2008).

¹¹ Прайордун (2013) эмгегинде бул термин орустар менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн учурда пайда болгон деп айтылат.

¹² Хатто (1989а); Виноградов (1995) 458–71-бб.; ван дер Хейде (2015) 108-б.; Райхл (1992) 174–76-бб. Тансуг (2002) 202-б. «Манас» музыкасынын кеңири контексттеги маалыматы: Сипос (2014).

¹³ «Ырчы» сөзүнүн мааниси жана статусу, төкмөчүлүктөн ырды жаттап аткарууга өтүүсү менен өзгөрүп кеткен; Жошкун (2016) 39-б.

жаш улан өз аймагындагы¹⁴ атактуу манасчынын, кээде жакын тууганынын «мектебинен» өтүп, ата-бабалар жана урпактардан бери эзелтеден келе жаткан чын жана төгүн тарыхый окуялар аркылуу урууга таандык заманбап маселелерди, маданий мурастарды, эстеликтерди жана баалуулуктарды айкалыштыра билген жана ал билимди жайылткан, сактаган жана жараткан инсан катары, жылдар бою көчмөн элдин башын бириктирип турууга жетишишкен. Кээде аткаруучу – элчи жана үгүтчүнүн ролун аткарган учурлар да байкалган¹⁵. *Жомокчу* менен угармандар өз ишенимдери, баалуулуктары жана окуялары менен бөлүшкөн. Шаманисттик мүнөздөгү жергиликтүү түрдүү көчмөндөрдүн варианты болгонуна карабастан, ислам дини басымдуулук кылган. Андан улам кыргыз тилинде бурмаланган араб сөз айкаштары, фарс тилинен кирген сөздөр катышып, жергиликтүү олуялар тууралуу сөз болуп, аны менен бирге эле ат жалында чоңойгон, кат-сабаты жоюла элек көчмөн калк Куранды жылкынын башына теңегени бар¹⁶. (Калмактар – эзелтен келе жаткан кыргыздын душмандары катары кабыл алынгандыктан, түрдүү атаандаш этникалык топтордун өзгөчөлүктөрүн өздөрүнө сиңирип алышканына карабастан, угармандар аларды дайыма кыргыздар менен касташкан жоо: тилдери буруу капырлар, ээрлерине чочконун этин артып жүргөн калк катары кабыл алып келишкен¹⁷.) Каармандардын келип чыгышы менен аткаруучулук бөтөнчө дүйнөлүк мүнөзгө ээ болуп, дыйканчылык менен мал

¹⁴ Кыдырбаева (1984) 12–64-бб.: төрт географиялык топко бөлүнгөн: Чүй; Ысык-Көл; Тянь-Шань өрөөнү; жана Түштүк Кыргызстан; Райхл (1993) 85-б. бул жерде Шинжаң «мектеби» эске алынбаганы белгиленет. Варианттардын мындан аркы изилдөөсү, эпосто колдонулган сөз айкаштарды жана алардын мүнөздөмөлөрүн табууда, эпостогу айрым элементтердин учурдагы окуялардын жана чектердин тийгизген таасирин өлчөөдө, «мектептерди» жана мугалимдерди көмөгү абдан тие турган категория катары кароо менен байланышкан. Артман (2016) 343-345-б. заманбап саясий чектер жана ыйык пейзаждар тууралуу сөз кылат.

¹⁵ Жошкун (2016) 40-б.

¹⁶ Радлов (1990): дуа ордуна «дука» (10-б. 129-с.), Кыдыр / Хидр (8-б. 62-с.), Баабеддин / Баха-ад-Дин Накшбанд (10-б. 130-с.), жылкыны салыштыруу (139-с., Кенже Кара (2006) шумкар жана башка статустук символдорду салыштыруу, 101-б. 136-с.), 112:1 сүрөө «Кулкулдабат куалдат» (20-б. 217-с.). Назардын (1977) эмгегинде канонго дал келбеген Сумыпайыл (Sumray'il) периште тууралуу сөз болот, 78-б. 2858-с. Мындай ишенимдерге «үстүдөн» келген белгини четке кагуу максатында, Дьюиздин (1994) 65-66-бб. эмгегин караңыз.

¹⁷ Радлов (1990) 100-б. 709-с. жана 128-б. 1750-с. Көбүрөөк маалымат алуу үчүн Хаттонун (1989б) жана Каранын (2010) «Кытай-Калмактарынан» таба аласыз.

чарбачылык барган сайын адаттагы көрүнүшкө айланып, ал эми бөтөн малды чаап алуу эскере турган баатырдык өнөр катары кабылданып келген¹⁸. Борбордук Азия урууларына мүнөздүү болгон оозеки чыгармаларды салыштырган учурда, алардын ортосунда лингвистикалык жана маданий окшоштуктар, бирдей ролдор жана салттар¹⁹ байкалган, бирок Бурят-Моңгол жана Түштүк Түрк-Якут-Моңгол салттары тууралуу түшүндүрмөлөр берилген эмес²⁰.

Валиханов менен Радлов «Манас» эпосун башка өңүттө карашкан. Жергиликтүү кыргыз аудиториясы үчүн бул тааныш чыгарманы эле башкача түрдө, «бир учурда аткаруу» болуп эсептелген²¹, Валиханов аны байыркы өтмүштүн далили, ал эми Радлов XVIII кылымдагы илимий тартышуунун себепчиси болгон мифтик баатырлар катары караган²². Кагазга түшүрүлгөн стенограммалар, кошумча материалдар жана сын-пикирлер жеке аткаруулардын кийинкиге чейин сакталып калышына шарт түзгөн. Бул жерде көңүл бура турган нерсе туруктуулук, себеби эпизоддордун көпчүлүгүндө Манастан башка каармандар көп кездешкендигине карабастан (мурунку окуялар жаңы каарманга ылайыкташтырылып өзгөртүлгөн)²³, *сарт* жана *кыргыз* сыяктуу терминдер адамдардын көчмөн эмес, б.а., отурукташкан жашоосун (дагы бир так эмес айырмачылык) билдирип, кийинки падышалык этнографтар үчүн түшүнүксүз этникалык белгиге айланган²⁴. Ал эми текстке айланган соң, аткаруулар түздөн-түз аудиториянын чегинен тышкаркы факторлордун таасири алдында калган.

Батыш окумуштуулары оозеки эпикалык чыгармаларды орустардын кийлигишүүсү жана сабаттуулукту киргизгенге чейинки

¹⁸ Хатто (1973) Келдибектин белгилүү окуясында: «Манас» эпосу айтылып жаткан учурда мал уурдалбайт деген убада кездешет. Манас менен анын кырк чоросунун аттарынын дубүртүнөн жер дүңгүрөп турат; мал өз аймагына өздөрү эле кайтып келет. Дүйшөмбаева (2015).

¹⁹ Райхл (1992); Чедвик & Чедвик (1940) Казактардын «Эр Көкчө» дастанынан 47-48-бб. сөз болот.

²⁰ Скульрейд (1975) 40-б.; Чедвик жана Чедвик (1940); Ринчиндоржи (2001).

²¹ Вансина (1985) 3-б аттуу эмгегинен айрым сөз айкаштар алынып колдонулган.

²² Хатто (1980а) 323-б. «Көкөтөй хан» менен «Бокмурун» тууралуу сөз болгон Эр Кошойду 1820-жылдардагы Жаангер (Жахангир) кожонун көтөрүлүштөрү менен байланыштырышат.

²³ Хатто (1969б) 569–570-бб. өз эмгегинде Бокмурун тууралуу үзүндүдөгү тарыхый контекстке кайрылат (сунушталган жалпы булактарда).

²⁴ Брауэр (2001) 128-130-бб.

«Алтын доордун» натыйжаларынын бири катары карашкан; Совет эли үчүн ал кийин олуттуу мааниге ээ болуу мүмкүнчүлүгүнө ээ, иштелип бүтө элек чыгарма болгон, ал эми заманбап Кыргыз университеттеринин студенттери үчүн аты аталган каарман тууралуу жалпы түшүнүктөрү бар, бирок татаал мүнөздө чагылдырылган бейтааныш чыгарма болуп эсептелет.

Жеке аткаруу:

Валихановдун «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмү (1856)

Орусияга элчилерин жиберип, жардам сураган кыргыздарга байланышкан Ысык-Көлдүн айланасындагы фактыларды иликтөө миссиясынын жүрүшүндө, Чокан Валиханов буту уруусунан чыккан, орус падышалыгы тарабынан подполковник наамы ыйгарылган, Боромбай аттуу башчынын жардамы менен *жомокчунун* аткаруусуна²⁵ күбө болот. Натыйжада, баарыбызга белгилүү болгондой ал кыргыз оозеки поэтикасын алгачкы ирет кагазга түшүрүүгө жетишет: араб ариби менен 3251 саптан турган Көкөтөй хан өлгөндөн кийинки бийлик үчүн күрөш тууралуу окуяны жазып алат; Көкөтөйдүн ордун баса турган мураскору – Бокмурун (сөзмө-сөз айтканда, «мурду бок болгон» дегенди билдирет), мусулман жана капыр дебей баары чакырылган аш өткөндөн кийин калмак ханы капыр Жолойду жеңген Манас деген жаш баатырдын күтүлбөгөн жерден пайда болушунан улам, Көкөтөйдүн ордун (жаманатты болуп) ээлей албай калат. Орустардын географиялык журналында жарыяланган экспедиция тууралуу макаласында, Валиханов Манас жана анын уулу Семетей тууралуу баяндарды элге таанытып (аны «Талаа Илиадасы жана Одиссейи» деп атаган), аны аягына чейин угуп бүткөнчө үч күн да жетишсиз болорун белгилеген. Валиханов өзүнөн кийинки окумуштуулардын бул чыгарманын жеке адам тарабынан эмес, бүтүн бир элдик маданият тарабынан жаралганын белгилеген пикирлери менен бөлүшүп, ал «*жомокчу*»²⁶ деген сөздү колдонбостон, бул чыгарманы кыргыз адеп-ахлагынын, географиясынын жана тарыхынын энциклопедиясы катары сүрөттөп берген.

²⁵ Прайор (2000) 6-б. жана Прайор (2013) 155–157-бб.

²⁶ Валихановдун (1961–1972) эмгеги «Орус географиялык коомунун жазуулары» (1861) аттуу кайра басылып чыккан макаланы камтыйт.

Өзүн байыртан калган белектин күбөсү катары эсептеген Валиханов, аткаруучу тарабынан түзүлгөн байланыштарга анча маани берген эмес. Чуулгандуу Көкөтөйдүн ашында бугу жана сарыбагыш урууларынын *ордо* оюнун ойноп жатканда, чоң чыр чыкканы тууралуу эпизод Назар Болот уулу (1828–1893) аттуу *жомокчу* (манасчы) тарабынан тандалып алынган болушу мүмкүн деген божомолдор айтылган²⁷. (Тагыраак айтканда, эпосто сөз болгон Бокмурун өткөргөн аш бугу уруусунун көчү менен дал келгени байкалат²⁸.) Падышалык чалгындоо тобун кадимки угарман дей албайбыз (себеби бул жагынан алганда, эпос жай темп менен улам ойлонуп туруп айтылгандыктан, стандарттык аткаруу деп айтууга мүмкүн эмес болчу)²⁹, ал эми манасчынын аткаруу учурунда кагазга түшүрүлүп алынган стенограммасы, белгилүү бир аудиторияга жана белгилүү бир убакка ылайыкташтырылып, оозеки поэтикалык мүнөзү эске алынган.

Уруулар аралык кагылышуудан жана отурукташып жашаган коңшуларынын коркутууларынан тажаган көчмөн түндүк кыргыз урууларынын атынан *жомокчу* чет өлкөлүк Валихановдон жардам сураган: ал XIX кылымдын ортосундагы кыргыз чыгармаларынын биринде да аты аталган эмес, Валихановдун эзелки тектери казак болгонунан кабар берген, Усун уруусунан чыккан Амет хандын ашына чакырылып калат³⁰. Валиханов казак тилиндеги грамматикага туура келбеген сөздөрдү гана алып салбастан, чала уккан жерлерге казакча сөздөрдү кошуп кетүү менен³¹ атайылап эмес, бирок жомокчунун окуяны өзгөртүп айтуусуна себепкер болгон болушу мүмкүн. Стеннограмадагы көч тууралуу баян, мураскер хандын

²⁷ ЭРКЕТАНОВ (1996) 1949-ж. Назардын жээни Кайдуудан жыйнап алган оозеки тарыхтан турат. (О.э. ПРАЙОР (2002) 61–62-бб. караңыз). Уруулар ортосундагы кагылыш тууралуу маалыматтар: ПРАЙОР (2002) 137–138-бб. жана ДҮЙШЕМБИЕВА (2015) 49–52-бб.

²⁸ Ошондой эле, ХАТТО (1992) жана ПРАЙОРДУН (1998) эмгектерин караңыз.

²⁹ ХАТТО (2000) 153-б.

³⁰ НАЗАР (1977) 2-б 12-с.; ХАТТО 106-б белгилегендей, Усун деген сөз байыркы Казак ордосу же кыргыздардын солто уруусунун бир бутагына тиешелүү болушу мүмкүн деген божомолдор бар. Коноктордун арасындагы каарманга кадырлуу орун берилгенине караганда, Валиханов казакча терминди кыргызчадай кылып жазып алган болушу жана аткаруучу казак угармандарына таасир калтырайын деп аракет кылган болушу мүмкүн.

³¹ НАЗАР (1977) 265–267-бб. – Казахизмдер тиркемеде берилген. Валиханов «бир» деген сөздү көп учурда чыгарып салганы байкалат.

отурукташып жашап калышы менен аяктаган, бул Валихановдун акыркы синологиялык (кытай таануу) билими бар болгондугунан кабар берет. Тектерге байланыштуу антикалык билим алгысы келгенден улам, ал аймактар тууралуу сурап, ал эми жомокчу болсо, жетекчи уккусу келген маалыматты берүүгө умтулган болушу мүмкүн³².

Валихановдун дүйнөдөн эрте кайтышы менен кыргыз эпикалык поэтикасынын келечекте түшүнүүгө таасирин тийгизе жана колдоно турган илимий, айрыкча лингвистикалык тексттерди басып чыгарам деген ниети ишке ашпай калган. Анын проза түрүндөгү орусча котормосунда ырдын параллелдүү түзүлүшү толук сакталганына карабастан, антикалык деталдар (жана ислам динине тиешелүү мүнөздөмөлөр алынып ташталган) кошулуп, көзү өткөндөн кийин жарыкка чыккан³³, ал эми кол жазмасы кайра оңдолуп жазылган стенограммасынын көчүрмөсү табылбай калган³⁴. Анын үч сап ыр менен жазылган очеркин карап алып, бул варианттагы маалыматтардын көпчүлүгү аткаруучунун эмес, анын басылып чыккан эмгегинин таасиринен улам жаралганын байкоого болот. Анын «Чоң Казатынын» өзүнөн өзү эл арасына кийин жайылып кетиши, Индияга Улуу Британиянын, Орто Азияга Орусиянын таасиринин таралышы сыяктуу бир аз кооптонууну жаратып, кийинчерээк ал чыгарманын англисче варианты да басылып чыккан³⁵.

Анын эрте көз жумгандыгына байланыштуу жүз жылдыгын белгилөө сунушу казак академиги Алькей Маргулан (1904–

³² НАЗАР (1977) 10-б. 349-с: «Түпкү Канга» (Türkü Kanga); ХАТТО (1969А) 376–78-бб. Бичурин (Отец Иакинф) тарабынан 1851-жылы басылып чыккан эмгегинде Валихановдун варианты талкууланып, Дугинге мүнөздөмө берилип, Чыгыш түрктөрдүн ханынын отурукташып жашап калышы тууралуу сөз болот.

³³ ВАЛИХАНОВ (1904); ХАТТО (1969А) 344-б.; ХАТТО (1971) 380–81-бб.; «кыбыланы баштанып» (61-сап: батыш тараптагы Каабага карап боюн түзөө) деген сап «на восток» (чыгышты карай) деп которулуп калган, сыягы, ал эпостогу хандын ашына байланыштуу бөлүмдөн Исламга чейинки окуянын түп нускасын табууну абдан каалагандыктан, жоголуп кеткен кол жазмага жана байыркы Түрк салттарына ылайык тууралоого аракет кылган. ДЫОИЗ (1994) 21-б. 11-ш.: Валихановдун Ислам динине карата мамилеси.

³⁴ БОТОЯРОВ (1982) жана ван ДЕР ХЕЙДЕ (2015) Хаттонун кол жазмага тиешелүү пикири менен макул эместигин билдирген.

³⁵ МИШЕЛЬ & МИШЕЛЬ (1865). Мишелдердин пикиринде Валиханов билинбей өтүп кеткен; ЭРКЕТАНОВ (1996) тарабынан жыйналган оозеки тарыхта (жогоруда 27-шилтеме), Валихановдун падышалык мүнөзү даана байкалат.

1985) тарабынан киргизилип, 1964-жылы Ленинград илимдер академиясында жоголуп кеткен кол жазмасын табуу аракеттери жасалган³⁶. Маргулан 1971-жылы анын 885 сабын кирил ариби менен жазып чыккан, ал эми 1973-жылы казак тилине которгон; Лондондогу орто кылымдар боюнча изилдөөчү Артур Т. Хатто (1910–2010) көчүрмөнүн жардамы менен иш алып барып, котормого тиешелүү сын-пикир айтылган басманы жарыялаган (1977)³⁷. Камбаралы Ботояров (1944–1994) Хаттонун китебинин рецензенти болгон жана анын «Заманбап кыргыз орфографиясы» аттуу китеби ал дүйнөдөн кайткандан кийин 1996-жылы³⁸ жарык көргөн. Кыргызстандын университеттеринде жергиликтүү студенттерге бул тармакта терең билим беребиз деген аракеттерге карабастан, жаштар Валихановдун эмгектерин таптакыр билбей тургандарын жана *жомокчулардын* тексттери менен тааныш эмес экендерин айтышат.

**Көп кырдуу эпос:
«Манас» Вильгельм Радловдун варианты боюнча
(1862, 1869)**

Берлинде туулган Вильгельм Радлов түрк тилдеринин новатордук изилдөөлөрү үчүн лингвистикалык үлгүлөрдү табууну каалап, эки экспедиция учурунда оозеки маданиятты түшүнүүгө таасир этүүчү кыргыз материалдарынын маанилүү корпусун топтоого жетишкен. 1862-жылы ал Барнаулда (Сибирь) немец жана латын тилдерин үйрөтүүнү утурумдук токтотуп коюп, бугу уруусу жердеген Текес дарыясынын жанынан (ага чейин Валиханов ошол эле урууга барып кеткен) аттары аталбаган *жомокчулардан*, так саны такталбаган бир топ чыгармаларды топтоп келүүгө жетишкен. Анын ичинде:

- «Алмамбет, Эр Көкчө жана Акеркеч» (1311 сап) / «Алмамбет баатырдын Манаска келип кошулушу» (жалпы 1862 сап): калмактар Алмамбет хандын талабы менен исламды кабыл

³⁶ НАЗАР (1977) СССР илимдер академиясынын Чыгыш таануу институтунун Ленинграддагы бөлүмү, Чыгыш таануу бөлүмүнүн архиви. II разряд, №4 тизме, № 36 иш; Маргуландын ачылыштары жана басмалары, ХАТТО (1971) жана НАЗАР (1977).

³⁷ НАЗАР (1977).

³⁸ НАЗАР (1996).

алып³⁹, бирок Көкчөнүн аялы Акеркеч менен ал көңүлдөш деген айыптардын тагылышы; Алмамбет эл арасында аброю бийик Манаска кошулуу чечимине келиши тууралуу⁴⁰.

- «Манас менен Эр Көкчөнүн кармашы» / «Манастын үйлөнүшү, өлүмү жана кайра тирилиши тууралуу» (жалпы 2686 сап): Манасты Алмамбеттин мурунку ханы атып өлтүргөндө, Манастын кырк чоросунун ураан чакырып атып тирилтип алышы; Манастын тажиктин кызы Каныкейге үйлөнүшү, Манастын калмактын ханы Көзкаман менен Көкчөкөз тарабынан ууландырылып, бирок анын кайра тирилиши тууралуу⁴¹.
- «Бокмурун» (2197 сап): Валиханов тарабынан мурда топтолгон окуянын вариантынын негизинде.
- «Көзкаман» (2540 сап): Теги калмак болсо да, Манаска жан дили менен кызмат кылган Алмамбет баатыр, Манастын калмактар бала кезинде уурдап кеткен атасынын агасы Көзкаман менен анын уулу Көкчөкөз ага каршы согуш ачышкан кезде, Алмамбет Манасты коргойм деп аз жерден мерт болуп кала жаздаганы тууралуу (жогоруда айтылган баяндагы ууландыргандардын ысымдары, бир аз архаикалык тартипте өзгөртүлүп, кийин баштапкы калыбында колдонулган); Каныкей жаракат алган кырк чорону багып жаткан учурда, аларга шыпаа тилеп, бутунан тургузуу үчүн Манас Меккеге аттанат. Ошол маалда, Каныкейдин түшүнө уулу Семетейди төрөп жатканы кирет.
- «Семетейдин төрөлүшү» (1078 сап): Манастын көзү өткөндөн кийин, Жакып менен анын кийинки аялынан туулган эки уулунун коркутууларынан улам, Каныкейдин Манастын энеси Шакенди жана ымыркайы Семетейди алып, Семетейдин таятасыныкына качууга аргасыз болушу; Семетей эр жеткенде атасынын мал-мүлкүн кайтарып алуу үчүн өз журтуна кайтып келип, чоң атасы Жакыптын ууландырылган чөйчөккө куйдуруп берген шарапты (алкоголдук ичимдикти) ичүүдөн баш тартып, жолбун итке куюп берип салат. Ал атасынын журтуна боз үй тиктирип, кас чыккан туугандары менен салгылашып, өчүн алат; Каныкей Манаска чыккынчылык кылган туугандарынын мизин майтарып, аларды

³⁹ Дьюиз (1994) 59-69-бб.; Винтерманн (2020).

⁴⁰ Радлов (1990) аталган эпизодду эки бөлүмгө бөлүп караган.

⁴¹ Радловдо (1990) ушундай таризде бөлүнгөн.

кыйнап өлтүрөт. Шакен да Жакыпты дал ошондой кылып өлтүрөт.

- «Семетей» (1927 сап): согушка аттануудан баш тарткан атасынын кырк чоросуна ачууланып, Семетей алардын баарын мерт кылат; Каныкей эмчектеш кылып чоңойткон Семетейдин бир туугандары Күлчоро (анын гүл шериги) менен Канчоро (кан шериги) аны кайда жүрсө жандап жүргөн чоролоруна айланышат; Күлчоро Семетейди башынан кудалап койгон Айчүрөккө үйлөнүшүнө жардам берет; кийин чабуулда катуу запкы чексе да Күлчоро Семетейге жан дилинен берилген бойдон калат, ал эми Канчоронун ою бузула баштайт; кош бойлуу Айчүрөктү тартып алууну көздөп жүргөн Эр Кыяз Семетейди акыры өлтүрүп тынат; Айчүрөк бардык кыйынчылыктарга чыдап, уулу Сейтекти канатына калкалап чоңойтуп, ал эрезеге жеткенде атасынын өчүн алдырат, ал эми Каныкей болсо Канчорону өз колу менен мерт кылат; Сейтек чоң атасынын конушуна боз үй тиктирип, өз журтун жердеп калат.

1869-жылы Радлов сарыбагыш уруусунан төмөнкү маалыматтарды жыйноого жетишкен:

- «Манастын төрөлүшү» (164 сап).

Ал эми солто уруусунан чыккан *жомокчудан* Радлов бир күндүн ичинде «Манас» эпосун гана эмес, эки көлөмдүү башка поэманы да жазып алууга жетишкен.

- «Жолой хан» (5322 сап): Манастын кас душманы жана анын уулу Болот тууралуу тамашалуу окуялар.
- «Эр Төштүк» (2146 сап): «Шамандык ишенимдер менен байланышкан, жердин алдындагы укмуштуу окуялар жөнүндө баатырдык жомок»⁴².

Радлов үчүнчү «Жүгөрү кан» тууралуу жомок менен чектелип, аны ага чейинки экөөнүн эле кайталанганы деп эсептеген. Экинчи экспедициясынын учурунда Радлов андан башка дагы чакан чыгармаларды, алардын ичинен эки кошок да жаздырып алууга жетишкен, алардын ичинде сарыбагыш уруусунун башчысы Жантайдан (1867-ж.; 132 сап) жана анын кызынын оозунан жаздырып алган «Чокчолой баатыр» тууралуу окуялар (94 сап) болгон.

Радлов өз изилдөөлөрүндө чыгармалардын жаралышы жана оозеки түрүндө коомчулук ичинде сакталышы тууралуу

⁴² Прайор (2002) 33-б.

пикирлери менен бөлүшкөн. Анда тандалып алынган, кайталанган сөз айкаштары жок болуп кетпестен, тескерисинче, пианиночу эсинде калган мотивдердин жардамы менен импровизация кылган сыяктуу эле кийинки аткаруулар алардын негизинде кураларын аныктаган. Мындай жыйынтыкты ал учурда талаш маселе жараткан «Гомердин автору» жана «*Калевала*» менен байланыштырып, толугу менен оозеки диний эрежелерге өтүүгө (канонизацияга) чейинки баскычта айтылып келген окуяны баяндоо маданияты, формула катары каралганын далилдеген: эгер угармандар башка каарманды кошууга каршы болбосо, тек каарманга байланышкан эпизоддорду оной эле өзгөртүүгө мүмкүн болгон. Радлов угармандардын да ээлеген ролун абдан жакшы билген. Эгер манасчыны жай айтсын деп суранып, же айтып жаткан учурда бир нерсени тактоого аракет кылса, аткаруучуга жолтоо кыларын жакшы түшүнгөн. (Анын «эки ирет жазып алуу» ыкмасынан анча майнап чыккан эмес, б.а., ал алгач аткарууну угуп жазып алып, андан кийин сөзмө-сөз кайталап кайра көчүрүп жазган⁴³.) Ал өзүнө жаккан үзүндүлөр менен кыргыз угармандарына жаккан үзүндүлөрдүн чоң айырмасы бар экенин мойнуна алган. Анын айтымында, угармандарга аткаруу учурундагы вариация негизги ырахат тартуулоочу бөлүк болуп саналган. Радлов жыйналган материалдардын жазуу пайда болгон мезгилге чейинки мүнөзүн баса белгилөө максатында хронологиялык тартипте жайгаштырганы менен «Манас» эпосун бүтүн чыгарма катары эмес, өзүнчө эпизоддордон турган окуялардын курамы катары кароого артыкчылык берген, ал эми эпостун бирдиктүү канондук варианты, ал маданиятка таандык адам тарабынан жасалышы керек экенин жана ал качан гана кыргыздар отурукташкан жашоо образына өткөн кезде ишке ашарын билдирген.

Радлов өзүнөн мурунку изилдөөчүлөр сыяктуу эле мезгил менен байланыштарды көз жаздымда калтырып койгон. Анын вариантындагы Манастын Ак падышага таазим кылганы, орус угармандары үчүн ылайыкташтырылганынан кабар берип турат; уйгурлар менен кытайлар тарабынан коркунуч болгондо кыргыздардын орустардан жалбарып жардам сурашы, же болбосо түрк урууларынын ортосунда кагылыш болгон учурда, сөзсүз

⁴³ Хонко (1998) 177–179-бб. Радловдун сынга кабылган ыкмалары берилген.

орустардын кийлигишкени байкалат⁴⁴. Ошол кезде орустарга жардам бергени үчүн подполковник наамына татыктуу болгон Жантайдын оозунан да айрым кошоктордун үзүндүлөрүн жаздырып алганы тууралуу, Радловдун эскерүүлөрү камтылган эмгектеринин биринде орун алган⁴⁵. Ал тирүү менен өлгөн адамдардын ортосундагы диалог сыяктуу жанр менен өзгөчөлөнгөн, ошондой эле социалдык ролдорду жана байланыштарды⁴⁶ чагылдырган Чокчолой баатыр тууралуу кошок ырында, ал жерде Манас жана башка легендарлуу каармандардын пайда болуусу жана ушул сыяктуу окшоштуктар, диний жана коомдук көз караштарды ачыктап, чыгармалардын жалпы саясий баалуулуктарын айгинелеп турат. Ошондой эле аны Радлов менен Валихановдун вариантындагы «Көкөтөйдүн ашын» салыштыруу аркылуу аныктоого да болот. Эки вариантта тең аш өткөрүлө турган жердин, окуяга таасири тие турган сюжеттен турганын көрүүгө болот. Валихановдун варианты боюнча аткарган адам анын антикалык кызыкчылыктарын жактап, окуя болгон жерди өзгөртүп койгону байкалат. Радлов менен бирге Бокмурун тууралуу маалымат чогултуп жүргөн манасчы да, сыягы (капилеттен) Радлов «Манастагы» акыркы жерди атаган кезде, ага жагынуу үчүн өтө апыртып жиберген сыяктуу сезилет⁴⁷. Радловдун өзүнүн вариантындагы «Бокмурун баяны» бир эле уруунун ичинен чогултулганына карабастан, Валихановдукунан кыйла айырмаланып турарынан кабардар эмес болчу. Анын вариантында сөз болгон чырчатактардан улам, бугу⁴⁸ уруусу жашаган аймактардын аттарынын өзгөрүп кеткени байкалган. Анда ал кара мүртөз жана ач көз Жолой (калмак ханы) аттуу терс каармандын, бул жерде «Орустардын ханы» болуп берилип калышы, Радловдун аша чапкан таризи (жана орустардын экспансионизмине (улуттук үстөмдүктүн күч алышын сындоо) тамаша иретинде кабыл алынышы мүмкүн⁴⁹. Анын кайра-

⁴⁴ Радлов (1990) 73–95-бб. (8-сап шилтеме аркылуу бул терминдин расмий жазууларда колдонулушу белгиленген), Хатто (1983), Чедвик & Чедвик (1940) 31-б., де Вриз (1963) 158-б., романтикалаштырылган, Василевска (1997) 85–86-бб.

⁴⁵ Радлов (1990) 67-б. 7–18-саптар; Хатто (1983) 101-с.

⁴⁶ Притчард (2011).

⁴⁷ Прайор (1998) 259-б.; Рединин (2015) 28-б. эмгектеринде «эрксизден чыгарылган корутунду» деген категорияларга бөлүнгөн.

⁴⁸ Хатто (1992); Прайор (1998) 239-б.

⁴⁹ Радлов (1990) 164–166-бб., 139–145-бб. Орустар жана XIX кылымдагы кыргыз поэзиясын изилдөө пландары.

кайра көчүрүлүп жазылган окуяларында, эр жүрөк Манас баатырдан башка да каармандарга таандык эпизоддор, кыргыз урууларынын ортосундагы чыңалуунун курчушу, орустардын отурукташуусу жана көтөрүлүштөрдөн улам алсыраган Кытайлар тууралуу сюжеттер камтылган. Урпактардын жоголуп кетүү коркунучу, тукум курут болгон уруулар жана аларды кырып жок кылууга байланышкан окуялар Манастын уулу Семетейде да кездешет⁵⁰.

Радловдун экинчи экспедициясынын учурунда жазылып алынган социалдык өзгөрүүлөр тууралуу маалымат анын кол жазмаларында кездешет. Радловдун «Манастын төрөлүшү» тууралуу топтогон кыска ыр саптарында көрсөтүлгөн достук мамиле, анын пикири боюнча ойдон чыгарылган нерсе катары кабыл алынып, каармандардын келип чыгышы тууралуу суроо бергенде, ал ачуусу келип мындайча жооп берген: «Манастагы» казатка аттана турган жерлер – орустардын жаңыдан курулган жерлери болгон жана Орус империялык күчтөр тарабынан казатка тыюу салуу тууралуу айтылган пикирлери, чагымчыл билдирүүгө айланган. Ал эми тескерисинче, ага чейин топтолгон узунураак эпизоддордо дал ошондой эле сөз каражаттары колдонулуп⁵¹, орус колониализмине баш ийгендери тууралуу айтылат. Жолой хан, «сатиралык Раблезиан пародиясынын каарманы» сыяктуу таптакыр башка мүнөздө чагылдырылып⁵², анда мурун айтылып жүргөн окуялардын элементтери⁵³ камтылса да, жаңы вариантында каармандар мыскылданып (Манас өз атасынан артык болгон деген жасалма мактоолор айтылган)⁵⁴, ал эми буга чейинки терс каармандардын орду алмашып, бул жерде Ногой мусулман (анти-) баатыр болуп, калмактарга каршы согушканы айтылат, ошондой эле мурунку баалуулуктар жана ага чейинки окуялар абдан бурмаланганын да байкоого болот. Мындан тышкары, «Эр Төштүк» кенже эпосуна да башкача мүнөздөмө берилет: Орто Азияда кеңири тараган бул жомок кийин эскапизм (жашоодогу жагымсыз нерселерден качуу

⁵⁰ ХАТТО (1980А) 323-б.

⁵¹ РЕДИ (2015) 137-б.

⁵² ПРАЙОР (2002) 33-б.

⁵³ ПРАЙОР (2016).

⁵⁴ ХАТТО (1976) 250-б.

же алаксуу) жана көңүл ачуу максатында айтыла баштаган⁵⁵. Жомокчунун окуяларында «Манаска» тиешеси жок көптөгөн материалдар болгонун, аудитория башта ишеним менен караган билдирүүлөрдөн тажаганы айкын көрүнүп турат⁵⁶.

Радловдун эмгектери ошол учурдагы кызыкчылыктарга ылайык кабылданган болушу мүмкүн. Ал өз материалдарында эпоско жана калк маданиятына тиешелүү талаш-тартыштарды жараткан маселелерди камтыган: «Манас» эпосундагы эпизоддор хронологиялык ирээтте кайрадан ыраатталып чыккан, анда «Жолой хан» жана «Эр Төштүк» капыстан пайда болгон бөлүмдөр менен коштолгон өзүнчө тексттер түрүндө берилген. Радлов тексттерди орус тилинде жок кыргыз тыбыштары менен белгилеп, орус тилине ыр түрүндө которуп жана көлөмдүү кириш сөз менен баштап, кирил арибинде бастырып чыгарган; анын немис тилиндеги басылмасы ошол эле жылы жарыкка чыккан⁵⁷. Бул эмгек кыргыздардын өздөрү үчүн гана эмес, академиялык чөйрөгө багытталганына карабастан, Орус академиясына олуттуу аброй алып келүү менен бирге, Милман Парринин оозеки формулалык түзүлүш теориясынын таасиринин уланышына шарт түзгөн⁵⁸. Орусияда Радлов чыйыр салып кеткен академиялык сабактарды окутуу ыкмасын уланткандар, согушка чейинки «Советтик тазалоо» мезгилиндеги пантүркизмдик улутчул идеянын (жана Германиянын тыңчылары катары) колдоочулары катары айыпталышкан. Эгемендүүлүккө ээ болгонго чейинки мезгилде «Манастын» Совет доорундагы варианттары бааланып, Радловдун коллекциясына анча маани берилген эмес. 1990-жылы Хатто аны редакциялап чыгып, материалды англис тилине которгондон кийин гана, жергиликтүү студенттер эпостогу деталдардын көп түрдүүлүгүнө жана сейрек кездешкен маалыматтар камтылганына таң калышкан⁵⁹.

⁵⁵ Прайор (2002) 33-б.; Дьюиз (1994) 236–243-бб.; Райхл (1992) 135–136-бб. жана 290-б.; Райхл (1987).

⁵⁶ Прайор (2002).

⁵⁷ Радлов (1885а); Радлов (1885б); Вамбери тарабынан которулган Радловдун томунан үзүндүлөр (1885а) 330-34-бб. жана Вамбери (1885б) 272–76-бб. Оозеки кыргыз поэзиясына болгон алгачкы кызыгуулар тууралуу айтылат.

⁵⁸ Парри (1971); Фоли (1998).

⁵⁹ Радлов (1990); Мусаев (1995б) 55-б.: «Хотя почти все традиционные эпизоды даны в очень сокращенном виде, а отдельные вообще отсутствуют, данный вариант имеет большое значение в изучении эпоса».

Иңир доору (1869–1916)

«Манас» эпосуна тиешелүү кийинки материалдарда түрдүү контексттер, материал топтоочулар жана угармандар тууралуу маалыматтар орун алган. «Иңир доору» деген термин «өткөөл мүнөзгө ээ болгондуктан» (Совет бийлигинин эрежелерине ылайык, фольклордоштуруунун классикалык мүнөзүнө алып келген) жана «ага тиешелүү жаздырылып алынган тексттердин саны аз жана жетишээрлик деңгээлде изилдене элек болгондуктан»⁶⁰, бир жагынан араб арибинин басымдуулук кылышы (Совет доорунда токтотулган) жана үн жаздыруучу аппараттардын эскирип калганына байланыштуу колдонулуп калган. Кылым тогошкон мезгилден берки учурга таандык бул материал, 1869-жылы топтолгон тамашалуу жана эскаписттик мүнөздөгү окуялар сыяктуу эле мурунку стенограммалар жана Советтик чыгармалардын пайдасына, көз жазымда калып келген. Бул көңүл кош мамиле мезгилдин түп-тамырынан бери өзгөрүүлөрүн, потенциалдуу багыттарын жана муундан-муунга өткөн салтты түшүнүү жана өнүктүрүү боюнча жасалган түрдүү аракеттерди да көмүскөдө калтырган. Бул доордун материалдарында социалдык өзгөрүүлөр таасын чагылдырылган. Баатыр тууралуу баянды тыңдоону каалаган угармандар азая баштаган кезде, Семетей баатыр башкы каармандын ордун ээлей баштаган⁶¹. Башында өзүнүн беттегенин бербеген, акылы тайкыраак Семетей кийин билимдүү, жөн билги бала болуп чыкканы айтылат. Мындан тышкары, чыгарманын негизги идеясы да өзгөрүп кеткен. Мурда жоголуп кетүү коркунучу алдында турган Семетей тууралуу баян, эми эскапизм стилиндеги романга жана чакан комедияга айланган. Орустар келген туштагы кыргыздардын отурукташып жашаган калкка айлануу статусу менен катар, чыгармадагы айрым

⁶⁰ Кенже Кара (2006) 6-б.

⁶¹ Прайор (2002) 176-б. 421-ш. 1896-жылы «Кысса-и Сайкалдын» болгону арсар экенин белгилеген. Жалпы пикирлерге таянсак, бул бүдөмүктүү том араб тилинде Казан университетинде басылып чыккан. Ал эми анын бар болгону аныкталса, ошол доорго тиешелүү башка материалдар менен салыштырууга жол ачат. Кийинки Совет дооруна таандык варианттарга таянсак, калмак ханынын кызы Сайкал эркектин кийимин кийип алып, согушка аттанганы тууралуу сөз болот. Ал варианттарда көбүнесе Манастын атаандашы жана көңүлдөшү катары берилет. 1896-жылы чыккан «Кысса-и Сайкал» Семетейге багытталган, азыркы эскаписттик жана романтикалык варианттар менен дал келет деген пикирлер тилекке каршы божомол бойдон калган.

мүнөздөмөлөр өзгөрүүгө дуушар болгон⁶². Ошондой эле орусча жана кыргызча сөздөрдүн аралаш колдонулушу, чындыкка коошпогон нерсе, окуя болгон мезгил менен аймактардын аттары башаламан болуп берилип, ал эми жалпыга белгилүү көчмөн калкка тиешелүү мүнөздөмөлөр, отурукташкан угармандар үчүн эскапизм (жашоонун кыйынчылыктарынан качуу) стилинде сүрөттөлгөн; фантастикалык мүнөздөгү, табиятка тиешелүү көрүнүштөр жана адаттан тыш элементтер угармандарды чыныгы эпостук стилден алыстатып койгон⁶³. Жараткан тууралуу сөз кылбоо – бир мезгилдерде «Манас» эпосунун мазмунуна критикалык-ишенбөөчүлүк мамиле кылуунун күч алышына алып келгени байкалат⁶⁴. Башка бир тарабынан Ислам динине ишеним көбүрөөк берилгени да байкалат: XIX кылымдын орто чендеринен айырмаланып, Иңир доорундагы версияларда ислам терминологиясы абдан тактык менен колдонулганын байкоого болот. Бул аткаруучулардын диндарлыгынан кабар берип турат (жана ислам дини боюнча билимдин көбөйүшүнүн далили да болушу мүмкүн) жана аткаруучулардын материалды башкаруучуга ылайыктап аткарганынын белгиси да болушу мүмкүн. Мисалы, күчтүү башчы Шабдан Жантаев (болжол менен 1840–1912-жж.) өзүнүн атасы Жантай жана жогоруда сөз болгон Боромбай сыяктуу таасири күчтүү башчылардын бири болгон (ага падыша аскердик подполковник наамын бийгарган); ага даяр үй, жылдык пенсия жана соода түйүндөрү сыяктуу шарт түзүлүп берилгендиктен, Шабдан баатыр исламды колдогонго да толук мүмкүнчүлүгү болгон⁶⁵. Тилекке каршы, «Манас» эпосу ошол кезде жөн гана чер жазуу үчүн уккан чыгармага айланып калган.

Бирок ал иңир толук кире электе, кайра жарык кирген сымал көрүнүш сыяктуу өтүп кетти десек болот. Көчмөндөр чыгармачылыгы менен анча тааныш эмес отурукташкан калктын эсине салуу үчүн аткарууларга драмалык эффект жана эскерүүнүн жаңы ыкмалары да кошулган⁶⁶. Чыгармага тиешелүү материал топтогондор да өзгөргөн. Ошол кезде аткаруу учурундагы алгачкы

⁶² ПРАЙОР (2010) 35-б.

⁶³ ПРАЙОР (2002) 39-40-бб.

⁶⁴ КЕНЖЕ КАРА (2006) 194-б.: Кенже Кара (Кудай) жана Тыныбек Жапый уулу (Манас). Боуранын талабы менен өзгөртүү киргизилген (1952) 41-б.

⁶⁵ МУСА (2013) 44-б.; ПРАЙОР (2000) 11-б.; АКЦИЯМА (2015) жана АКЦИЯМА (2017).

⁶⁶ ПРАЙОР (2002) 194-198-бб.; РАЙХЛ (1992) 223–35-бб.

аудиожазуу пайда болгон (ал Валиханов менен Радловго караганда лингвистикалык билими жетишсиз кыргыз эмес, чет элдик изилдөөчүлөр тарабынан жаздырылып алынган). Падышанын жан-жөкөрлөрүнүн (көркөм өнөр колдоочуларынын тармагын басып алуу) буйрутмасы менен жазылган же уруксат берилген аткаруулардан тышкары, кыргыздардын ичинен да чыгарманы топтогондор пайда боло баштаган⁶⁷. Жадиддик кыймылдын таасиринде турганына карабастан, барган сайын элиталык билим алуу мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңейиши, анын ичинен жазууну үйрөтүү – уруу сыяктуу чакан топторго молдолордун жекече сабак өтүүсү же медреседе өтүлгөн сабактар, жаңы сабаттуу топтун келип чыгышына мыкты өбөлгө түзгөн. Иңир доорундагы чыгармачылыкты байыркы деп эсептеген чет элдик маалымат топтоочулардан айырмаланып, кыргыз интеллектуалдык элита өздөрү баалуу деп эсептеген материалдарды жайылтуунун жаңы ыкмаларын ойлоп табышкан. Кыргыз окурмандары үчүн кыргыз тилинде басылып чыккан биринчи чыгарма, Молдо Кылычтын «Зилзаласы» (*Кысса-и-Зилзала же кыйратуучу жер титирөө*) (1866–1917-жж.) Орусия падышалыгы тарабынан колдоого алынып, Ислам маданиятынын маанилүү борбору болгон Казан шаарында, ошол эле шаарда андан мурда диний билим алган Ишенаалы Арабаевдин (1882–1933-жж.) жардамы менен бастырылып чыгарылган. Ишенаалы Арабаев ага чейин ошол шаарда диний билим алганы белгилүү⁶⁸. Кирил арибинде чыккан басманын айрым деталдарынан тышкары, он сегиз беттен турган (16,1 см×12 см) чакан чыгарма фарс-араб тилдериндеги

⁶⁷ Тольцун (2011) 165-б. пикири боюнча жергиликтүү билим адамдары чет элдик окумуштуулардын эмгектерин баалашат. Орусиядан көчүп барып, отурукташкандардын жергиликтүү калкты иттерге салыштырган пикирлерин четке кагуу максатында, кыргыздар «Сибирская газета» гезитине кат жолдошуп, (1888-жыл, 31-март), 6-б., аягына «грамотный киргиз» (сабаттуу кыргыз) деп кол коюшуп, өздөрүн адам катары сезүү үчүн, чыгыш таануучулардын изилдөөлөрүн камтыган маалыматтарды жарыялоо, орус жана жергиликтүү тилдерде басып чыгаруу максатында басмаканаларга өтүнүч менен кайрылышкан. Прайордун (2002) 187–188-бб. айтымында улуттук боштондук үчүн кыймыл учурунда жоголгон документтердин арасында Семетей менен Айчүрөккө тиешелүү варианттар да болушу мүмкүн. Бул жергиликтүү коомдогу ырларга карата азыркы расмий шектенүүлөрдүн белгиси болушу ыктымал.

⁶⁸ АК 6; Кылыч (1911); Жакессон (1998) жана Дүйшөмбаева (2015) 124–32-бб.; Екатерина II тарабынан 1788-жылы негизделген Оренбург мусулмандарынын рухий ассамблеясынын иштери камтылган. Франк (2001) 102-106-бб.

китептерге окшоштурулуп чыгарылган: кыргыз тилиндеги поэма кадимки арабчадагыдай *Бисмиллах*, *ар-Рахман*, *ар-Рахим* деген сөздөр менен башталып, четине арабча «кысса» (*qissa*-окуя) деп жазылып⁶⁹, араб ариби менен басылып чыккан (ондон солду карай окулуп, абзацы оң тарабында жайгашкан), кол жазмаларды туурап ар бир тамганын чети кооздолуп, мамыча түрүндө берилген. Арабаев китептин башына өзүнүн педагогикалык багыттагы кириш сөзүн жазып, Молдо Кылычтын дагы бир эмгегин (мурда жарыялана элек) жарнамалап кеткен; ага улай Арабаев «Кыргыздар тарыхы» жана «Казак-кыргыз алиппеси» китептерин да жарыкка чыгарган⁷⁰. Илгерки чыгармаларды жаңы форматта чогултуу жана сунуштоо менен Арабаев уруучулук багытты азайтып, кыргыз иденттүүлүгүнүн жана улут түшүнүгүнүн пайдубалын курган кыргыздын жанган жылдызы, чыгаан уулдарынын бирине айланган⁷¹. Ошол кездеги топтордун көпчүлүгү, салттуу оозеки чыгармачылыктан башка адабий жана схоластикалык (өз алдынча билим алуу менен анын туу чокусуна жетүү) жол менен билим алышкан биринчи муун катары, кийин Советтик доордо да өз таасирлерин далилдешкен. Анын таасири талаш бойдон калса да, контексттин өзгөрүүсү менен аткаруучунун угармандарга тийгизген таасиринин жана чындыктын кыялданууга алмашуусуна алып келиши да мүмкүн болчу⁷².

Кыргыз элинин арасында эпостун тексттик варианттарынын болушу, аны айтуу салтындагы жаңы тажрыйбалардын келип чыгышына өбөлгө түзгөн. Жаздырылып алынган аткаруулар, башта чогулуп алып «жандуу» түрдө көрүү салтынан алыстоого шарт түзгөн (эгер угармандар бар болсо, ал эми угармандардын катышпаганы – жаңы мүмкүнчүлүктөрдүн катарын толуктаган), ал чыгарманы өз бетинче окуп чыгууну каалагандар үчүн мүмкүнчүлүк түзгөн. Жазуу жана басма түрүндөгү варианттар түрдүү угармандарга жараша

⁶⁹ «Кысса» (кысса) терминин кеңири талдоого тиешелүү маалымат: Пеллат ж.б. (1960–2005).

⁷⁰ Муса (2013) 310-б. 15-эскертүүдө кайрадан каралып чыккан тарыхый изилдөөнүн аталышында, фарсча мыскыл түрүндөгү бир маанини билдирери белгиленген. Дүйшөмбиева (2015) 151–152-бб. Арабаевдин казак кесиптештери жана алиппе тууралуу маалымат берилген; Арабаев тарабынан адаптацияланган каражаттар, кыргыз тилиндеги материалдарга ылайык келери аныкталган.

⁷¹ Прайор (2006) 84-б.; Дүйшөмбиева (2015) (Андерсондун (1983) эмгектери колдонулган). Халиддин (1994) контекст жана сын-пикирлерине көңүл бурунуз.

⁷² Онг (1975).

манасчынын жаңыча аткаруусуна жана чыгарманын текстинин туруктуулугун камсыз кылууга шарт түзгөн⁷³. Сабаттуулуктун деңгээли 3,1%⁷⁴ түзгөн калктын арасынан материал чогултуу, аларды бириктирүү, жайылтуу жана таасир этүү кылдаттыкты талап кылат. Мындай өз дооруна кайдыгер мамиле жасоо, өзгөчө заманбап университет чөйрөлөрүндө байкалат. Аталган материалдар улуттук тарых болуп эсептелгенине карабастан, кыргыз студенттер ал материалдарды өздөштүрүүдө кыйналышып, эпостун мазмуну менен таптакыр тааныш эмес. Ооган студенттеринен эч айырмаланбаганы абдан өкүндүрөт.

Текстти ирээтке салуу:
«Семетей» Малдыбай Борзу уулунун варианты боюнча
(1899)

Малдыбай Борзу уулуна таандык жип менен тигилип, пахта капталган картон менен сыртталган, 117 беттик сары кагаздан (17 см x 11 см) жасалган, этегинен башын көздөй окулган бул чакан китеп, болжол менен 1899-жылы 6000 сап түрүндө, араб ариби менен жазылып (1-46-бб., 47–116-бб.)⁷⁵, Семетей тууралуу эки башка аткарылган эпизоддон алынып, бир кол менен көчүрүлүп жазылган. Анда колдонулган эпитеттердеги, стиль жана орфографиядагы айырмачылыктардан улам, бул эки эпизодду эки башка жомокчу аткарганы жана Малдыбай аларды өзү жаратпаганы, ал жөн гана чыгарманы кылдат кагазга түшүргөн сабаттуу адам болгонунан кабар берип турат. Ошондой эле ал кыргыз эпикалык поэмасынын жазуу түрүндөгү эски үлгүсү болуп эсептелсе да, ага окумуштуулар тарабынан анча көңүл бурулбай жана толугу менен басылып чыкпаган бойдон калган⁷⁶. Аны Радловдун варианты менен салыштырганда,

⁷³ Райхл (1992) 87–91-бб.; Яков (1904) 6-б. 2-ш.

⁷⁴ Глюк (1984) 545-б. (Корттун эмгегинде шилтеме берилген (2005) 90-б.).

⁷⁵ АК 252. (АК 252а – байланышы жок факсимиле (кол жазманын так өзүндөй кылып түшүрүлгөн сүрөтү.)

⁷⁶ 1959-жылы кирил жазууларында, болжол менен 1899-ж. деп берилген. Прайор (2002) 295–315-бб.: кол жазманы сыпаттоо жана англис тилинде кыскача корутундулоо үчүн бул эмгекти караңыз. Өзгүрк (2015) өз эмгегинде анын датасы андан да мурунку мезгилге таандык экени, эки тексттин ортосунда айырма аз экени, ошондой эле саптарда да (бири 2316, экинчиси 3451 саптан турат) айырма аз экенин белгилеген. Кол жазманын үзүндүлөрү Малдыбай (1988) жана Ху & Имарт (1989) 44–49-бб. эмгектеринде берилген.

угармандардын баалоосунда кыйла айырмачылыктар болгонун байкоого болот.

Китеп бул оозеки жана жазма кеп ортосундагы көпүрө: оозеки кептин өзгөчөлүктөрүн айгинелеген адабий чыгарма⁷⁷. Кол жазмасы болсо араб-фарс жазуу форматына туура келген. Барактары он жети саптан турган эки мамычага бөлүнгөн, кийин мамычалар даана көрүнбөй кээде үч, кээде төрт сап болуп бүдөмүк болуп көрүнүп калган. Эки чыгарманын жогору жагынын дал ортосунда «Семетей тууралуу баян» (*Qissah-i-Simatay bī turūr*) деген чыгарманын аты жайгаштырылып, биринчисинин аягында боштук жана жарым беттей актай барактан кийин үч ирет «таммат» (аягы) деген сөз кайталанган. *Кысса* (*qissa*) категоризациясы жогоруда сөз болгон, динди четке кагууга байланышкан пикир менен дал келип, эки вариантта тең айтылган окуянын чын же төгүн болгонунан күмөн жараткан⁷⁸. Куран окуу эки окуяда тең сүрөттөлгөн, биринчисинде, Семетей менен анын атасынын кеңешчиси Бакай карыя экөө Манастын күмбөзүнө келип, куранды толук окушканы; экинчисинде, Семетей куранды үйрөнүп, жолдун багытын⁷⁹ көрсөтө турган катты окуганын көрүүгө болот. Натыйжада, кол жазма аркылуу чыгарманын мазмуну чагылдырылабы же мазмун аркылуу кол жазма чагылдырылабы деген бүдөмүк ой жаралат.

Биринчи баянда Семетейдин чыккынчы туугандарынан өч алуусу жана өз аброюн калыбына келтирүүсү тууралуу сөз болот. Анда энеси Каныкей аны кыйынчылык менен чоңойткону тууралуу айтып берип, атасынын күмбөзүнүн капталындагы сүрөттөрдү көрсөтүп, Манас менен анын кырк чоросу (жана алардын минген аттары) тууралуу баяндап берет. Мындай сүрөттөөнүн натыйжасында, «Семетей» эпосунун болжол менен 300 саптан турган варианты (эпостун ондон бир бөлүгү) түзүлүп, мурунку варианттарына салыштырмалуу бир топ эле көлөмдүү болгон. Бул өзгөрүү жазуучунун манасчыга караганда алда канча эркин болгонунан кабар берип турат. Семетейдин колуна дүрбү кармап алганы сыяктуу заманбап элементтердин колдонулушунан тышкары, бул вариант Радловдун кол жазмасынан бир топ айырмаланат. Анда

⁷⁷ ПРАЙОР (2002) 196-97-бб.

⁷⁸ ПРАЙОР (2002) 298 жана 306-бб.

⁷⁹ ПРАЙОР (2002) 302 жана 309-бб.

Радловдун вариантындагыдай, Семетейдин чоролорду мерт кылганы жөнүндө эч кандай маалымат берилген эмес. Ал эми Семетейди ууландырууга аракет жасалган жеринде, кыязы диний ишенимдерден улам шараптын ордуна Семетейге Жакып бал бергени жана Семетей ууланган балды иттерге бергени (башка кишиге бергендин ордуна), Семетей Жакыпка катуу эскертүү кылганы жана аман калганы үчүн Бакайга ыраазычылык эмес, Кудайга шүтүрчүлүк кылганы айтылат. Радловдун вариантында сүрөттөлгөн анын туугандарын мерт кылуу, «жалбырттаган отту өчүрүү» сыяктуу метафорикалык сүрөттөө аркылуу сөзмө-сөз айтылып, мурунку сюжеттер (жана контексттер) унутта калган деген божомолдор айтылат⁸⁰. Радловдун вариантында окуя чыккынчылардын аялдардын колунан жан берүүсү менен аяктаса, бул вариантта болсо аялдар ал чыккынчыларды өлтүргөндөн кийин Семетейди хан көтөрүшүп, анын эл алдында кадыр-баркы кайрадан артып, Чачыкей менен баш кошуп, чоң той өткөргөнү сүрөттөлөт. Орус колонизациясынын таасири тууралуу айта кете турган болсок, Семетейдин байлыгын өлчөө максатында колдонулган сөз – ошол кездеги Орус падышалыгынын аткаминерлеринин кыргыздардын жерлерин бөлүп берүүдө колдонулган орусча термини болгон⁸¹. Малдыбайдын экинчи баянында, Семетейдин Айчүрөк менен сүйлөшүп жүргөн кези тууралуу сөз болот. Радловдун вариантында болсо, Семетейдин башка бирөөнүн колуктусуна көзү түшкөнү акылга сыйбай турган нерсе, мүмкүн, мындай айыптоолорду четке кагуу үчүн Малдыбайдын вариантында Семетей Айчүрөк менен бешиктеги кезинен эле кудаланганы, кийин Айчүрөк Семетейдин шумкарын алып качып, анын көңүлүн бурдуруунун амалын издегени тууралуу айтылган болушу мүмкүн. Мында чыгарма тике мүнөздө эмес, тескерисинче, тамаша иретинде берилген. Анда Канчоро өзүнүн жакшы көргөн Тайбуурул аргымагын досу Семетейге мингизип, ал атасы Манастын, анын кырк чоросунун жана он эки имамдын арбагына жалынып (шейит болуу исламдын айрым багыттарына мүнөздүү белги), Айчүрөктүн артынан чоң дарыяны ат менен кечип өтүп кеткени айтылат.

⁸⁰ Прайор (2002) 206–207-бб. (Хаттонун пикирин андан ары улоо максатында (1980а) 323-б.).

⁸¹ Прайор (2002) 305-б.: Орус тилиндеги «volostь» сөзү, кыргызча «болуш». Дүйшембиева (2015) 69-75-бб. өз эмгегинде терминдерди талкуулайт.

Семетей дүрбүдөн Күлчоро эңкейип, Айчүрөктү жүзүнөн сүйүп жаткандай көрүп алып, ачуусу келип Көктелки деген кашан атка секирип минип, андан кийимин чечип сууга секирүүгө даярданганы (тиги дүйнөдө кызга айланып калам деп коркуп), сууга кирерден мурун (он төрт ат сууга бир секиргенде, суу ташып кетет) ыйык баабединге сыйынганы тамашалуу мүнөздө сүрөттөлгөн. Согушка аттанган учурда, Айчүрөктүн жардамы менен Семетейди атасынын жана анын кырк чоросунун арбактары колдоп турган. Аталган вариантта Семетей менен Айчүрөк экөө үйлөнүп, кийин кайра талаадан коштошкон жери да бар. Окуя Семетейдин Айчүрөккө (биринчи аялы Чачыкейге эмес) сүйүү антын бергени менен аяктайт. Мындай өзгөрүүлөрдүн киргизилиши аркылуу ошол учурдагы аудиториянын чыгаан баатырларга караганда романтиканы, ал эми зордук-зомбулукка караганда бейпил жашоону артык көрүшкөнүн байкоого болот.

**«Манас менен коштошуу»:
Дьёрдь Алмашинин варианты боюнча (1900)**

1900-жылы мурунку австро-венгриялык мамлекеттик кызматкер Дьёрдь Алмаши «Чоң казатты» камтыган, өзүнүн биринчи белгилүү вариантын кайрадан жазып чыгып, анда Манас Бээжинди кебелбей туруп басып алганы айтылат. Жомокчу ошол эле Бугу уруусунан, буга чейин Валиханов менен Радлов барган Нарик-Килди жердеген уруудан болгон. Алмаши Манастын уулу Семетей менен коштошуусун чагылдырган 72 сап ырды, 1912-жылы латын тамгалары менен жазып, кийин немис тилиндеги котормосун жарыялаган⁸². Бирок Алмаши жарыялаган кыска текст менен салттын ортосундагы байланыш түшүнүксүз берилген. «Чоң казат» манасчынын репертуарындагы көзгө басар бөлүк болуп саналат жана Советтик доордун башында топтолгон эпизоддордун эң ириси экенине карабастан, Алмаши тарабынан жыйналган вариант салттуу же жаңычыл мүнөздө жазылган деп айтуу кыйын⁸³. Радловдун вариантында коштошуу сценасы жок: анда Семетей Манас көз жумгандан кийин төрөлөт. Иңир доорунун калган учурларында Манаска караганда, Семетейге көбүрөөк көңүл

⁸² Алмаши (1911/1912).

⁸³ Хатто (1997); Прайор (2002).

бурулганы анык. Бул баян XIX кылымдын ортосуна таандык тематиканын кечирээк мисалдарынын бири болгонун же заманбап модага өтүүнүн алгачкы көрсөткүчү экенин айтуу кыйын. Варианттардын түрдүүлүгүнөн келип чыккан кыйынчылыктар, Алмашинин «Пекин» (Бээжин) аттуу котормосунда туура чагылдырылган. Аткаруучу айтып кеткен жерлердин түп нуска аталышы географиялык жактан алыскы Кытайдын борборуна же кыргыздарга жакыныраак конушка, же каймана мааниде, атаандаш болгон коңшулаш аймакка тиешелүү экени да күмөн жаратат⁸⁴. Учурда Алмашинин экспедициялары, Венгриянын согушка чейинки мезгилде Борбордук Азияга болгон кызыгуусу жана «Манас» жөнүндөгү материалдарды чогултууга эмне түрткү бергендигине байланышкан изилдөөлөр жүрүп жатат⁸⁵.

Алмаши өзүнөн мурунку чет өлкөлүк изилдөөчүлөрдөй эле, өзүн жоголуп бара жаткан оозеки жандуу чыгармалардын күбөсү катары эсептеген. Бул элдик поэзия (Volksdichtung) кол жазмаларда эмес, ар кандай көчмөндөрдүн айылдарында акын (Irci) аткарган жерлерде кездештирүүгө болорун белгилеп, изилдөөлөрдү жаңы гана баштаганына карабастан, илгерки мезгилдердеги жомоктордо кездешкен анахронисттик элементтерди – мылтык жана дүрбүлөрдү тизмектеп айтып кеткен. Ал исламдын таасири күчөгөндөн улам, изилдөөнүн мазмуну да өзгөрө берерин айткан. Чет өлкөлүк окумуштуу Алмаши, мындай өзгөрүүлөрдү төмөндөөнүн далили катары эсептеген. Булар заманбап жергиликтүү коомчулук үчүн, жандуулуктун белгиси болушу да мүмкүн деген пикирде болгон.

Олуттуу маселелер:

«Семетей» Тыныбек Жапый уулунун варианты боюнча, (1902)

«Семетей» эпосунун 184 беттик (өлчөмү 16,5 см × 12 см) 3600 саптан турган, араб ариби менен жазылган, 1902-жылы Москва шаарынан чыккан варианты эки контексттен турган: анын бири бугу

⁸⁴ Бул жер мурунку жана кийинки версияларда кандай берилгенине жараша Радлов (1990) 619-б. жана Прайор (2018) 248-250-бб.

⁸⁵ Шанта (2008). Эпос боюнча изилдөө иштерин венгриялыктар кандай жүргүзгөндүгүн аныктоо жана аны менен бирге эле ишке ашпай калган экспедицияны изилдөө да пландалууда.

уруусунан чыккан манасчы айтып берген жана жогоруда сөз болгон Ишенаалы Арабаев бастырып чыгарган вариант.

Ал эми Тыныбектин баяндоосу Радлов чогулткан «Семетейден» жана Малдыбай Борзу уулунун экинчи вариантынан айырмаланып турат. Анда Айчүрөк ага үйлөнөм дегендерден ак куу кейпин кийип качып, Манастын күмбөзүнө барып, болочок кайнатасына куран окуп келгени бар. Андан кийин ал Семетейдин конушуна барып, анын аялы Чачыкей менен тартыша кетет. Чачыкей Семетейдин кан досу Күлчородон Семетейдин Ак шумкарын чыгарбай кайтарганына карабастан, Айчүрөк (ак куу кейпин кийген бойдон) Ак шумкарды иле качат. Семетей Күлчоро менен Канчорону жанына алып, Ак шумкардын артынан Айчүрөктү ээрчип жөнөшөт. Күлчоро Айчүрөккө тымызын ашык болуп калат. Малдыбайдын вариантында, Семетей колуна дүрбүсүн кармаган бойдон дарыядан өткөнү да тамашалуу мүнөздө сүрөттөлөт. Семетей тулпарын минип алып, дарыядан өтө албай кыйналганын көргөн кыз-келиндер, аны мыскылдап тамашага салышканы айтылат. Малдыбайдын вариантында Семетей менен Айчүрөк талаадан жолукса, Тыныбектин вариантында окуя конокторго арналып, четкерээк жакка тигилген боз үйдө орун алат. Окуя күтүүсүз жерден Айчүрөктүн атасынын конушуна кайтуусу жана Семетейдин сунушунан баш тартып, Чачыкейге баруусун суранганы менен аяктайт.

Тыныбектин «Семетейи» Нарын аймагындагы орус полиция кызматынын комиссар башчысынын буйругу менен аткарылганынан уламбы, айтор, Иңир доорундагыдай эле өзгөчөлүктөргө ээ. XIX кылымдын ортосундагы варианттарга салыштырганда, Айчүрөк учуп барган жерлер бир аз ыраатсыз, саякаттары эскаписттик мүнөздө берилгени байкалат⁸⁶. Эпосто конкреттүү (так мүнөздө) диний терминология исламдык ырым-жырым каражаттарын өз ичине камтыйт. Ал эми физикалык объекттер андан да кеңири сүрөттөлгөн. Эпостогу түштөрдөн сырткары, окуялар катары менен эмес, ар кайсы мезгилде, бир туруп башына, кайра аягына чыгып айтылат. Жогоруда сөз болгон дүрбүнүн да өзүнчө тарыхы бар – Тыныбек сюжеттеги боштукту (кемчиликти) толуктоо максатында, Каныкей Семетейдин аталаш агалары анын мал-мүлкүн тоноп жатканын көрүп, Семетейдин дүрбүсүн курунун алдына катып койгонун

⁸⁶ Прайор (2002) 216-б. экинчи ирет учушу маанилүүрөөк деген маалыматтар бар.

кошуп кеткен. Тыныбектин сабаттуулугу менен текстти түзүүсүнө тиешелүү маалыматтын жоктугунан улам, мындай мүнөздөмөлөр жазылган иштин натыйжасы болгонун так айтуу кыйын. Тыныбектин «Семетейнин» бастырылган түрдө сакталып калышы да, башка суроолордун келип чыгышына себеп болгон. Бул варианттын кандайча басылып чыкканы белгисиз, бирок оркоюп бош калып калган жерлери басманын сапаттуу болбогонунан кабар берип турат. Ал Арабаев тарабынан андан мурунураак басылып чыккан Молдо Кылычтын «*Кысса-и-Зилзаласы*» менен салыштырылган. Эки чыгарма тең араб ариби менен (кирил ариби аралаш)⁸⁷ Кыргызстандын тышындагы аймактарда басылып чыккан. «Семетей» эпосунун ар бир бетинде 20 саптан турган жалгыз мамыча түрүндө берилип, туурасынан кеткен кара сызыктардан башка кооздолгон жерлери жок жана башында «Бисмиллах» (Тыныбек өзү диндар адам болгондуктан, негизи аны кошушу керек болчу) сөзү менен башталбайт. Бул Арабаевдин андан мурун Молдо Кылычтын жадиддик таасирдеги басмасынын жардамы менен кыргыз окурмандар аудиториясын түзүү жана Москвадагы Советтик борбордук улуттук басмада да ошондой эле аракеттерди жасаганынын далили болуп эсептелет⁸⁸. Ал адатта андай аракеттерди өтө эрте көрүп баштаган. Арабаевдин «мезгилдүү» деген сөздү колдонуусу, ага чейин чыга элек толук версияларга кызыгууларды жаратуу максатында болгон. Ал Тыныбектин текстине киргизилген күтүлбөгөн финал, эпостун «текстинин» жаңы аспектисин ачып берет: түп нуска материалды жаңы окурмандарга сунуштоо үчүн иш алып барган редактордун ролу коммерциялык маркетинг сыяктуу болгон.

Кийинки окуяларга таянсак, Арабаевдин тарыхый өзгөчө аракеттери текке кеткен десек болот. Эпостун илимдер академиясында сакталып турган бир нече барагы кем болгон көчүрмөсү башка эпостун мукабасынын сол жак түбү менен бириктирилип тигилип калган⁸⁹. Кийинки окуялар улуттук иденттүүлүктү түзүү максатында, 1943-жылы нацисттик Берлинде латын ариби менен чыгарманын кайрадан басылып чыгышына себеп

⁸⁷ Жогоруда сөз болгон «*Кысса-и-Зилзаланын*» орус тилинде, кирил ариби менен жарыяланганы тууралуу маалымат бар; Тыныбек (1925) араб ариби менен басылып чыккан (жана анын орус тилиндеги жарнамасын камтыйт).

⁸⁸ Дүйшөмбаева (2015) өз эмгегинде Арабаев тууралуу иликтөө жүргүзгөн.

⁸⁹ АК 78, «Эң күчтүү» аттуу эмгекти караңыз.

болгон⁹⁰. Тагдырдын тамашасыбы, айтор, Арабаевдин сындалып келген, басылып чыккан Тыныбектин «Семетейинин» эң акыркы нускасы, 1994-жылы «Манастын» миң жылдыгына карата кирил ариби менен кайрадан басылып, Арабаев күтүп жана эңсеп жүргөн кеңири окурмандар аудиториясына сунушталган⁹¹.

**Начар сапаттагы аудиожазуу:
Кенже Каранын «Семетейи» жаздырылган
Белинскийдин мом цилиндрлери (1903–1904)**

Александр Белинский жетектеген орус илимпоздоруна турган изилдөө тобу, 1903–1904-жылдардын кыш айларында биринчилерден болуп эпостун аткарылышын жаздырып алууга жетишишкен. Этнографиялык материал топтоо максатында, алар Пишпекте (ал кезде Орусиянын карамагындагы Түркстандын борбору, азыркы Бишкек шаары) 17 жарым мүнөткө созулган, 240 саптан турган «Семетейдин» вариантын 6 мом цилиндрге жаздырып алышат. Ал жердеги жергиликтүү полициянын полковниги бугу уруусунан (Радлов жана Валиханов барган) чыккан жомокчу Кенже Каранын (1859–1929) *кыл кыяктын* коштоосунда «Семетейди» аткарууга түрткү берет. Кенже Кара өмүрүнүн ар башка мезгилдеринде манасчы, кыл кыякчы жана жогоруда сөз болгон Шабдан Жантаевдин тажыясында кошокчу катары да таанылгандыктан, аны белгилүү бир категорияга таандык деп айтуу абдан кыйын⁹².

Мом цилиндрлерде Кенже Каранын шартка жараша ылайыкташуу жөндөмдүүлүгү жакшы байкалат. Атактуу манасчынын айтымына караганда, ал бир эле чыгарманы 40 күн 40 түндөн ашык да айта ала турган жана керектүү жерден кыскартып койгон жөндөмгө ээ болгон. Ал метрикалык узун ыр саптарды айрым деталдарга басым келтирүү, башка эпизодго өткөнүн белгилөө жана башка варианттарда колдонулган сөз айкаштарын

⁹⁰ Тыныбек (1943); Ху & Имарт (1989) 313-331-бб. Бул бөлүмдүн төмөн жагын караңыз.

⁹¹ Сарыпбеков (1994).

⁹² Кенже Кара (2006) 3-б.

башка нукта колдонгонун көрсөтүү үчүн пайдаланган⁹³. Окуя орун алган учур жана аймак так эмес жана адаттан тышкаркы мүнөздө берилген⁹⁴. Семетей колундагы дүрбүсү менен сүрөттөлүп, бирок ал кирип келе жаткан топту көрө албаганы айтылат; Күлчоро болсо Семетейдин тулпарын минип, кабар алып келгени оргуштаган дарыяны кечип өтөт. Кенже Кара ага чейин эле айтылып келген окуяларды улантканы маалым: анда Айчүрөк дарыянын жээгине чатырын тигип алып, түш жоруганы тууралуу сөз болот. Ал эми башка варианттарда кездешкен кайым айтышкан жери, Кенже Каранын вариантында кездешпегенинин себеби, эпизод айтылып жаткан учурда мом цилиндрлерди алмаштырып калышкан болушу мүмкүн деген божомолдор бар; Кенже Каранын «анын ал айтты» деген жана башка татаал сөздөрдү атайын кыскартып кетиши, материалдын да олуттуу кыскарышына алып келген. Ошондой эле Кенже Кара бейтааныш угармандардын көзүнчө Айчүрөктүн түшүн кедейдин кызына жорутуп, Семетейге жолугарын баса белгилеп, Семетейдин дарыяны кечкени тууралуу тамашалуу эпизодду алып салып, анын баатырдыгын көбүрөөк даңазалаган. Бул өзгөртүлгөн элементтер материалдын адаптация кылууга ыңгайлуу экенин жана Кенже Кара сыяктуу манасчылар аны каалагандай кылып айтууга мүмкүнчүлүктөрү бар экенин көрсөтүп турат.

«Семетейди» цилиндрлерге жаздыруу орустар отурган имаратта ишке ашканы, аткаруучу үчүн айрым оңтойсуздуктарды, кысылууну жаратуу менен бирге, өз таасирин да тийгизбей койгон эмес. Кенже Кара улам тамагын жасап айткан жерлери кандайдыр бир кубанычтуу кабарды же окуянын өнүгүшүн билдириши да мүмкүн. Кенже Каранын вариантында Күлчоронун дарыяны кечип

⁹³ Кенже Карада (2006) Прайор «төө өркөчтөп жыйрылып» (87-с.) деген сап башка аткаруучулар тарабынан айтылган «Семетейдин» үч вариантында тең кездешет. Ошондой эле «Астындагы Тайбуурул чилдей кылчылдап» (123-с.) деген салыштыруу боюнча Прайор «Бул саптар жалгыз гана Кенже Карага таандыктай сезилет» деген пикирин билдирген; Реди (2018) 144-б.

⁹⁴ Кенже Кара (2006) 111-112-бб.: Прайор Кенже Каранын вариантынын башында айтылган Анжиян ашуусу картадан табылбаганын белгилеген. Ошондой эле Көйкөп алыскы аралыкты сүрөттөө үчүн идиоматикалык мааниде колдонулган. Кийинчерээк ал тоо адамдарынын жан дүйнөсү менен желмогуз жана перилердин дүйнөсүнүн ортосундагы чекти билдирүү үчүн да колдонулган. Мындан тышкары, бул маалыматты Прайордун (2009) 436-440-бб. кийинки эмгегинен таба аласыз.

өткөнү кайра-кайра сүрөттөлгөнү, окуянын масштабын чоңойтуп көрсөтүү (баяндоо учурунда мүмкүн болгону менен, кагазга түшүрүүдө мүмкүн эмес болгон) максатында болушу ыктымал. Ар бир үч мүнөт сайын цилиндрлер алмашылган учурда аткаруусун токтотуп, жаздыруу форматын барган сайын түшүнө баштаганынан кабар берет. Анын бирде пайда болуп, кайра жок болуп кетип, анан өзөктүү жерлерин кыскача кайталаганынан да байкай алабыз. Төрт саптан турган бир үзүндүдө Кенже Кара кайра боюн түзөп алып аткаргандай сезилет, ал сыягы фонограмманын ийнесин тазалоо үчүн утурумдук токтото туруп, аткаруусун кайра баштатышканы менен да түшүндүрүлүшү мүмкүн. Бул вариантка тиешелүү материалдын кем болушу айрым техникалык көйгөйлөрдөн улам деген божомолдор бар, бирок Кенже Каранын өз аудиториясын абдан жакшы билгени жана ылдамыраак бүтүрүүнү каалаганы сезилип турат⁹⁵. Цилиндрлерде империалисттик чыгарма жыйноочулар менен жергиликтүү манасчылар жаздырган аткаруулардын ортосунда айрым карама-каршылыктар болгону да байкалбай койбойт. Кенже Каранын көпчүлүк угармандарынын, мурунку чет өлкөлүк материал топтогондордой эле лингвистикалык жөндөмдөрү жетишсиз болгон; жаздырылган чыгарманын аягында калтыраган үн менен Кенже Кара деген ысым айтылгандай болот⁹⁶. Топтун маданий ишмери Борис Смирнов (1881–1951) Кенже Каранын жаздырылган үнүн кайра өзүнө угузганда кадимкидей коркконун («Шайтан!» деп кайталап) анималисттик терминдин жардамы менен сүрөттөгөн. Тилекке каршы, Смирнов Кенже Каранын аткаруусунун маанисин кийин гана топтогу Атей-бей аттуу казак котормочу орусчага которуп бергенде гана түшүнгөн. Мындан тышкары, кыргызча «кереге» деген сөздүн (боз үйдүн тордолгон жыгачынын негизги бөлүгү) орусташкан «керебет» (кровать) сөзү менен алмашып, котормо менен аткаруунун маанисинин ортосунда ажырым пайда болгонун да көрөбүз. Мындай өзгөртүүлөр балким сабаттуу аудиториянын, оозеки аткаруунун мүнөзүн рационалдаштырууну каалаганы менен да түшүндүрүлүшү мүмкүн. Кенже Каранын Айчүрөктүн түшүн жоруган жеринин аяк жагы, кийин котормодо жалпылаштырылып жана өткөн чакта берилип калган. Ал эми чоңураак көлөмдөгүсүн

⁹⁵ КЕНЖЕ КАРАНЫН (2006)18-б. эмгегинде жасалма аткаруу тууралуу сөз болот.

⁹⁶ КЕНЖЕ КАРАНЫН (2006) 82-б. эмгегинде бул сөз которулбаган бойдон калган.

алсак, аткаруунун натыйжасында манасчы менен аудитория бири-бирин жакшы түшүнбөй калган учурлар да болгон⁹⁷.

Иңир доорундагы башка варианттар сыяктуу эле кийинки муун үчүн делип, бирок начар сапатта (аномалиялык) жаздырылып калган цилиндрлер көпкө чейин бааланган эмес. Учурда алар Санкт-Петербургдагы Пушкин үйүнүн Орус адабияты институтунун алдындагы Фонографиялык архивинде сакталып турган болсо⁹⁸, ага чейин ал ошол эле шаардагы илимдер академиясынын Азия музейинде сакталып келген. Кыргыз окумуштууларынын бири стенограмманы чечмелей албай коюп, Смирнов тарабынан чала орусчага которулуп, басылып чыккан котормону кайра кыргызчага которуп жарыкка чыгарганы белгилүү⁹⁹. Оңдогон жылдардан кийин заманбап технологиянын жана эл аралык окумуштуулар коомунун көмөгү менен Даниел Прайор тарабынан «текст» дегендин ордуна «аткаруу» деген аталыш менен стенограммасы, латын арибиндеги транскрипциясы, англисче котормосу жана контексттик материал менен коштолгон китеби жарык көргөн. Кыйын мезгилде ушундай таризде сунушталган Кенже Каранын аткаруусу, бул салттын бир үлгүсүн, жеке инсандын белгилүү бир аудиторияга кылган жаратман эмгегин жана уникалдуу тарыхый көз ирмемди камтый алды.

Талаанын сыртында:

Муса Чагатаевдин варианты боюнча «Шабдан баатырдын Кодекси» (болжол менен 1910-ж.)

Тилкелери бар целлюлоза кагазынан жасалып, 53 беттик жарым барак форматындагы (11,5 см × 13,7 см) чакан көлөмдөгү, оң жагынан картон мукаба менен кошо тигилип, кездеме менен тышталган, бөлүмдүн эпиграфы менен коштолуп, араб ариби (кара, кызыл жана сыя көк түстө) менен жазылган, жогоруда сөз болгон сарыбагыш уруусунун башчысы (1869-ж. Радлов менен жолуккан) Шабдан баатыр аттуу манапка арналган кыргыз ырлар жыйнагы

⁹⁷ Смирновдун (1914: 34-38) котормосу менен чогуу кайра басылып чыккан (Смирнов 1949-жылы Фрунзедеги тарыхый музейде сүрөттөр чапталган альбомду белекке бергени айтылат). Кенже КАРА (2006: 130-138).

⁹⁸ Кенже Каранын (2006) цилиндрлери турган текчелерде, 3000–3305 деп белгиленген.

⁹⁹ Мамытбековдун «Октябрь революциясына чейинки «Манас» эпосун жыйноо жана изилдөө тарыхы» Кенже КАРАДА (2006) талкууланат.

чыккан¹⁰⁰. Болжол менен 1910-жылдары Муса Чагатаев аттуу эл арасында анча таанымал эмес акын агайын окуу материалын даярдап чыккан. Анын эмгеги кийин белгилүү кыргыз адабиятчысы Белек Солтоноевдин (1878–1938) көчүрүлгөн ырларынын арасынан орун алат¹⁰¹. Бул изилдөө үчүн анын «Манас» эпосуна байланыштуу адабий сындары абдан чоң мааниге ээ.

Иңир доорундагы башка чыгармаларды жалпы жонунан алып караганда, Чагатаевдин эмгеги өтмө мүнөзгө ээ десек болот. Чабуул жана зомбулук – 1846-жылдагы калмактардын кол салуусунан коргонуу, жылкыларды чаап кетүү жана 1864-жылдагы буддисттик храмдарды тоноо сыяктуу сюжеттер оозеки поэтиканын салттуу темаларынан экени маалым. (Буга белгисиз акын тарабынан түрдүү көлөмдө жана негизги элемент кошулуп жазылган: Сарыбагыш уруусунун чыгаан уулдары тууралуу ыр түрүндөгү санжыра (генеалогия) да кирет¹⁰². Чыныгы багыттар сыяктуу мурунку тааныш мүнөздөмөлөр, эми заманбап мезгилге жакын мүнөздөмөлөр менен катар берилет. Легендарлуу каармандарды заманбап каармандар менен салыштырган учурда, оозеки поэтикага таандык жалпы белгилер, эски коомдук коддордун заманбап доордун жазма түрүнө ылайыкташтырып өзгөртүү болуп калат. Чагатаев «Манастын эрдиктерин» даңазалап ырдаганча кыргыздын башка баатырлары унутулуп бара жатканын зар какшап айтканы бар: Чагатаевдин айтымында тили буруу Ногой менен анын досу Алмамбетти, кыргыздын чыныгы баатыры Шабдан жана анын шериги Баякеге теңөөгө болбойт. Чагатаев өзүнүн эмгегин бир кезде алгачкылардан болуп кыргыз тилинде Арабаев тарабынан бастырылып чыккан кыргыз китептеринин арасынан орун алып, «Манас» сыяктуу оозеки да, жазма да түрдө айтылса деп кыялданган¹⁰³. Мурунку чыгармаларды саясатташтыруу оозеки поэтикага да тиешеси бар экенине карабастан, китептерди басып чыгаруу идеясы кыргыз иденттүүлүгүнүн уруу-уруу болуп бөлүнүшүнө каршы салттуу

¹⁰⁰ АК 80 (Муса (2013) – факсимиле (кол жазманын так өзүндөй кылып сүрөткө түшүрүлүшү) түрүндө кайра басылып чыккан.

¹⁰¹ Солтоноевдин кол жазмасы Каюм Мифтаков (ал тууралуу маалымат төмөн жакта берилет) тарабынан аныкталып, стенограммасы жазылган; Муса (2013) 326-б.; Солтоноев тууралуу Дүйшембиева (2015) 172-185-бб.

¹⁰² Кийинки санжыраларды изилдөө үчүн: Салк (2009), Лайт (2019).

¹⁰³ Муса (2013) 146-б. 48-51-сс.

үгүттөө формасы катары колдонулуп, кыргыздарды жеке уруучулук иденттүүлүктөн оптимисттик улут түшүнүгүнө өтүүгө багыт берүүгө болорун белгилеген¹⁰⁴.

Ошол кезде Чагатаев ийгиликке жетише албаса да, кийин анын максаттары менен баалуулуктары өзгөчө белгиленген. Белек Солтоноевдин поэмаларды көчүрүп алуусу анын жаңыдан жанып келе жаткан кыргыз адабий классынын салттуу материалдарына өзгөчө кызыкканын көрсөтүп турат. Тилекке каршы, ага тиешелүү деталдарды табуу бир топ көйгөйлөрдү жараткан. Чагатаев эпостун үстү жагындагы ногойлор¹⁰⁵ тууралуу жазылган сөздөрдүн жээгин кара калем менен белгилеп, Манастын улутуна шек келтиргендерге нааразычылыгын билдирген. Эгемендүүлүктөн кийинки мезгилдерде сакталып калган кол жазмалар кыска мөөнөт гана иш алып барган Манасология жана көркөм маданият улуттук борбору тарабынан жеткиликтүү изилденбеген бойдон калган. Студенттер Даниел Прайордун илимий эмгегинен (2013-ж.) Чагатаевдин кызматынан четтетилгени тууралуу маалыматты окуп алышып, абдан таң калышты. Кийинки сейрек кездешүүчү жазма булактардан алынган маалыматтардан, студенттер Манас жана башка баатырлар менен бирге, Чагатаев жан дили менен аракет кылган кыргыздардын улуттук иденттүүлүгүнө кантип жетишкени тууралуу үйрөнүштү.

Советтик доор (1917–1991)

Советтик доордо кыргыз эпикалык поэзиясынын контекстине, жыйноого жана кабылдоого байланыштуу олуттуу өзгөрүүлөр болгон. Анда эки маанилүү версияга орун берилген: Сагынбай Орозбаковдун (1867–1930) 180 378 саптан турган «Манастын өмүр баяны» жана Саякбай Каралаевдин (1894–1971) Манас, анын уулу Семетей жана небереси Сейтек тууралуу, баары биригип 500 333 саптан турган¹⁰⁶ үчилтиги. Анын канчалык өзгөрүүгө дуушар

¹⁰⁴ Дүйшөмбаева (2015) 111-112-бб.; Прайор (2006) 84-б.; Муса (2013) 314-315, 312-322-бб. Жалпы коомчулукка жеткиликтүү болуусу үчүн жалпак тилде бастырып чыгуу; Андерсон (1983) ага утурлай, улутчулдуктун мүнөздөмөлөрү; ошондуктан Чагатаевдин эмгеги мезгилсиз аракеттин үлгүлүү мисалы катары каралат. Чагатаевдин кийинки эмгектери тууралуу маалыматты Муса (2019) эмгегинен караныз.

¹⁰⁵ АК 80 40-б. (арткы бети); Муса (2013) 457-б.

¹⁰⁶ Жуматурдунун эмгеги (2016) 292–293-бб. сан менен берилген.

болгонун, Радлов тарабынан жыйналган варианттарды, төмөндөгү версиялар менен салыштыруу аркылуу аныктаса болот¹⁰⁷.

Радлов	Орозбаков	Каралаев
1. Манастын төрөлүшү;	1. Манастын төрөлүшү жана балалык чагы;	1. Манастын төрөлүшү жана балалык чагы;
2. Алмамбеттин жортуулу;	2. Манас менен Кошойдун Кашкарга жортуулу;	2. Манастын Кошой менен жолугушу;
3. Көкчө менен согушу;	3. Манастын Орто Азияга жортуулу;	3. Манаска каршы Кытайлардын экинчи жортуулу;
4. Манастын Каныкейге үйлөнүшү;	4. Оогандык Шоорукка каршы согушу;	4. Кошойдун Кашкарды карай жортуулу;
5. Көкөтөйдүн ашы;	5. Алмамбет баатырдын Манаска келип кошулушу;	5. Манастын Таласка көчүшү;
6. Көзкамандын тымызын алдап кетиши;	6. Манастын Каныкейге үйлөнүшү;	6. Манастын атасына таарынып кетиши;
7. Манастын өлүмү.	7. Манастын түндүктү карай жортуулу;	7. Туугандарын издеп чыгышы;
	8. Ооган ханы Талкуга каршы согушу;	8. Ажыбайдын Манаска келиши;
	9. Манастын батышты карай жортуулу;	9. Алооке ханга каршы согушу;
	10. Манастын Таласка көчүшү;	10. Ооган ханы Шоорукка каршы согушу;
	11. Айган ханга каршы күрөшү;	11. Бакайдын үйлөнүшү;
	12. Көзкамандын тымызын алдап кетиши;	12. Чубак менен Акбалтанын окуясы;
	13. Көкөтөйдүн ашы;	13. Чубактын Букараны көздөй жортуулу;
	14. Хандын Манаска каршы чыгышы;	14. Манастын Каныкейге үйлөнүшү;
	15. Чоң казат;	15. Хандын Манаска каршы чыгышы;
	16. Семетейдин төрөлүшү;	16. Чоң казат. Манастын өлүмү;
	17. Манастын Меккеге ажыга кетиши;	17. Каныкейдин Букарага качышы.
	18. Манастын акыркы жортуулу жана өлүмү.	

Мындай эмгектер менен өзгөрүүлөр ошол замандын натыйжасы катары эсептелет.

Элге көрсөтүлгөн кысым акыры коомдук түзүлүштүн жана баяндоо салтынын бузулушуна себепчи болот. Германия менен каршылашып жаткан орус падышачылыгынын карамагындагы Орто Азиянын жумушчу топторун согушка аттантуу аракети,

¹⁰⁷ РАХМАТУЛЛИНДИН ЭМГЕГИНЕН (1995) 58-59-ББ. АДАПТАЦИЯЛАНЫП АЛЫНГАН.

элдик көтөрүлүшкө алып келген¹⁰⁸. Орус жана кыргыздардын канга кан деген аёсуз кыргыны, орус падышачылыгынын козголоңду күч менен басуусу, кыргыздардын Ооганстандагы Памирге жана Шинжаңга оошуна себеп болот¹⁰⁹. Бул дүрбөлөң тууралуу Кытайга качкан белгисиз кыргыздын баянында айтылат. Ал Кытайга баргандан кийин «Манастын» сюжетин өзгөртүп, негизги көнүлдү калмактын ханына буруп айта баштаганы үчүн калмактардын башчысынын колдоосуна ээ болгон¹¹⁰. Эпикалык поэма жан сактоо жана эскерүү каражаты катары да колдонулган¹¹¹.

Ал эми большевиктер революциясы андан аркы өзгөрүүлөргө себеп болот. Көрүнүктүү кыргыз интеллигенциясы менен жадиддер (андан мурун аскердик милдетти аткарууну колдогондор) баш болуп империялык башкарууну кулатуу аракетин кубатташкан¹¹². 1929-жылкы Советтик республика түзүү багыты өтө тез жана башаламан түрдө жүргүзүлүп¹¹³, «жергиликтештирүү» (коренизация) саясаты, б.а., орус эмес улуттагы топтор арасында өздөрүнүн узак мөөнөткө созулуучу, натыйжа бере турган маданиятын жана тилин жайылтуу аркылуу большевиктик бийликти «тамырлаштыруу» саясаты болгон. Салттуу акындар Ленинди мактаган ырларды жазышкан¹¹⁴. Коммунизмдин өнүккөн баскычына жетүүгө умтула турган сабаттуу коом түзүүдө тил илими жана жаңы алфавит колдонулган¹¹⁵. Ал сабаттуулукту жайылтуу, колдоого ээ болуу үчүн да колдонулган. Көчмөндөр лагерлеринде орнотулган «кызыл түстөгү боз үйлөрдө» иштеген ыктыярчы мугалимдер 1926-жылы сабаттуулуктун деңгээлин 16,5%га көтөрүүгө жетишкен¹¹⁶.

¹⁰⁸ БРАУЭР (1996).

¹⁰⁹ Памирдеги кыргыз оозеки чыгармачылыгы тууралуу маалыматты табуу үчүн Дор (1982б), Манас тууралуу Дор 1982а аттуу эмгектерин караңыз.

¹¹⁰ ПРАЙОР (2002) 23-б. 1935-жылы Фрунзе конференциясындагы Тыныстанов келтирген бул мисалга байланышкан жагымсыз сын-пикир менен түшүндүрмөнү камтыйт.

¹¹¹ Дүйшөмбиева (2019).

¹¹² Халид (2001) 151-153-бб.

¹¹³ Кара-Кыргыз автономиялуу облусу (1924-ж.) Кыргыз автономиялуу облусу (1925-ж.), Республиканын статусу (1926-ж.), расмий Советтик Республика (1929-ж.); Смит (1999) 78–84-бб.

¹¹⁴ Виноградов (1970); Сатылганов (1956) 217–218-бб: «Кандай аял тууду экен, Лениндей уулду».

¹¹⁵ Смит (1993).

¹¹⁶ Глюк (1984) 545-б. (Корттун эмгегинде шилтеме берилген (2005) 90-б.).

Кадимкидей окурмандар аудиториясы пайда боло баштаган. 1924-жылы кыргыз тилиндеги алгачкы гезит чыккан, ал эми 1926-жылы кыргыз тилинде биринчи кыска аңгеме, 1937-жылы болсо биринчи роман пайда болгон¹¹⁷. Бул иш-аракеттер кыргыздардын мурунку башкаруучу классынын идеологиялык чабуулдары менен дал келип калган. Анын натыйжасында, салттуу оозеки жомокчулар бара-бара өздөрүнүн коомдогу ордуларын жана колдоо каражаттарын жоготуп, ал эми жаңы пайда болгон улуттук институттар өздөрүнө маданият сакчысынын жана башчысынын ролун ыйгарып ала башташкан.

Радловдун божомолу боюнча, ошол кезде материалды жыйноо жана жайгаштыруу тартиби да өзгөргөн. Жогоруда сөз болгон казак-кыргыз алиппесинин негиздөөчүсү Ишенаалы Арабаев Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун Революциялык комитетинин мүчөсү катары, кыргыз менен казактарды жакшы ажыратып биле албаган бир нече белгилүү коммунисттердин ага каршы пикирине карабастан, гезиттер жана билим берүү аркылуу тилдик жана маданий кыргыз иденттүүлүгүн жайылтып, кыргыздар үчүн өзүнчө «аймак» түзүп берүүгө жетишкен¹¹⁸. Ошондой эле Арабаевдин Илимий борборго башчы болуусу, кийин Улуттук илимдер академиясын жетектеши, «Манас» эпосу сыяктуу кыргыздарга тиешелүү темаларды изилдөөдө жеңилдиктерди түзүп, бул жаатта чоң көмөк берген¹¹⁹. Мурунку жадиддер Советтик бийлик тарабынан таңууланган чекте гана иштей алышкан. Олуттуу материал жыйноодон тышкары, анын ичинен Байымбет Абдрахмановдун (лакап аты «Тоголок Молдо» – тегерек жүздүү, кат-сабаты жоюлган) адам, 1860–1942) болжол менен 2050 саптан турган «Семетейди», мектеп мугалиминен мектеп инспекторуна айланган башкыр мугалими Каюм Мифтаков (1882 – 1948/1949) кыргыз материалдарын классификациялоодо (жана «Манасты» башка кенже эпостордон айырмалап кароодо)

¹¹⁷ «Эркин-Тоо»; Касымалы Баялинов «Ажар», 1916-жылкы окуяда аялдын башына түшкөн мүшкүл тагдыр тууралуу трагедиялуу аңгеме; Түгөлбай Сыдыкбеков «Кең-Суу».

¹¹⁸ Дүйшөмбиева (2015); Чокобаева (2016) 91-105-бб.; Казактардын суроолору боюнча УБИРИЯ (2016) 104-105-бб.; контекст үчүн: САБОЛДУН (1995) эмгегин караңыз.

¹¹⁹ Дүйшөмбиева (2015) 263-б.

чоң роль ойношкон¹²⁰. Ал учурда «Манаска» тиешелүү материалдар жыйнагынын көбүндө же стандарттык экспонаттарда, баатырдын Бээжинге карай чабуулу «Чоң казат», же баатырдын төрөлүшү сүрөттөлгөн¹²¹. Мифтаков кесиптештерине «Манасты» китептен жаттап үйрөнгөн манасчыларга жаздырбагыла деген эскертүүсү менен бирге, кыргыз агартуучусу Ыбырайым Абдырахмановго (1888–1967) Манас, Семетей, Сейтек тууралуу жөн гана эпизоддорду эмес, толук маалымат чогултуусун тапшырган. Натыйжада, 180378 саптан турган Манастын толук өмүр баянын камтыган вариант даярдалган. Орозбаков Манастын төрөлүшүнөн тартып, анын өмүр таржымалынын баарын камтыган вариантты түзүү менен баалуу учукту улаган десек болот. Орозбаковдун ногойлордун ордуна кыргыздарды кошуп айтуусу, манасчынын жеке чыгармачылык демилгеси же Мифтаковдун таасиринен улам да болушу мүмкүн. Балким, Орозбаков өзүнүн мурунку жадид башчысын атайылап басынткан болушу да ыктымал. Чыгарманы тарыхый мурас катары аздектөө менен Орозбаков кыргыздардын өтмүшүнө байланыштуу өз баянында жаңы теорияларды жана терминдерди кошуу менен бирге, «Манас» эпосун 1100 жыл мурда болгон окуялар менен байланыштырууга жетишкен¹²². Анын мусулман болгонун бардык эпизоддорунда диний өзгөчөлүктөргө басым келтирилген мотивдердин камтылышынан улам түшүнүүгө болот, мисалы, Кытайды көздөй жортуулда Манастын кечигип барганын, уулу төрөлүп калып, Меккеге сыйынганы кетип, кытайлар кол салган кезде баатыр өзү болбогонун ушундайча түшүндүргөн¹²³. Абдырахманов 4 жылдан ашуун убактысын Орозбаковдун аткарууларын арап арибине айыруу жана иргөөдөгү чекти жоюу үчүн айрым түзөтүүлөрдү киргизүүгө арнаган. Экөө 1924-жылы финансылык колдоо алуу

¹²⁰ АК 68(К262) 1922-ж. 31-июлда жыйналып алынган. Ал кол жазма фольклор катары катталган, себеби андагы тексттердин көбү «Манаска» тиешеси жок болгон. Ал эми кыргыздардын кенже эпосторунун бири «Кожожаш» эпосу, биринчи жолу Мифтаков тарабынан 1923-жылы жыйналып алынган; Айтпаеванын (2006) эмгегинде эпостун ар башка варианттары каралган.

¹²¹ Прайор (2002) 236-237-бб.

¹²² ФАЛЕВ (1922) (ошол эле жылы өзбек тилинде басылып чыккан); БЕРНШТАМ (1995) («Чоң казат» тууралуу 186-193-бб. караңыз); бир нече тарыхый мезгилдер тууралуу АУЭЗОВ (1995) аттуу эмгегин караңыз; ПРАЙОР (2000) 29-31-бб.; ОРОЗБАКОВ (2010) 467-б.; ПРАЙОР (2018).

¹²³ ВАН ДЕР ХЕЙДЕ (2015) 103, 147-148-бб.

үчүн борборлоштурулган илимий комитетке (ал учурда Ташкентте жайгашкан) барышып, бирок эски кыргыз маданият өкүлдөрү катары жаш кыргыз аппарат башчысы Күсейин Карасаев (1902–1997) тарабынан кабыл алынбай кайра артка кайтышат¹²⁴. Демек, Иңир дооруна таандык башка манасчылар сыяктуу эле Орозбаков да «Семетей» менен гана белгилүү болбостон, көзү өткөнчө «Манас» эпосун толуктап, байытууга салым кошкондордун бири болгон.

1930-жылдары фольклорго болгон Советтик мамиленин расмий түрдө өзгөрүүсү кийин салттын өзгөрүүсүнө да өз таасирин тийгизген. Катаал кыргыз коммунисттери «Манас» эпосун феодализмдин эскирген калдыгы катары караганы, эпос жергиликтүү баалуулуктарды советтик доктрина менен айкалыштырууга мүмкүнчүлүк түзгөн нерсе катары да каралган: мындай аракет ошол кезде Москвада билим алып жаткан Алмабек Тойчубеков (1888–1969) аттуу манасчы тарабынан «Манастын» беш жылдык планынын түзүлгөнү менен түшүндүрүлөт¹²⁵. Мындан тышкары, «жомокчунун» ордуна манасчы, манас айтуучу деген жаңы терминдер кирген. Патронаттык эски формаларды алып салуу аракеттеринен тышкары, түшүнөн аян берип «Манас» айтууга белсенген манасчылар¹²⁶, ошол кезде уюштурулган институтташтыруу саясатынын таасирине кабылган. Ошондой эле Советтер Союзунун колдоосу менен уюштурулган айтыш конкурстары мурункудан кыйла айырмаланып турган: эгер мурда акындар өз атаандаштары менен айтышкан болсо, эми советтик манасчылар сахнада дароо аткарбастан, алдын ала даярданып чыга башташкан. Расмий талапка ылайык, бардык «Манас» спектакли сыяктуу аткарууларды эл артисттери популярдуу театр сахналарында көрөрмандардан обочо жерлерде көрсөтө башташкан¹²⁷. Андан улам айыл жергесинен жаңы таланттарды чогултуп келүү, аларды борборго алып келип бекер окутуу, мамлекеттик олимпиадаларды жана майрамдык фестивалдарды уюштуруу иштери жүргүзүлүп, советтик өкмөттүн

¹²⁴ Карасаев өзү жаш болсо да, билими абдан жетик болчу: Дүйшембиева (2015) 137–138-бб.

¹²⁵ ван Дер Хейде (2015) 148-б; салыштыруу үчүн Миллер (1980), Циолковский (2013) аттуу эмгектерин караңыз.

¹²⁶ Прайор (2000); ван Дер Хейденин эмгегинде (2015) 119-129-бб аян тууралуу сөз болот.

¹²⁷ Игмен (2012) 100-б.

колдоосу көрсөтүлүп жатканы жана патронаждык система өзгөргөнү баса белгиленип, түндүк кыргыздардын баяндоо салтынын түштүк тарапта жайылышына өз таасирин тийгизген¹²⁸. (Советтер Союзу мезгилиндеги гендердик теңчиликке умтулуу, аялдардын арасынан аткаруучулардын (манасчылардын) аз чыгуусу менен түшүндүрүлүшү мүмкүн¹²⁹.) Ошол учурда кол өнөрчүлүк салттуу түрдө уланган болсо¹³⁰, ал эми айрым улуу жаштагы манасчылар колдоонун жаңы түрүнө ээ болушкан. Мисалы, Молдобасан Мусулманкулов (1883–1961) Кыргыз мамлекеттик театрга орношуп, ал эми мурда жакырчылыкта жашап келген Саякбай Каралаев Фрунзе филармониясынын биринчи расмий манасчысы катары ай сайын маяна алып турган¹³¹. Экөө тең «Манас» эпосунун толук вариантын даярдоого, Мусулманкулов Семетейди (1935–1936) жана Манасты (1944–1945) толуктоого, ал эми Каралаев Абдырахмановдун көмөгү менен «Манастын» үчилтигин түзүүгө зор салым кошушкан. «Манас» эпосунун жазма вариантына борбордон чоң маани берилип жатканын түшүнгөн Тоголок Молдо «Манас» менен «Семетейдин» (1936–1941) өзүнө таандык вариантын кагазга түшүргөн¹³². Жазма вариант барган сайын тандалма формага айлана баштайт.

¹²⁸ ИГМЕН (2012) 91-б жана 169-б 26-ш; салыштыруу максатында Убирия (2016) 163-165-бб.

¹²⁹ ВАН ДЕР ХЕЙДЕ (2015) 312-б: Семетейчи Сейдана Молдокееванын (1922–2006) карьерасы жана аял аткаруучуларга болгон мамиле талкууланып, ушул сунуш киргизилип, буга чейинкилерге байланыштуу уламыштардын болбогону белгиленет.

¹³⁰ ВАН ДЕР ХЕЙДЕ (2015) 131–132-бб., Каба Атабековдун устат-шакирт түшүнүгү тууралуу сөз болот (1926–2008).

¹³¹ ИГМЕН (2012) 105–107-бб. Ошол мезгилдеги борборлоштурулган театрдын ролу изилденет.

¹³² МУСАЕВ (1995б) 55–57-бб.: Мусулманкулов: 43102 сап Семетей, латын ариби менен жазылган 1935–1936, 51718 сап Манас, кирил ариби менен жазылган, 1944–1945; Тоголок Молдо, Манас, 53045 сап жана Семетей, 1936–1941. АК 65 Мусулманкуловдун кийинки «Манас» эпосунун 1944-жылы чыккан көлөмдүү жыйнактар тому, ар түрдүү көлөмдөгү барактарды камтыйт; Кирил ариби менен. АК 1 Тоголок Молдонун «Манас» эпосунун бир томдугу, араб ариби менен жазылган жана кадимки көнүгүү китебинен бир аз чоңураак (Орозбаков менен Каралаев тууралуу маалымат төмөндө берилген) болгон. Молдонун үчилтигинин басылып чыккан варианты жана Мусулманкуловдун «Манасынын» биринчи тому, 2010-жылдары бир катар басылмалардын арасында пайда болгон (НАН КР (2019) дегенди караңыз); Молдонун текстин араб арибинен кирил тамгасына өткөрүп берген адам, анын иш-аракеттери тууралуу кыргыз тилине которуу деген мүнөздөмөдөн караңыз: АКIPRESS (2013).

Советтер Союзунун кийлигишүүсүнүн натыйжасында, оозеки чыгармачылыкты адаптациялоонун, каржылоонун жана кайрадан саясатташтыруунун жаңыча формалары киргизиле баштаган. Жергиликтүү колориттеги Советтик маданиятка таандык эскапизм, көчмөн калкты зордоп коллективдештирүү аракетинен кармап турган¹³³. Бул өз учурунда улутту андан ары өнүктүрүү каражаты болгон. Ошол эле учурда илимий конференцияларда эпостун баалуулугун¹³⁴ далилдөө аракеттери жүргүзүлүп жаткан кезде, кыргыз тилиндеги тунгуч улуттук опера «Айчүрөк», «Семетейдин» батыш музыкасы менен коштолуп, адаптацияланган варианты жана чыгыш музыкалары сахнага чыккан¹³⁵. Улуттук чыгармалардын орус тилине которулушу менен бирдей мүнөздөгү гибридик чыгармалар пайда болгон: ал көбүнчө түп нуска тилин жакшы билбеген жазуучулар болсун, же түзмө-түз котормону кирешенин коопсуз булагы кылып алган котормочулар болсун баары бирдей Советтик идеологияга ылайыкташтырууга аракет кылышкан; бул өз кезегинде жергиликтүү «элдик» артисттер үчүн Москвада жогору жак менен байланышууга жана каржылоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болууга шарт түзгөн. Касым Тыныстанов (1901–1938) сыяктуу кыргыз интеллигенция өкүлдөрүнүн жеке чыгармачылыгына тыюу салынгандыктан, Совет дооруна чейинки мезгилдеги «Манас» эпосун сынга алымыш болуп, кыргыз маданиятын жайылтууга аракет жасашкан¹³⁶. Ошондой эле «Манас» эпосун толугу менен орусчага которуу максаты коюлган. Башта колдоо таппай жүргөн Карасаев Орозбаковдун вариантын¹³⁷ алдыга сүрөө үчүн болгон аракетин жасаган. Себеби ал вариант толукталган болчу жана эски салтты кармангандардын көбү эбак дүйнөдөн өтүп кетишкен. «Манас» эпосуна тиешелүү материалдардын үстүнөн иштеген эки таланттуу орус лингвист Евгений Поливанов (1891–1938) менен Семён Липкин (1911–2003)

¹³³ Ошол кездеги биринчи катчы Белозки борбордук Бишкек калаада опера театрынын, театрлардын жана концерт залдарынын болуусун каалаган. Хазанов & Шапиро (2005) коллективдештирүүнүн тийгизген таасирлери тууралуу баяндалган.

¹³⁴ Прайор (2000) 23–24-бб. 1935-жылы Тыныстанов, Поливанов жана Мухтар Ауэзов катышкан Фрунзеде өткөн конференцияда талкууланган.

¹³⁵ Фролова-Уолкер (1998) («Айчүрөк» тууралуу, 349–52-б.); Алгачкы казак операсы «Кыз Жибек» (1934) да оозеки эпоско негизделген.

¹³⁶ Прайор (2000) 21-22-бб.

¹³⁷ Прайор (2000) 21-б.

да өз версияларын жаратууга жетишишкен: алардын биринчиси, кыргыз эпикалык поэзиясын орус тилинде импровизацияласа, ал эми экинчиси Манас тууралуу балдар аңгемесин жараткан¹³⁸. Ошол кезде улуттук кыймылдар коммунизмди өнүктүрүү каражаты катары эсептелип, аларды басып салуу пантүркисттик жана панисламдык коалицияларга караганда оңоюраак болгондуктан, катышууга уруксат берилген (тазалоо иштери кийинчерээк жүргүзүлөт деген ниетте). Ошол учурдагы эпостун баркын, 1938-жылы Улуу Совет Энциклопедиясынан орун алганынан улам байкаса болот. Ал эми кийинчерээк Валиханов «Манас» эпосун Илиада менен теңеп, ага абдан жогору баа берген¹³⁹. Фольклорго, категоризацияга, тарыхка, лингвистикага, марксисттик-ленинизмге жана текстуалдык анализге болгон кызыкчылык угармандарга жана жеке аткаруучуга¹⁴⁰ таандык негизги нерселерден алыстатып, алардын жеке укуктарынан ажыратып койгон сыяктуу болгон. Ошол кезде Арабаев, Солтоноев жана Тыныстанов сыяктуу интеллигенция өкүлдөрү «эл душмандарынан тазалоо» деген шылтоо менен өлтүрүлгөн кезде, жогоруда сөз болгон көз караштар манасчылардын андай тагдырга¹⁴¹ кабылуусунан сактап калган болушу мүмкүн.

Экинчи дүйнөлүк согуш учурунда мурунку оозеки чыгармалар угармандарды өзүнө тартуу үчүн механикалык түрдө аткарууга ылайыкташтырылып кайра иштелип чыккан. Бардык улуттардын колдоосуна ээ болуу максатында, жергиликтүү маданият жана каада-салттар да колдоого алына баштаган. Фронтко мобилизация кылынган Орто Азиялык башка аскерлер үчүндө «Манас» эпосу кыргыз тилинде жана эларалык басмаларда¹⁴² жарыялана баштаган. (Ошол эле максатта, нацисттик рейхтин колдоосу менен Түркстан улуттук комитети тарабынан, Совет мезгилинде бут тосулуп келген Тыныбек Жапый уулунун Арабаев

¹³⁸ СИМОНАТО & СЕРИОТ (2014) 15-б., ЛЕОНТЬЕВ Ж.Б (1974) 29-б.; СМИТ (1993) 168–170-бб.; ЛИПКИН (1947); кийинки эскерүүлөр ЛИПКИН (1997); төмөндөгү 146-ш. караңыз.

¹³⁹ БЕЛИНСКИЙ (1964) 85-б. Бул мазмунду өз ичине камтыйт (шилтемелер: 38-т., 8-9-бб.).

¹⁴⁰ ПЕГДИН (1995) эмгегинде салыштыруу үчүн мисалдар келтирилген.

¹⁴¹ ПРАЙОР (2000) 36-б.

¹⁴² ДАЙЕР (1991) 39-б.; ВАН ДЕР ХЕЙДЕ (2004) 69-б.; СССР (1944).

жарыкка чыгарган «Семетейи» 1943-жылы¹⁴³ Берлин шаарында латын ариби менен кайрадан басылып чыккан.) 1939-жылдары элдин сабаттуулугунун көрсөткүчү 79,8% түзүп турган кезде, бир катар олуттуу илимий эмгектердин¹⁴⁴ кечиктирилип, басылбай жатканына кабатыр болгон Абдырахманов, «Манастын» өзүнчө эпизоддорун жана манасчыларды (Тоголок Молдо, Орозбаков жана Каралаев сыяктуу) камтып, Абдырахманов, Мифтаков ж.б. тарабынан редакцияланган он бир чакан чөнтөк томдуктарды (1940–1942) бастырып чыгарган. Согуш мезгилиндеги чектөөлөрдүн натыйжасында, өндүрүш чыгымдарынын кескин төмөндөшү эпостун кеңири жайылышына шарт түзгөн. Кыргыз окурмандары үчүн эми өз алдынча эпостун кыскача мазмуну менен таанышуу жана кайра башынан окуп чыгуу¹⁴⁵ мүмкүнчүлүктөрү түзүлгөн. Чыгарманын которулушу менен жаңы аудиториянын жана пикирлердин ортого чыгышына жол ачылган. Липкин «Манас» эпосундагы кыргыздардын бир жерден экинчи жерге көчүп-конгонун, жөөттөрдүн көйгөйлөрү¹⁴⁶ менен салыштырып талкуулаган. Ал эми белгилүү драматург Жоомарт Бөкөнбаев (1910–1944) «Манас» тууралуу кинотасма тартуу үчүн ылайыктуу жер издеп жүрүп жол кырсыгына кабылып, көз жумгандан кийин механикалык жана заманбап көркөм өнөр тармактарында эмгектенгендерге «Манас» эпосунун¹⁴⁷ версияларын өз алдынча жаратууларына уруксат берилбей калган.

¹⁴³ ТЫНЬБЕК (1943) ред. Бет-Алман тарабынан, Сатар Алманбетовдун болжолдуу псевдоними (1917–50-жылдардын аягы); киришүүдөн үзүндүлөр англис тилине которулуп, комментарийлер менен басылып чыккан, Ху & Имарт (1989) 313–331-бб. Фашисттик Берлиндеги кыргыз манасчысынын советтик басмаканадан чыккан араб арибиндеги тексти колдонулуп, жарыялангандыгы тууралуу кабардар болуу жана изилдөө. Анда чек жок; Койчиев (2020) аттуу эмгектен көөнөргүс мурас тууралуу маалымат таба аласыз.

¹⁴⁴ Прайор (2000) 27–29-бб. Абдырахмановдун биринчи томунда учкул сөздөр изилденет.

¹⁴⁵ Айжамал Сарыбаева чоң атасынын ОРОЗБАКОВГО (1940) тиешелүү варианты менен бөлүшкөнү үчүн ыраазымын. Анын чоң атасы Жума Конушбаев айыл жергесинде орус билимине ээ дарыгерлердин бири болгон. Анын томунда ал балким өзү кабардар эмес, аткарууга ылайык аннотацияларды камтыган. «Манас серияларына» тиешелүү кеңири маалымат үчүн МУСАЕВ (1995б) 46-б. жана ВАН ДЕР ХЕЙДЕ (2015) 190, 198, 228, 322-бб. эмгектерин караңыз.

¹⁴⁶ СКУЛБРЭЙД (1975) 126–127-бб., согуш мезгилиндеги котормолор (жана ага карата сын-пикирлер) берилет; Липкин ж.б (1946).; МУРАВ (2011) 304–307-бб.

¹⁴⁷ ДАЛЛЕТ (1992); МОУЭЛЛ (2014).

Согуштан кийинки мезгилде, «Манас» эпосунун текстинин дагы бир башка түрү жаралган: башта ал кубатталып, идеологиялык жактан жана негизги принциптерге дал келген вариант болгон. Көпчүлүк түрк калктарына таандык эпостор, маданий маанилүүлүктөрүнөн улам жакында гана калыбына келтирилгенине (орусча котормолор аркылуу) карабастан, советтик баалуулуктарга каршы келет деген айыптар тагылган. Тилекке каршы, Манастын салттуу душмандарынын бири болгон кытай эли да андан мурунураак коммунисттик системаны¹⁴⁸ кабыл алышкан эле. 1947-жылы болжолдуу түрдө «Манастын» 1100 жылдыгы белгиленип, аны ишке ашыруу пландары аткарылбай калса да, Кыргызстан Компартиясынын карамагындагы гезиттерге жарыяланган орусча котормого¹⁴⁹ каршы жалган жалаалардан сактануу чарасы көрүлгөн. 1952-жылы июнь айында, Борбордук Азиянын советтик академияларынан келген үч жүз катышуучу жолугушуп, эпостун улутчулдукка жаткан же жатпаганын талкуулашкан. Бардык докладдар орус тилинде (жалгыз Абдырахманов кыргыз тилинде) окулган. Казак окумуштуусу Мухтар Ауэзов (1897–1961) башка бир казак окумуштуусу тарабынан алгач изилденген «Манас» эпосу тууралуу өзүнүн салмактуу пикирин билдирип, колдоп чыккан. Ал баатырдын өз элине жасаган эмгегин, Манас улутчул болбогонун, эгерде көйгөй жараткан өзгөчөлүктөрү болсо, аларды кыргыз жана орус тилдериндеги «курама» вариантынан алып салууга мүмкүн экенин айтып чыккан. Кусейин Карасаев да анын сөзүн дароо кубаттаган¹⁵⁰. Бирок америкалык комментатор «Литературная газетанын» Манасты каралап жазган макаласына таянып, Оруэллдин «Чындык министрлиги» аттуу романынын үзүндүсүнөн алынган фактыны мисал катары келтирген. Анда «идеологияга туура келбеген өзгөрүүлөрдөн улам, бузулган тексттер акыркы вариант катары берилип, кандайдыр бир себептерден улам антологияларда¹⁵¹ сакталып калганы» айтылган. Россия менен Борбордук Азиянын ортосундагы мамилелер (өз курамына күчтөп киргизилгенин жана 1916-ж. эске алганда), пантүркизм жана

¹⁴⁸ Смит ж.б (1998) 71-72-бб.; Беннигсен (1975).

¹⁴⁹ Бул эки томдун сүрөттөлүшү боюнча Прайордун эмгегинде сөз болот (2000) 48-б.

¹⁵⁰ Бул чечим алдын-ала кабыл алынган деп айтууга болот.

¹⁵¹ Вулф (1952) 55-б, Оруэллдин (1949) сөзүн келтирди.

панисламизм¹⁵², Орозбаков жана башка манасчылар (манасчылардын аттары жөн эле жазылып калган жана акын-редакторлор ким экени түшүнүксүз) тарабынан топтолгон төрт томдук үчилтиги, Абдырахмановдун¹⁵³ көмөгү менен түзүлгөн. (Ал эпостун өз алдынча версиясын жаратуу аракетин жасаган¹⁵⁴.) Эпостун акыркы варианты аты аталбаган адамдар тарабынан эл үчүн түзүлүп, Валиханов менен Радловдун баштапкы жаздырып алган тексттери сыяктуу болгонуна карабастан, Фрунзе кыргыздардын кенже эпосторуна байланыштуу илимий иштер боюнча конференция уюштуруп, «Правда» гезитине кыргыз поэмасынын орусча котормосун «Орус тили» деген ат менен бастырып чыгарып, анда тоолук адам Ленин жана Пушкин тилинде (о.э. Маркс менен Энгельстин котормолорун түшүнгөнүнө)¹⁵⁵ сүйлөгөнүнө чексиз кубанычта болгону айтылат. Барган сайын калктын урбанизациясы (сабаттуулуктун деңгээлинин 98% жетүүсү¹⁵⁶), бул вариантка олуттуу таасирин тийгизген¹⁵⁷. Бул контекст расмий архивге да өз таасирин тийгизген: Малдыбай Борзу уулу тарабынан жыйналган, жогоруда сөз болгон варианттар сыяктуу кол жазмалар, илимий экспедициялардын учурунда окумуштуулар

¹⁵² Тиллетт (1969) 175-193-бб өз эмгегинде бул маселелер боюнча 1953-жылы Фрунзеде жана 1954-жылы Ташкентте өткөн конференциялар тууралуу сөз кылган.

¹⁵³ Юнусалиев (1958-1960).

¹⁵⁴ АК 184 - бул анын вариантындагы «Семетей» 1947-жылдан берки өз колу менен жазып алган варианты. Ар кандай көлөмдөгү кагаздар 31см×17 сантиметрлик мукаба менен бириктирилген. Мазмунун оңдоону сунуш кылганына карабастан, бир нече бетте (172, 199, 255, 387-бб.) бар: тексттин көлөмү бир саптан тартып, бүтүндөй бетин жабуу үчүн жармаштырылган күңүрт кагаз (жана текст бир жагында гана жайгашкан, окшош түстөгү барактар). Жарыкка кармап турса, жабылган абзацтар көрүнөт. Мындай цензуранын артындагы шыктануу менен абройдун маанисин түшүнүү өтө кыйын. Радлов бир кезде кыргыз маданиятына тиешелүү бир өкүл «Манас» эпосун да Лённроттун «Калеваласындай» кыларын божомолдогон, ал эми Абдырахмановдун версиясын басууга сыягы уруксат берилген эмес. Абдырахманов жана аткаруу боюнча кененирээк маалыматты ван дер Хейденин эмгегинен (2015) 138-б. таба аласыз.

¹⁵⁵ Бексултанованын (2016) 174–75-бб. эмгегинде чакан эпостор талкууланган (анда азыркы саясатка тиешелүү комментарийлер жок). Парринин (1958) 39-б. эмгегин караңыз.

¹⁵⁶ Глюк (1984) 545-б. (Корттун эмгегине шилтеме берилген (2005) 90-б.).

¹⁵⁷ Бусанын (2013) Назаркул Сейдракманов (1951) менен маеги. Назаркулдун айтымында, анын сегиз жашында эле түшүндө аян берилген. Ал өзүнүн манасчылык өнөрүн айыл аксакалдары эпостун жаңы эле басылып чыккан үчилтигин окуп берүүсүн суранышканда байкаган.

тарабынан мураскорлорунан алынып, академиянын коллекциясына жайгаштырылган.

Ал эми Совет мезгилинде эпосту айтуу жана кабылдоо олуттуу өзгөрүүгө дуушар болот. Манасчыларга колдоо көрсөтүп жүргөн мамлекеттик институттардын ордуна коомдук иерархиялар орногон; камкордук азайып, негизги басым сабаттуулукка жасала баштагандын натыйжасында, кыргыздаштырылган «Манастын» жана анын уландыларынын көлөмдүү жана ырааттуу версиясы пайда болгон, ал эми орусча котормолору жана маалыматтын жетишсиздигинен улам анын манасчы тургай кыргыз эли менен байланышы азыраак болгондой сезим калтырган; заманбап саясатка ылайык эпостун эң алгылыктуу версиясына гана жол берилген. Эпоско байланышкан кезектеги тартышуу кайрадан Кыргыз илимдер академиясында орун алып, *курама* версиянын илимий баалуулугу аз экени моюнга алынып, Орозбаков менен Каралаевдин сынга алынган версиялары улуу жазуучу (экинчи манасчы Айтматов жашаган көп кабаттуу үйдөгү коңшусу болгон) Чыңгыз Айтматовдун¹⁵⁸ күчү менен бастырылып чыккан. Дагы бир советтик кыргыз жазуучусу Аалы Токомбаев (1904–1988) эпостун мазмунунда панисламисттик жана улутчулдук идея бар деген айыпты кайрадан тагып, арыз менен кайрылган¹⁵⁹. Тилекке каршы, каржылык кыйынчылыктардан улам, эпостун узунураак үзүндүлөрү проза түрүндөгү кыскача мазмунга өткөрүлгөн. Андан мурунураак Кыргызстандагы этникалык немис сүрөтчүсү Теодор Герцен¹⁶⁰ эпостун жыгачка түшүргөн визуалдык иллюстрациялары кийинчерээк түрдүү массалык маалымат каражаттарында кайрадан колдонула баштаган. 1985-жылга дейре Кыргыз илимдер академиясында¹⁶¹ баш-аягы эпостун алтымыш беш варианты топтолгон. Радлов алдын ала көрөгөчтүк менен айтканындай эле, андай болушу мүмкүн эмес жана анын эч кимге кереги жок болчу. Совет доорундагы башаламан саясаттын кесепеттери, эгемендүүлүк мезгилинде да салттуу түрдө уланып келүүдө.

¹⁵⁸ ОРОЗБАКОВ (1978–1982); КАРАЛАЕВ (1984–1986); КАРАЛАЕВ (1987–1989); КАРАЛАЕВ (1991); Айтматов-Орозбаковдун корпусунун негизинде, Лилли (2018) 120-б.

¹⁵⁹ Ро (1991) 137-б.

¹⁶⁰ ПРАЙОР (1995) Кийин алар боюнча комментарийлер менен чогуу кайрадан басылып чыккан.

¹⁶¹ Жуматурду (2016) 291-б.

Залкар манасчы:
«Манас» эпосу Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча
(1922–1926)

1926-жылы чыккан 208-АКда Сагынбай Орозбаков (1922–1926-жж. ичинде) Манастын өмүр баянын толук чагылдырган. Ал сырты гүлдүү, онуп кеткен, чапталып куралган дептерчелерге (22,5см×17,9см) жазылган. Китепчелердин биринин сыртында СССРдеги орок жана балканын сүрөтү тартылган, аппак барактарга жазылганы менен анын бир далай жери онуп көрүнбөй калган. Ал араб ариби, түстүү сыя менен эки тилкеге салынып, айрым жеринде 28 сап, кээ бир жерлеринде 44 сап жазылган, ал эми кээ бири дептердин сызыктарына перпендикуляр түрдө жазылган. Ал эми өйдө-ылдый кыйшайып барып, тигинен кеткен саптар менен биригип кеткен жерлери, Ыбырайым Абдрахманов эпосту кагазга түшүрүп жатканда көзү талып кетип жазгандары болсо керек, анткени анда толук жазылбай таштап кеткен беттери да кездешет.

Дептерлерге жазылган Орозбаковдун «Манастын өмүр баяны» эпизоду канчалык деңгээлде нормага туура келери белгисиз. Бирок Орозбаков Советтик доорго чейинки башка манасчылар сыяктуу эле өмүр сүрүп, манасчылык өнөрдүн чоң устатынан (Тыныбек Жапый уулунан) эпосту үйрөнүп, 1916-жылга чейин жетекчилер ага түрдүү сыйлыктарды ыйгарган болсо да, замандаштары анын стилинин өзгөчөлүктөрүн жана чыгарманын өз нормасынан четтеп кеткенин белгилешкен. 1917-жылы ал качып барган Шинжаңда уюштурулган айтыштардын биринде, калыстардын бири чебер манасчы Орозбаковдун вариантында башка географиялык аймак, бээнин сүтү менен майлуу тамактар тууралуу көп айтылганы жана Манастын жоокерлери жолдон¹⁶² адашып калгандай сезим калтырганын белгилеген. Мындай пикирлер Абдырахманов кагазга түшүргөн көлөмдүү варианттын салтка ылайык канчалык деңгээлде так экени күмөн жаратат. Бирок текст жана башка

¹⁶² Тыныбек Жапый уулунун эки окуучусунун (Орозбаков менен Жусупакун Апай (1920-ж.к.) атаандашуусу тууралуу Балбай Мамайдын эскерүүлөрү Прайордун (2002) 191–193-бб. эмгегинде талкууланган. Орозбаковго баа берүүдө Белек Солтоноевдин сын пикирин да эске алуу зарыл.

аткаруучулардын¹⁶³ ортосундагы окшоштуктар белгиленгени менен, анын вариантынын көлөмү өзү эле айтып турат. XIX кылымдын ортосуна таандык 3251 жана 2197 саптардан турган «Көкөтөй / Бокмурун» эпизоддору, Орозбаковдун 13000 ашуун саптан¹⁶⁴ турган вариантынан бир топ эле кичинекей болуп саналат. Анын көлөмүнүн мындай болуусун түшүндүрүүгө болот. Фольклор, баяндоо жана культурология боюнча материал топтоп жүргөн адам, баштагы чектен ашып аткарганы кубандырбай койбойт. Ал кездеги коомдук өзгөрүүлөрдөн улам, экономикалык кыйынчылыктарга туш болгон манасчы, жагынуу үчүн эпостогу өзүнө жаккан бөлүктү алып салууга да даяр болгон. Бул жагдайга аудиториянын жоктугу да кошумча болгон: түшүндүрүүнү талап кылбаган бөлүктөрү ийне-жибине чейин түшүндүрүлүп, (мисалы, «Чоң казаттын» келип чыгышы) сюжеттик чегинүүгө да жол берилген (Ташкенге каржылык көмөк алганы барып олжосуз кайткан кезде, зоопаркты көрүп суктанып, жаныбарлар падышасын көргөнүн бир далайга чейин сүрөттөгөн). Натыйжада, жарым-жартылай оозеки, чала-бучук кагазга түшүрүлгөн орток эмгек келип чыккан: анда согушка байланышкан жалпы сезимдер жана ар бир аскерге жекече көңүл буруу; чындыкка шайкеш сүрөттөлгөн желмогуздар, чындык тууралуу кошумча пикирлер¹⁶⁵; деталдар, сюжеттик чегинүүлөр, башка булактардан алынган тизмелер, тагыраагы жазма булактардан алынып, кийин оозеки аткарууда¹⁶⁶ колдонулуп жаткандай сезилет. Аталган вариант көңүл коюп окууга кыйын, оозеки аткаруу үчүн өтө узун жана татаал, салттуу нормаларга жана шарттарга туура келбейт.

Орозбаковдун узун варианты баяндоолорду кабылдоо мүнөзүн да өзгөрткөн. Орозбаков эпосту түзгөндө, көз карашын ырастаган салттуу калыпты гана эмес, сөздөрдү да чеберчилик менен колдонуу аркылуу, *окуялар* тизмегин кадимки *тарыхка*

¹⁶³ МУСАЕВ (1995б) 56–57-бб. Тыныбек Жапый уулу (Тоголок Молдо окуткан) аткаруучулардын тексттериндеги окшоштуктарды көрүп, ал жерде жок манасчыларды (Молдобасан Мусулманкулов) белгилөө менен, Абдрахмановдун вариантына окшош экени айтылат; Тыныбек анын Шинжаңдагы атаандашы Жусупакун Апайдын да устаты болгон.

¹⁶⁴ ПРАЙОР (2018) 231–232-бб.

¹⁶⁵ БОУРА (1952) 41, 58–59, 175–76, 232–33, 360-бб.

¹⁶⁶ РАДЛОВ (1990) 14–15-бб. жана ХАГТО (1980б): өз эмгегинде Орозбаковду Вольфрам фон Эшенбах менен салыштырган.

айландырууга жетишкен¹⁶⁷. Ал Манаска тиешелүү эпизоддорду анын өмүр таржымалын камтыган, ыргакка салынган жарым-жартылай улуттук материал катары иштеп чыккан. Чет тилдеринен кирген сөздөр (жакында жаңыртылып кайрадан басылып чыккан эски терминдер) жана алыскы аймактардын аталыштары чыгармага экзотикалык эффект берүү үчүн киргизилгендигине карабастан, Орозбаков байыркы мифологиялык жерлерди чыныгы географиялык объекттер¹⁶⁸ катары көрсөтүүгө жетишкен жана Манастын жарым-легендарлуу ногой улутунан болгон деген маалымат, азыркы кыргыз сөзү менен алмаштырылган. Орозбаков «Манас» эпосунда бүткүл боордош Орто Азия өлкөлөрүнүн Орусиянын көзөмөлү алдындагы абалын чагылдырган сыяктуу сезилет, ал мусулман кыргыздар менен капыр калмактардын ортосундагы кандайдыр бир карым-катнашты чагылдыруу үчүн пантүркисттик иденттүүлүк түшүнүгүн колдонгон. Өзүнүн күчтүү панисламисттик идеясы менен бирге эле (чыгармага киргизген дагы бир өзгөчөлүктөрдүн бири) Орозбаков салттуу себептерден улам ушундай чечкиндүү өзгөчөлүктү сунуштаган болушу мүмкүн, тагыраак айтканда, ал жадиддик билимге ээ өзүнүн жаңы жетекчиси Мифтаковдун¹⁶⁹ көңүлүн алуу үчүн киргизген. Эң кызыгы, дал ошол жаңы киргизилген терминдер Орозбаков менен *Манасты*, революцияга чейинки кыргыз коомунун советтик идеологияга карама-каршы келген эски баалуулуктарынын өкүлдөрү катары кабыл алынуусуна алып келген.

Орозбаковдун варианты экономикалык факторлордун таасири астында калыптанууга мажбур болгон. Каржылык колдоо таптакыр көрсөтүлбөгөнүнө капа болуп, ден соолугу кыска убакыт ичинде эле начарлап кеткен. «Чоң казат» эпизодуна Манастын дарыяны кечип өткөн жерин кошконунун себеби да, учурунда анын атын алыска тааныткан¹⁷⁰ «*Семетейди*» кийинки урпактарга жеткире албасына көзү жеткенден улам болушу мүмкүн. Анын варианты боюнча түзүлгөн «Манас» эпосу басылып чыкканча кайра-кайра оңдолуп, айрым бөлүктөрү алынып ташталып отуруп, толук басылбай

¹⁶⁷ ОРОЗБАКОВ (2010) 137-б. (саптарына номер коюлган эмес): «Гакка [...] окусаң; «тарых» боюнча, де БЛУА Ж.Б. (1960–2005) караңыз.

¹⁶⁸ ПРАЙОР (2018) 240-б. «тарса» (tarsa); ПРАЙОР (2009) 437–39-бб. (жогорудагы 94-ш. караңыз).

¹⁶⁹ ПРАЙОР (2000) 15-б.; ПРАЙОР (2018) 250–52-бб.

¹⁷⁰ ПРАЙОР (2000) 20-б.

кордолгону тууралуу «Советтик доор» тууралуу бөлүмдө сөз болот. Аталган версиянын маанилүү экендигине карабастан, анын алгачкы толук басылышы 2010-жылы гана жарык көргөн¹⁷¹.

«Акыркы манасчы»:
Саякбай Каралаев «Манас» эпосунун үчилтиги
(1935–1947)

АК 90 – бул сырты мукаба менен капталган дептерлер (17,5 см × 20 см) топтому: анын бир гана тилкесинде кыргыз тилинде латын ариби менен берилген. Анын көлөмүн Каралаевдин үчилтигине тиешелүү жалпы жарым миллиондон ашуун саптан турган бөлүмдөр («Манас», «Семетей» жана «Сейтек») түзөт; көбүнесе чыгарма ошол биринчи бөлүк менен аяктайт деген жаңылыш пикирлер бар. Өз-өзүнчө зым менен бекитилген китепчелер (жыртылган мукабанын калдыктары калган) сол жагынын беш жеринен көзөлүп бириктирилип, стандарт орус тилиндеги китептердей эле оң жагынан ачылат. Жыйырма үч саптан турган биринчи бетинин бир нече жери чиймеленип, көчүрүлүп жазылып жана оңдолгону көрүнүп турат. Китептин тышын карай форзацына кирил ариби менен мазмуну жазылган кагаз бүктөлүп туруп чапталган. Андыктан анын мазмуну илгериле эле жазылгандай сезилет.

Каралаев көп жагынан Орозбаковдой эле кабыл алынган. Жакырчылыктын айынан ал Ысык-Көлдүн тегерегиндеги жергиликтүү бай-манаптарга жалданып иштөөгө аргасыз болгон. Он алты жашынан тартып ал апасынан үйрөнгөн чыгармаларды эл алдында айтып чыга баштаган. Кийин Орус падышалыгынын аскер бөлүгүндө кызмат өтөөдөн баш тартып, Кытайга качууга мажбур болгон. Кийин ал коммунисттердин катарына өтүп, алгач Жарандык согушта актер менен, кийин басмачылар менен күрөшүп, анан кайра коллективдештирилген айылды башкаруу үчүн кайтып келген. Орозбаков «Манас» эпосуна олуттуу өзгөрүүлөрдү киргизгенден кийин, аны жөнсүз жерден феодалдык эски каада-салттын символу катары кабыл ала башташкан. Ал эми Каралаев «Манас» эпосунун жалпы мазмунун да түшүнбөгөн орус аскерлештерин¹⁷² чогултуп алып айтканы, өз доорунун залкар адамы катары кабылдаганыбыз

¹⁷¹ ОРОЗБАКОВ (2010).

¹⁷² Лилли (2018) 121-б.

дурус. Өз учурунда ага Фрунзе филармониясынын расмий манасчысы катары, материалдык жактан колдоо көрсөтүлүп турган. Өзү менен замандаш башка аткаруучулар сыяктуу эле ал Совет доорунда пайда болгон «манасчы» деген ат менен белгилүү болгон, дагы туурасы аны көп окуяларды жатка билген «жомокчу» деп атаса да болот. Ал узун баяндарды чакан жана кабыл алууга жеңил саптар менен (мисалы, Алмамбет тууралуу эпизодду жекелик санда аткарган сыяктуу¹⁷³) аткаруу чеберчилигине ээ болгон. Натыйжада, анын «Эр Төштүгү» (12316 сапка жеткен) Радловдун вариантынан 10170 сапка узун болгон, ал эми «Манастын» үчилтиги «Илиада менен Одиссейден» он сегиз эсеге ашып кеткен¹⁷⁴. Анын вариантында XIX кылымдагы устаттардын аткарууларында кездешпеген бир нече салыштырууларды, балким, башка аткаруучулардын орток таасиринен улам келип чыккан окшоштуктарды жолуктурууга болот¹⁷⁵. Мындай адаптация кылуу жөндөмү анын артыкчылыгы болуп саналат: ал жаңы медиа, б.а., радио жана кино жаатында жаңы аудиторияны багынтууга жетишкен¹⁷⁶. Эл алдында ал советтик манасчынын ролун аткарып, өзүнүн советтик мезгилде алган сыйлыктарын жайып көрсөткөн; иш-чараларда кесиптештери костюм кийип жүрсө, ал улуттук кыргыз кийими менен катышкан; баяндоосу идиллиялык, айылдык стилде жаздырылган; Илимдер академиясындагы өзүнүн «Манас», «Семетей», «Сейтек» үчилтигинин картотекасынын алдында сүрөткө түшкөн. Орозбаков киргизген жаңы багыт, парадоксалдуу түрдө Каралаевди байыркы салтты сактаган өкүл катары таанытып, Каралаевдин жаңы ролу менен заманбап массалык маалымат каражаттары ага «Акыркы манасчы» деген атакты ыйгарган.

Каралаевдин көлөмдүү үчилтиги байыркы каада-салтты чагылдырып тургандай сезилгени менен, андан мурунку варианттар сыяктуу эле ал контекстин угармандарга (же көз алдында элестеткен аудиториясына) багыттай билген манасчыны да чагылдырып турат. Орозбаковдун вариантындай эле анын версиясы да оозеки-адабий

¹⁷³ Боура (1952) 356, 439-бб.

¹⁷⁴ Боратов (1965) тарабынан которулган, эки варианттын француз тилиндеги курама котормосу (ырааттуулук үчүн кошумча бөлүмдөр менен коштолгон).

¹⁷⁵ Реди (2018) 81-б.

¹⁷⁶ Каралаевдин (2007) эмгегинде 1969-жылы Кыргыз радиосу тарабынан жаздырылып алынган; Хатто (1980а) 303-б.; Шамшиев (1965).

гибрид (көптөгөн шаблондуу эпизоддордон турган, бирок аттары гана өзгөртүлгөн) болуп саналат. Каралаевдин варианты көлөмүнөн тышкары (түш оогончо акын-жоокердин боз үйдүн жасалгасына суктанып ырдап бүтпөй койгонун мыскылдаган касиети), өз замандашы Орозбаковдукунан өткөн таасирдүүлүгү жана бир топ башка өзгөчөлүктөрү менен айырмаланып турат¹⁷⁷. Мындан тышкары, Орозбаковдун вариантында Манас өз жоокерлери менен кайра-кайра эле жоого аттана бере турган болсо (көбүнчө душмандардан жеңилип), Каралаевдин башкы каарманы түмөн жоо каптап кирген кезде өзү жалгыз эмес, кырк чоросу менен аларга каршы чабуулга аттанганы айтылат («Чоң казаттан» тышкаркы эпизоддордо). Эки манасчынын варианттары тең узун жана улуттук баатырды чагылдырууда фантастикалык элементтер кошулган болсо (Каралаев башынан эле, анын максаты чыгармада элдин боштондукка чыгышын жана биригишин чагылдыруу экенин айткан), Каралаевдин вариантында саясат жана мекенчилдикке көбүрөөк көңүл бурулат. Каралаев калмактар менен кытайлардын зулумдугун баса белгилеп, бул өзгөчөлүк анын каармандарын сүрөттөөгө зор таасирин тийгизгенин байкоого болот. Бир кезде бутпарас элинен чыккан Алмамбет, Орозбаковдун варианты боюнча төрөлгөндө эле пайгамбардын атын айтуусу, кийин анын ислам динин кабыл ала турганынан кабар берет; Каралаевдин вариантында Алмамбеттин Манаска кошулуусу саясий себептерден жана кытайлык башкаруучулар менен пикир келишпестиктен улам деп айтылат. Каралаевдин вариантындагы «Семетейде» Көзкамандын Манаска каршы жашыруун аракети, эскерүү иретинде кытай сюжети катары берилген. Орозбаковдуку сыяктуу эле бул вариантты окуган жана изилдеген учурда анын автору менен доору тууралуу эч кандай талаш пикирлер айтылбаганы байкалат.

Советтик доордон кийинки мезгилде «Манас» эпосу Каралаев аркылуу, ал эми Каралаев болсо советтик призма аркылуу каралган. Анын вариантындагы Ак шумкар уруулардын башын бириктирүүнүн символу катары улуттук банкноттордо, макалаларда (Эгемендүүлүктүн бир жылдык мааракесине, этникалык көп түрдүүлүккө карата), президенттин сүйлөгөн сөздөрүндө (Мамлекеттик Туу күнүнө, Эгемендүүлүк күнүнө карата),

¹⁷⁷ Боура (1952) 415-б.; Рахматуллин (1995).

«ички аскердик күчтөрдү»¹⁷⁸ даярдоочу ИИМ академиясынын билдирүүлөрүндө; советтик доорго чейинки мезгилден Советтик контекстке кайткан докладдарда кездешкен. Жакында чыккан «Саякбай – XX кылымдын Гомери» аттуу биографиялык көркөм тасмада ошол кезде Москвада жашаган Чыңгыз Айтматовдун, кыргыз маданиятын жандандырууга өз салымын кошуп жаткан Каралаев тууралуу берген маеги кошулган¹⁷⁹. Анын «Манасты» канча саат айтарын жана анын канча убакта бир чыгарын болжоо кыйын болсо да, Совет мезгилинде анын карьерасы ийгиликтүү жана кыргыз маданиятынын өкүлү катары таанымал болгону белгилүү. 1992-жылы башталган үчилтиктин академиялык басылышы, көз карандысыздыкка ээ болгондон көп өтпөй 2010–2013-жылдары жарыкка чыккан¹⁸⁰.

Көз карандысыздык мезгили (1991)

Жаңы мамлекеттин мыйзамын түзүп, ал тарыхый династия же империя болбогондуктан, жакында эле ыдырап жок болгон Советтер Союзунан айырмаланып туруу үчүн өлкөнүн тунгуч президенти Аскар Акаев улут¹⁸¹ түшүнүгүн жандандыруу максатында «Манас» эпосун карманууну туура тапкан. Чукул арада уюштурулган «Манастын 1000 жылдык» мааракеси илимий конференциялар, туристтик саякаттар жана ар түрдүү публикациялар Совет мезгилиндеги баяндоо жана оозеки чыгармачылыкты камтыган көркөм өнөрдүн жандануусуна өбөлгө түзгөн. Аны менен катар чыныгы оозеки аткаруулар «музыкалык-этнографиялык»¹⁸² делген чакан иш-чаралардын катарына кирген.

¹⁷⁸ Дүйшеев (2011); Кабылбеков (2017); Атамбаев (2017А) (кыргызчасында «Улуттук туу күнү»); Атамбаев (2017Б) (орусчасында «Эгемендүүлүк күнү»); (Кыргыз Республикасынын ИИМ Академиясынын онлайн булагындагы ал фраза кийин жеткиликсиз болуп калган. Ал эми Манастын улуттук банкноттордо колдонулушу өзүнчө изилдениши мүмкүн).

¹⁷⁹ Абдыжапаров (2017).

¹⁸⁰ Каралаев (2010); Каралаев (2013А); Каралаев (2013Б).

¹⁸¹ Гуллетт (2010) 137–155-бб.; Чороев (2002); Мурзакулова & Шеберлейн (2009); Смит ж.б (1998) 144–147-б.

¹⁸² Прайор (2000) 29–31-бб.; Томпсон ж.б (2006).; Долбоорлор үчүн Кумардын (1998) 16–23-бб. эмгегин караңыз; Чороев (2002) 367-б.; ван дер Хейде (2015) 305-б. (жана 166-б.), жана ван дер Хейде (2016); Банн (2018).

Буларга таянып, Акаев Библия христиандар үчүн кандай мааниге ээ болсо, Манас кыргыздар үчүн ошондой эле мааниге ээ экендигин белгилеп, доклад жана публикациялардын жардамы менен «Манастын жети осуятын» жайылтуу аракетин жасаган: осуяттар улуттук биримдиктин заманбап максаттарын, улут аралык достуктун, талыкпас эмгек жана билимдин жардамы менен улуттук өнүгүүгө жетүү, гуманизм, толеранттуулук, экологияны жана кыргыз мамлекеттүүлүгүн¹⁸³ бекемдөө максатын көздөйт. Акаев осуяттар ислам дининдеги беш негизги парыздай эле бекем сакталышы керектигин белгилеген. Осуяттардын басма сөздө жарыяланган варианттарында орус тилиндегиси кыргыз тилиндегиге караганда алда канча түшүнүктүүрөөк болгон. Алар негизинен мектептерде жайылтуу, жол жээгиндеги жарнактарга илүү жолу менен жаттатуу аракети жасалган; Совет мезгилиндеги эпостор боюнча окуу-усулдук колдонмонун автору совет дооруна таандык варианттардагы цитаталар менен Акаевдин сүйлөгөн сөздөрүнөн¹⁸⁴ алып, аталган «осуяттардын» түшүндүрмөсүн түзүп чыккан. Бишкектин четинде орун алган «Манас айылы» сейил багы сыяктуу, «Манас» менен байланышкан нерселердин баары жакшы каржыланып турган¹⁸⁵. Акаев Манасты (жана өзүн дагы) түркүн элдин башын бириктирген адам катары көрсөткүсү келген. Тилекке каршы, тил жана этникалык жактан айырмаланып турган түрдүү калк жашаган өлкөдө, кыргыз тилиндеги «Манас» эпосун жайылтуу идеясы, тескерисинче, өлкөдөгү этникалык топтордун арасында пикир келишпестиктин келип чыгышына түрткү болгон¹⁸⁶. Жергиликтүү жана чет элдик комментаторлор эпос этникалык бөлүнүүнү андан ары уланта бермекчи деген божомолдорду айтышкан. Революциялык төңкөрүштүн негизинде кулаган Акаевдин бул саясатынын натыйжасы, кийинки президент Курманбек Бакиевди бийликтен кетүүгө алып келген.

¹⁸³ АКАЕВ (2002).

¹⁸⁴ КАРАГУЛОВА & МЕГОРАН (2011) 45–46-бб.; МЕГОРАН (2017) 88-б.; ИСМАИЛОВА (2004) 284-б.

¹⁸⁵ ВАН ДЕР ХЕЙДЕ (2015) 288-б.; ЖАКЕССОН (2010) 222–227-бб.; ЛАРУЭЛ (2015).

¹⁸⁶ ШТРАУБ (2016); ЖОШКУН (2016) 163-б.; МОСТОВЛАНСКИЙДИН (2012) 253–254-бб. эмгектеринде башка мамлекеттердеги чыңалууну токтотуу үчүн «Манас» эпосу колдонулганы сүрөттөлөт; ЛАРУЭЛ (2012); ФЕДОРЕНКО (2012) 13–15-бб.; МЕГОРАН (2012); ТИШКОВ (1995) өзгөчө 148-б. кыймылды имитация кылуу тууралуу; СМИТ (2003) 1-б.; МЕЛЛОН (2010) 142–143-бб.; ЗАХАРОВ Ж.Б (2017) 141–142-бб.

Ал Манастын учурундагы окуялар тууралуу эскерүүлөрдө да белгиленген¹⁸⁷.

Өлкөдөгү саясий жана экономикалык башаламандыктар орун алган учурда, баатыр Манас азыркыга чейин иденттүүлүк суроосун чечүүдө мисал катары колдонулуп келүүдө. Бирок өкмөттүн талабы боюнча кирген «Манас таануу» сабагынын мазмуну толук иштелип чыккан эмес. Натыйжада, көпчүлүк окуучулар Манастын «Жети осуятын» жаттап атып, эпостун өзү тууралуу эч нерсе билбеген бойдон жана осуяттарды эпос катары кабыл алган бойдон калышары мүмкүн. Ал эми каада-салтка жамынып, улуттук, диний жана гендердик иденттүүлүк сыяктуу антитарыхый темаларды козгоо үчүн эпостун үзүндүлөрүн колдонгон учурда, анын тарыхый контекстине таптакыр көңүл бурулбаганы байкалат¹⁸⁸.

Ала-Тоо аянтындагы «Эркиндик» эстелигинин ордуна (бир кездеги Лениндин айкелинин ордуна орнотулган) Манас баатырдын айкелинин орнотулушу эски нерседен арылып, жаркын келечекти колго алабыз деген үмүт менен жасалган. Бирок барган сайын «Манас» бүдөмүк бир тарыхый, этникалык таандыктык жана улут категорияларына кирип бараткансыйт. Ал эми айрым орустарга чейинки мезгилди жактагандар мурда кысымга алынып келген генеалогиялык изилдөөлөрдүн кайрадан жанданышына шарт түзгөн: айрымдары белгилүү бир окшоштуктарды издеп атып, байыркы уруулук окшоштуктарды таап чыгышкан (чындыгында, бул тууралуу биринчилерден болуп Орозбаков айткан); дагы бирөөлөр Манастай башкаруучунун азыркы күндө жоктугунан улам интернетте «Манас» бул египет тилиндеги «Менес» дегендин эле тууралап айтылышы деген талкуулар жүргөн; айрымдар Липкиндин котормосунун таасиринен улам балким терең маани бербестен, кыргыздар Израилдеги жоголуп кеткен бир уруудан тараган, себеби ал урууда да Иса¹⁸⁹ пайгамбардын өмүр жолу тууралуу «манасчыларга» окшоп

¹⁸⁷ Кожобекова (2014); Шишкин (2010).

¹⁸⁸ БЛАККИСРУД & АБДЫКАПАР КЫЗЫ (2017).

¹⁸⁹ ИСМАИЛБЕКОВА (2017) 24-б.; ЖАКЕССОН (2016) 112-б. Менести контекстуалдаштыруу; ПЕЛКМАНС (2007) 893–894-бб.; РЭДФОРД (2015) 163-б. 16-ш. «пастор» деген аталыштын ордуна, «рабби» аталышынын колдонулушун белгилейт; ПЕЛКМАНС менен РЭДФОРД экөө тең америкалык миссионер Рысбектин эмгегин белгилешкен / РИЧАРД ХЬЮИТТ (РЫСБЕК/ХЬЮИТТ (2003) жана РЫСБЕК/ХЬЮИТТ (2012)).

баяндаган «исачылар» болгонун айтышкан. «Кырк чоро» деп аталган вигиланттар (мыйзамсыз түрдө бирөөлөрдүн аркасынан түшүп, акыры өздөрү жазалап тынган топ) тобу, Манастын кырк чоросунун атын алып жүргөн, Манастын (жана аялзатынын) заманынан берки өзгөрүүлөргө карабастан, ар кайсы жарандык топтордун, этникалык азчылык өкүлдөрүнүн жана кыргызды уятка калтырган кыргыз кыз-келиндеринин¹⁹⁰ аркасынан түшүп, кысым көрсөтүшүүдө. Постсоветтик кыргыз коомчулугунда «Манас» эпосун «жогорудан төмөндү карай» борборлоштуруу аракети, глобалдык контекстте бир катар маселелерди жаратып, анын статусу жана иденттүүлүгү менен кошо мыйзамдаштыруу үчүн колдонулган. Эпостун элементтерине байланыштуу учурдагы манасчылардын ортосундагы талаш-тартыштар, тилекке каршы, ага тиешелүү бирдиктүү келечек пландын болбогонун айтып турат¹⁹¹.

Акча банкнотторунда Манастын элесинин түшүрүлүшү, эпостун коммерция жаатында кандайча калыптанганын жакшы чагылдырат. Герцендин жыгачтын бетине түшүргөн Манастын элеси көрнөк-жарнактарда, аялдамаларда, дептерлердин тышында, мөөрлөрдө, паллоо табактарынын бетинде, жыгачка чегилиши, бренди жана арак сыяктуу спирт ичимдиктеринин бөтөлкөлөрүндө эпостун каармандарынын ысымдарынын жазылышы Манастын маркетинг жаатындагы ордун көргөзүүдө¹⁹². Эпос сатууга ыңгайлуу жана «жаш муундар» үчүн жеткиликтүү формада (новелла, тасма, «жөнөкөйлөштүрүлгөн» прозалык версияда, аниме комикс жана ЮНЕСКОнун каржылык колдоосунун жардамы менен чыккан «анимациялык комикс» түрүндө) чыгарыла баштаган жана башка тилдерге которулган (учурунда Акаев белекке бергенди жакшы көргөн, орус тилинен англис тилине которулган эки томдук

¹⁹⁰ Фридом Хаус (2017) 381-б.; Марат (2018) 103–104-бб.; Садырбек (2018) 112-б..

¹⁹¹ Мисалы, ислам дининин эпостогу орду (жана кыргыз иденттүүлүгүнүн алкагында), ошондой эле Теңирчилик менен кандай байланышта болгону жөнүндө ар түрдүү көз караштар, ван дер Хейде (2015) 148–149-бб. (Атабеков жана Бакчиев) жана Артман (2016) 302–303-бб. (Замирбек Баялинов жана Сыдыков); контекст үчүн Артман (2018) аттуу эмгегин караңыз.

¹⁹² Орлова (2019).

версиясы)¹⁹³. Мурда манасчыларга¹⁹⁴ ыйгарым укук берүүдө жана жаңы аткаруучуларды кабыл алууда мөөр басылчу, ал эми азыркы учурда ага соода аянтчасы дагы өз таасирин тийгизүүдө. Жергиликтүү өнөр жай ишканалардын көз карандысыз фонддору, материалдык колдоо көрсөткөн меценаттар сыяктуу эле жергиликтүү манасчылардын¹⁹⁵ эмгектерин жарыкка чыгарууга чоң колдоо көрсөтүп келген. Өз кадыр-баркын бекемдөө максатында, манасчы Талантаалы Бакчиев (1971-ж.т.) эмгегинин академиялык (салтка болгон көз карашы түшүндүрүлөт) баалуулугун эл арасына жайылтуу жана Каралаев менен туугандык байланышын жарыялоо максатында өз алдынча бастырып чыгарган; манасчы жана окумуштуу Бакчиевдин жакында чыккан университеттер үчүн «Манас» окуу китеби (доктордук диссертацияга барабар) салтты баалоого гана эмес, киреше табууга да багытталган¹⁹⁶. Новатордук жана канондук чыгармалардын ортосундагы тең салмактуулук советтик талаптын таасири алдында тетири нукка бурулган. Тагыраак айтканда, Бакчиев жарыштардын биринде түшүнөн аян берилген «Манастын

¹⁹³ Жакыпбеков (1995); Жусупов (1995А) (Жусуповдун өзбек тилиндеги котормосун караңыз (1995Б)); Жакиев (2016) орусча, кийин кыргыз тилине Жакиев (2019); Абдырахманова (2019); 6,5 см × 10 см көлөмүндөгү Мусаев (1995А) боюнча ; «Манас жомоктору» Байматова (2018) которгон . Кинзер (2000) «Легендарлуу баатыр кайра жанданган Кыргызстанды алга сүрөйт» аттуу чыгармасы Манаска тиешелүү болушу мүмкүн, ал Мэй (1995) тарабынан которулган (Орозбаковдун орус тилиндеги версиясын орус улутундагы жубайы Людмила Серосанованын жардамы менен биргелешип которгон; ван дер Хейде (2015) «Жандуу аткаруу» 89-б. таба аласыз; уйгур адабияты тууралуу сөз кылсак, Тхум (2014), өзгөчө 163–209-бб., биографиялык романдар уйгур адабиятындагы «тазире» жанрынын логикалык уландысы катары каралат; анын кыргыз тилиндеги эквиваленттерин изилдөөгө жол салып бериши мүмкүн. Көп каралбаган материалдарды изилдөөгө даярдык жүрүп жатат.

¹⁹⁴ ван дер Хейде (2015) 225-б. Каба Атабековдун колго жазылган вариантын Кыргыз Улуттук илимдер академиясы тарабынан басып чыгарылышын каалагандыгы талкууланат; айрым жерлери чиймеленген (биринчи эки бети чапталган), мурунку АК 247 варианты 1962-жылы жыйналган. Тарыхый варианттардын акыркы басылмалары (NAS KR 2019 бөлүмүн караңыз), адатта, азыраак нускадан турат (500дөн 1000ге чейин) жана баасы көпчүлүк китептерден кадыресе жогору болгондуктан, алардын эл арасына жайылышы чектелген.

¹⁹⁵ ван дер Хейде (2015) 224-б. Мамбет Чокморовдун толук басылып чыга элек, жергиликтүү агрофирманын төрагасы тарабынан каржыланган нускасы тууралуу сөз болот.

¹⁹⁶ ван дер Хейде (2015) 225-б.; Бакчиев (2012); Бакчиевдин диссертациясы: Бакчиев (2015); ЖОЖдор үчүн окуу китеби: Бакчиев (2019).

өлүмү» эпизодун аткарган учурда, салттуу аткаруу ыкмасынан алыстагандыгы үчүн айып пулга жыгылган; ал Кыргыз Улуттук илимдер академиясынан ушул эле эпизоддун алгачкы версиясын, өзүнүн вариантын жарыялаган соң таап алгандан кийин гана анын вариантын кабыл алышкан¹⁹⁷. Ал эми басманын жана акчанын күчү менен Бүбү Мариям Муса кызынын айтымы боюнча алгачкы манасчы берген аяндан кийин чыгарган эпостун он томдугу айрым окуу жайларына окуу материалы катары киргизилген. Ага чейин аталган он томдук жөн гана типтүү метрлер менен рифмалардын¹⁹⁸ аралашмасынан куралган, ойдон чыгарылган материал делип бир катар окумуштуулар жана манасчылар тарабынан катуу сынга кабылып келген. Эркин базар экономикасынын келиши менен бардык жакта эркин мамиле орногон.

Ким манасчы экенин, аткаруусунун сапатын жана кимдин автордук укугу бар экенин айтуу абдан кыйын. 2009-жылы ЮНЕСКО дүйнөлүк масштабда Кытайдагы этникалык кыргыздардын атынан «Манаска» материалдык эмес дүйнөлүк мурас статусун ыйгаруу талабын канааттандырган. Бул жаңылыкка Кыргызстан шашылыш реакция кылып, 2013-жылы аталган статуска ээ болгон; эми эл аралык каржылоо да жеткиликтүү болуп, бирок эки өлкө тең бири-биринен сапаты жагынан шек санап отуруп, алигиче бирдиктүү иш алып барыша элек¹⁹⁹. Ал эми жекече өңүттө, манасчынын потенциалдык статусу, каржылык жактан пайдасы жана басма версиялардын жеткиликтүү болушу манасчылардын таптакыр башкача түрүнүн пайда болушуна шарт түзгөн, башкача айтканда, «жаттама же чыныгы *манасчылар*» дароо импровизация кылган манасчылардан айырмаланып, вариантты сөзмө-сөз жаттап айткандар болуп эсептелет. (Алгачкы варианттардын кайталанып айтылышы, көбүнчө чыгармачылыктын деңгээлинин төмөндөп кетиши, коомдогу толкундоолор болгон учурда туруктуулукту сактоо зарылчылыгынын

¹⁹⁷ ВАН ДЕР ХЕЙДЕ (2015) 306-б.; БАКЧИЕВ (2011); РЕДИ (2018) менен салыштыруу жүргүзүлгөн 103-б. АК 927 Бакчиев кооздоп айтканы көрүнүп турат. Анын стенограммасы А4 форматындагы кагазга кирил ариби менен бир тилкеге түшүрүлүп, ар бир бетинин төмөнкү сол бурчуна туграга (Байыркы түрк жазмасына) окшогон кол тамга коюлуп чыккан.

¹⁹⁸ РАЙХЛ (2016) 339-б.; ЖАЙСАН (2009) жана ага жооп катары айтылган сын пикирлер АЛАХАН & АБАКИРОВ (2013).

¹⁹⁹ ЮНЕСКО (2009); ЮНЕСКО (2013).

келип чыгышы жана пайда табуу булагы же колдонуунун белгиси катары да чечмелениши мүмкүн.) Гипотетикалык жактан түшүндө «аян» берилгендердин баары манасчы аталганы менен, кеп алардын чыныгы манасчы болгонунда. Рысбек Жумабаев аттуу манасчы Британия китепканасында «Манас» эпосун айтып, кийин Смитсон институту тарабынан жаздырылып алынган анын версиясы боюнча аткарылган «Көкөтөйдүн ашы» чыгат. Ал жерде манасчыга бул өнөр Каралаевден өткөнүн, мистикалык ишенимдер тууралуу айтуу менен бирге, «Филармония манасчылары» аттуу китептен анын вариантын жолуктурганбыз дегендердин сөзүн төгүнгө чыгарган; анын Москвадагы театралдык окуу жайынан алган актердук чеберчилиги да бааланган эмес²⁰⁰. Советтик форматтагы аткаруучу менен аудиториянын ортосунда кайтарым байланыш болбогон айтыш өнөрпоздорунун чеберчилигин текшерүүдө, илимий баага караганда коомдук сын пикирден көбүрөөк көз каранды экени анык. Аткаруу чеберчилиги жагынан Каралаевге окшогон заманбап манасчылар, ийгиликке жетүү үчүн түрдүү ролдорго көнүүгө туура келген.

Ал *манасчылар* эпосту канчалык көп аткарбасын, сапатына тиешелүү маселе күмөн жаратат. Ошондой эле аны берилип уга турган аудиториянын бар-жогу белгисиз жана келечеги да бүдөмүк. Публикациялардан тышкары, апта сайын «*айтыш*» сынактары уюштурулуп, түз эфирде жана онлайн көрсөтүлүп турган. Ошондой эле мектеп окуучулардын кадимки такшалган манасчылардай²⁰¹ «Манасты» образга кирип айтканын эл алдына чыгарып турушкан. Бирок «Манасты» укканы кадыресе көп эл чогула турган болсо да, видеого тартылуу үчүн манасчылар жасалма боз үйдө, жаркыраган камеранын жана жарыктын алдында жалгыз айтууга туура келген²⁰². Постсоветтик мезгилдеги «Манас» эпосунун жандануусу, жок болуп кетиши, жасалма имитация же жөн гана салтты адаптациялоо үчүн көп чыгым кетпегенине тиешелүү

²⁰⁰ Левин & Сүзүкей (2011) 188-198-бб. жана 257-б. 22-ш.; Гуллет (2010) 153-б.; Смитсон институту (2006).

²⁰¹ Банндын (2018) эмгегинде эки жашар Али Бек тууралуу сөз болот.

²⁰² Валихановдун вариантынын 140 жылдыгын эскерүү учурундагы Шаабай Азизовдун заманбап аткаруусу тууралуу, Прайор (2002) «Иңир доору» 245–253-бб. караңыз; Анын типологиясы жана «ооздон куюлган саптар» (recitations-flueves) тууралуу талкуу үчүн Брюлинин эмгегин (2019) 460–477-бб. караңыз.

талаш-тартыш пикирлерге байланышкан далилдер абдан аз²⁰³. Барган сайын Кыргыз баалуулуктарына жана улуулугуна маани берилбестен, саптардын супсак кайталана бергенинин себеби, илгери үмүт менен чет элдик уюмдардын анын мазмунуна, контекстине жана этномаданий көз караштарына көңүл бурбай эле каржылай бергени болуп саналат. Бактыга жараша, анын ичинде эл аралык колдоонун жардамы, жергиликтүү изилдөө жүргүзгөн фонддор да жок эмес. Алар кыргызчылыктын уникалдуу тарабын чагылдыруу максатында, мектептерге жыйырма беш сааттан ашуун убакытка созулган Манастын бүтүн өмүр таржымалын түрдүү манасчылар ачык асман алдында жалгыз аткарышкан DVD видеотасмаларын таркатышкан²⁰⁴. Ал эми Бириккен Улуттар Уюмунун Өнүктүрүү программасынын алкагында, канондук элементтерди жайылтуу үчүн Твиттерге да «Манасчылардын белгилүү эпостон үзүндүлөрдү аткаруулары#манаскаякта#кыргыз#көчмөндөр#камкөрүү #айлана-чөйрө» деп жазып чыгышкан²⁰⁵. «Алгачкы рэперлерди» даярдоо салтынын үлгүсүнө таянып, болочок манасчыларды даярдоо үчүн стипендиясы жогору мектептер ачылган, бирок программасы «Илиада» жана «Гильгамеш» эпосторун камтыган окутуулардын эффективдүүлүгү азырынча белгисиз²⁰⁶. Кыргыз оозеки эпикалык чыгармалар тууралуу мурда айтылып келген «жок болуп бара жатат» деген сөз калыбына кошумча иретинде, «Манас» эпосунун эбегейсиз күчүн, манасчылар жана контекстке ылайык ар түрдүү шарттарда, саясатка жараша ыңгайлашып жана өзгөрүп отуруп, келечекте түп нускасынан таптакыр айырмаланып калышы мүмкүн экенин белгилеп кетүү зарыл.

²⁰³ ван дер Хейде (2015); Райхл (2016).

²⁰⁴ Усубалиева-Грышчук (2012); Айтпаева (2008) ага окшош эле казакчылык, татарчылык, түркмөнчүлүк жана өзбекчилик терминдери бар экенин белгилейт; «Айигине» маданий изилдөө борборуна тиешелүү, Мостовланскийдин (2011) эмгегин караңыз.

²⁰⁵ ЮНДП (2018).

²⁰⁶ Кинцер (2000) бул эмгек цитаталардан турат жана Оштогу мектептердин бири изилденет.

Манастын (кайра) төрөлүшү: Талантаалы Бакчиев менен Дөөлөт Сыдыковдун варианттары (2017)

Заманбап манасчыларга тиешелүү илимий изилдөөлөрдүн жокко эсе экенин, мамлекеттик деңгээлде «Манас таануу» боюнча материалдар талап кылынганын эске алуу менен, 2017-жылы Борбордук Азиядагы Америка университетинде (БААУ) АКЫН Кыргыз оозеки чыгармаларын изилдөө тобу негизделген²⁰⁷. Анын алкагындагы биринчи долбоор «Манас» айтуу ыкмаларын иликтөө (жана жаттап алып айтууга байланышкан талаптарды канааттандыруу), эки *манасчынын* үч башка учурда «Манастын төрөлүшү» эпизодун аткаргандарын салыштыруу. («Манас» боюнча алгачкы изилдөө манасчылардын вариантын иликтөөгө арналса керек). Катмышууну каалаган эки манасчы тең (Талантаалы Бакчиев жана Дөөлөт Сыдыков (1983-ж.т.)) «Манасты» ЮНЕСКОнун материалдык эмес маданий мурастарынын катарына киргизүү сунушу менен кайрылышып, бул ийгиликтүү долбоорго катышуу укугун алышкан. Бакчиевге убакыт жагынан чектөө киргизилип (жаздыруу учурунда даярдык көрүү жана үчүнчү жолку жаздыруу узагыраак болуп калса, аны кантип чоюп айтарын ойлонуу үчүн тыныгуу кылган убакыттан тышкары), ал эми Сыдыковго эч кандай талап коюлган эмес. БААУнун чакан аудиториясында жаздырылып алынган стенограммалар онлайн режиминде жеткиликтүү²⁰⁸.

Бул материал манасчылардын ыкмалары тууралуу көп жаңы нерселерди ачууга жардам берди²⁰⁹. Ал эми Парри-Лорддун оозеки-формулалык теориясы ал материалга ылайыктуу экенин ыкчам иликтөө үчүн, плагиатты аныктоодо колдонулган программанын жардамы менен түзүлгөн стенограммалардын көмөгү аркылуу түзүлдү. Эки манасчы тең, текстти жаттап албастан, өздөрүнүн

²⁰⁷ Жеткиликтүү англис тилиндеги материалдарга талап көп болгондуктан, адатта Мэй (1995) же Көчүмкулованын (2005) котормосу колдонулган; кыргызча тексттин жоктугу жана оозеки поэзиянын өзгөчөлүктөрүнүн көмүскөдө калышы, студенттердин (кыргыз жана башка улуттагы студенттер) баалоосун жана андан ырахат алып окуусун кыйла кыйындатты.

²⁰⁸ Камила Баймуратова тарабынан жаздырылган аудиовизуалдык материалдар, АКЫН (2023а) караңыз; Алымкан Жээнбекова тарабынан транскрипцияланган материалдар, АКЫН (2023б) караңыз.

²⁰⁹ ПЛАМТРИ (2019); ПЛАМТРИ & ЖЭЭНБЕКОВА (2020).

туруктуу фразаларын колдонуп жаңы вариантта аткарып жатканын аныктоо үчүн колдонулган. Натыйжада, Бакчиевдин кайталанган саптарында Сыдыковдукуна караганда узунураак сөздөр колдонулганы, алгачкы эки аткаруусунун бирдей этаптарында бир нече жалпылашкан көп саптуу сегменттер камтылганы байкалган. Мунун баары бир эле учурда орун алган. Бакчиев чектелген убакыт аралыгында, чет элдик аудиториянын алдына сахнага кантип чыгууну жакшы билет, ал эми Сыдыков көбүнчө жергиликтүү аудиторияга багытталган (убакытка анча маани берилбестен), бул аткаруу учурундагы убакыт менен аудиториянын айырмачылыгы, формула колдонуп аткарганчалык эле маанилүү экенин билдирет.

Стенограммаларда мурда басылып чыккан варианттардын элементтери көрүнүп турат. Эки манасчы тең аткаруу учурунда ошол элементтерди колдонушкан. Бакчиев өз вариантына ал төрөлгөнгө чейин ондогон жылдар мурун каза болгон, белгилүү манасчы Орозбаковдун вариантынан бир үзүндүнү колдонгон. Ал эми Сыдыков болсо, үч жолку аткаруусунда тең, эки саптан турган жаман жышаандын белгисин сүрөттөгөн биринчи сабы Каралаевдикине окшош болсо, ал эми анын түсүн сүрөттөгөн экинчи сабы кыйла айырмаланып турган. Бул мисал заманбап эки манасчы Советтер Союзуна чейинки манасчылардын варианттарын колдонуу менен аларды кайрадан жандатып жатышканын көрсөтүп турат. Бирок заманбап манасчылар Советтик мезгилге таандык варианттар боюнча жеке пикирлерин билдиришкен: Сыдыков жаздырылып алынган варианттар бири-биринен айырмаланып калат деп тынчсызданса, ал эми Бакчиев «АКҮН» изилдөө тобу кайталоолорду алып салышы мүмкүнбү деген суроо берген. Мындай пикирлер оозеки аткаруудагы вариацияларга караганда, манасчылардын мурунку тексттик канондук версияларга артыкчылык бериштерин көрсөтүп турат. Бакчиев тууралуу айта кете турган болсок, мындай тыянак анын сөзмө-сөз окшоштуктарды таасир берүүчү элементтерди аныктоосу үчүн колдонушу мүмкүн деген божомолдор бар, себеби ал көп ирет *манасчы* Шаабай Азизов (1927–2004) анын устаты болгонун, ал эми Саякбай Каралаев түшүндө аян берип, «Манасты» үйрөнбөй²¹⁰ жатканынан улам эскертүү бергенин айткан. Орозбаковдун вариантынын Бакчиев колдонгон үзүндүсүнөн

²¹⁰ Райхл (2016) 334-б.

тексттик байланыштар билинбеген (же белгилүү) таасир бербей турганын жана алар манасчы тарабынан таанылбаганын байкоого болот.

Ал эми Каралаевдин вариантындагы сөз айкашты Сыдыковдун өзгөртүп колдонуусу, балким, басылып чыккан тексттин аркасында, оозеки аткаруучулукка өз таасирин тийгизе турган коркунуч бар экенин билдирет. Заманбап манасчы эпостун мурун жаздырылып алынган версияларынан кабардар болуу менен бирге, аткарып жаткан учурда бир жагынан устатындай болууга жана ошол эле учурда уникалдуулугун көргөзүүгө аракет кылуусу зарыл. Бардык сунушталган варианттардын тексттик базасы, түрдүү доорлорго тиешелүү манасчылардын ортосунда өз ара мамиле түзүүгө, манасчылар аткаруу учурунда колдонгон ыкмаларды баалоого (жана манасчынын аткаруусу жаш өзгөчөлүгүнө жана тажрыйбасына жараша өзгөрүүсүн) импровизациянын деңгээлин изилдөө же «канондук» аткаруудан алыстап кетүүсүн жана басылып чыккан версиялардын (өзгөчө Советтик варианттар) аткаруучуга тийгизген таасирин өлчөөгө көмөк берет. Компьютердин жардамы менен жүргүзүлгөн тексттик анализ манасчылардын ортосундагы, оозеки жана басылып чыккан версиялардын ортосундагы айырмачылыктарды болжолдуу түрдө аныктайт, ошондой эле манасчы башка чөйрөгө кандайча көнөөрүн көрсөтөт²¹¹. Кийинки изилдөөлөр, сабаттуулуктун жана басылып чыккан варианттардын оозеки аткарууларга тийгизген таасирин аныктоого мүмкүнчүлүк түзөт.

Корутунду: Постсоветтикпи, постскриптумбу?

«Манас» эпосунун ар кандай варианттарын салыштыруу жана канонизациялоо аракеттери, оозеки чыгармачылыктын колдонуудан чыгып калуусуна жол берген жок, тескерисинче, ал варианттар мурунку жомокчулардай эле заманбап манасчылар үчүн баа жеткис материал бойдон калууда. Ал эми заманбап манасчылар аны аудиториянын жана ышкыбоздордун талабына жараша ыңгайлаштырып алуу мүмкүнчүлүктөрү бар. Ошондой эле орто кылымдагы кол жазмаларды изилдегендер өтө дыккат болуулары

²¹¹ ПЛАМТРИ (2021в); ПЛАМТРИ (2021а).

зарыл. Буга чейинки бөлүмдөрдө коомдук иденттүүлүктү түзүү, мурас катары калган чыгармаларды кайталоо жана өзгөртүүгө тиешелүү далилдер, символизмди улантуу жана өзгөртүү максаттары, эмоцияны билдирүү, материал чогултуу жана талдоодо эрудициянын таасири, эпосту манасчыларга жана студенттерге үйрөтүү ыкмалары каралган. «*Беовульф*» сыяктуу тек кол жазмада гана кездешкен жана «*Артуриана*» мифтер циклиндей кайра калыбына келтирилген байыркы чыгармалар окумуштуулар тарабынан лингвистикалык, маданий, диний жана тарыхый далилдерди табуу үчүн кайра-кайра мазмуну жана баалуулугуна тиешелүү маселелерге кайтуу менен дыккат изилденген. Бирок байыркы баалуулукту издейм деп, учурдагысын качырып же келечекти издейм деп атып, биротоло чыгармага сүнгүп кирип кеткендер да жок эмес. Менин оюмча, эки башка учурда тең ошол эле сөздөрдү колдонуп айтып берген окуяны, ошол эле мазмундагы окуя деп айтуу кыйын. Биз ал окуяга кайткан сайын, ошол эле окуя бирок башкача экенин байкайбыз, анткени чыгармалардын тагдыры ошондой.

Барган сайын глобалдык дүйнө менен тыгыз байланышта болуп, ошол эле учурда кыялданган өтмүшкө кайтууга ыктаган чөйрөдөгү «Манас» эпосунун азыркы статусу, орто кылымдарга таандык Батыш оозеки чыгармалардын адаптацияланышы жана уланышы менен катар таң калыштуу параллелдерди жүргүзүүгө мүмкүндүк берет. Анын аброюна, аныктыгы жана тактыгына тиешелүү маселелер алардын идеологиясы, автордук укугу жана иденттүүлүгү менен шайкеш келет. Ал эми чыгарма кайталанган болсун, салттуу түрдө же башка чөйрөдө кайрадан иштелип чыккан болсун, дүйнөнү жакындан тааный турган, анын өтмүшүн жана келечегин түшүнүүгө көмөк бере турган каражат болуп эсептелет. Ар бир заманбап аткарууда, анын мурунку варианттарындагыдай эле эмнеси кайталанары, кошумчаланыры жана алынып таштары манасчы тарабынан чечилет. Ар бир муун чыгарманы адаптациялоо аркылуу чөйрөсүнө өз реакцияларын билдирген сыяктуу эле чыгармалар да улануу үчүн адаптация болорун көрсөттү. Бул бөлүм менен таанышып жаткан ар бир окурман үчүн «Манас» менен орто кылымдагы чыгармалардын эмне байланышы бар деген суроо пайда болушу мүмкүн. Эгер Алкуиндин «Ингельд жана Христос» аттуу чыгармасын ала турган болсок, алардын жообу окшош дей алабыз:

ал суроого окумуштуулар өз аракеттери жана ассоциацияларынын жардамы менен жооп ала алышат. Түрдүү маданияттарга таандык жана ар кандай максаттарды көздөгөн окумуштуулардын орто кылымдагы кечилдердин карикатураларындагыдай, өтө алп жана элден өзгөчөлөнгөн деген жаңылыш божомолдор менен кыргыз эпикалык поэзиясынын калыптанышына өз таасирлерин тийгизип, категорияларды пайда кылып, «улуу» эпостун «башкы» каарманы кылууга түрткү болушкан. Мындан тышкары, аткарууну жаздырып алуунун түрдүү ыкмалары да чыгармалардын мазмунун жана формасын өзгөртүп, Радловдун божомолундагыдай трансформацияланышына алып келген. «Манас» эпосун салттуу метрикалык тексттерден тышкаркы чет тилдеринде, башка маалымат каражаттарында кезиктирүү, эски менен жаңыны байланыштыруу аракети адаптациялоо, ыңгайлаштыруу, улантуу аракети катары – орто кылымдагы чыгармалардын заманбап адаптациясы, жаңы стандарттарга ылайык бааланган жана эскилерден айырмаланган болуп эсептелет. Мындай мүнөздөмөлөрдүн тыкыр изилдениши эпостун наркы жана баалуулуктарына тиешелүү стенографиялык чечмелөөлөрдөн көз карандысыз болуусу менен катар, учурда жана өтмүштө кайрадан жанданганынын себебин түшүнүүгө жардам берет.

Тиркеме:

«Манас» эпосу Кытайда, бул «Чоң казат» эмеспи?

Саясий, социалдык жана маданий таасирлер жана кысымдар, Кытайдын Шинжаң провинциясындагы этникалык кыргыздардын «Манас» айтуу салтына өз кедергесин тийгизген. Кыргызстандагы «Манас» эпосунун абалындай эле, Кытайда да аткаруучунун ролу, эпостун текстине өзгөчө көңүл буруу жана саясий өңүттө колдонулушу заманбап окуялар жана идеология менен коштолгон.

Заманбап айырмачылыктар Шинжаңдагы жана Кыргызстандагы «Манаска» тиешелүү каада-салттардагы жалпы өзгөчөлүктөрдү жана тарыхтагы окшоштуктарды көмүскөдө калтырды. Жогоруда айтылган Тыныбек Жапый уулу, Эшмат Мамбет Жусуп (1880–1963) менен Жусупакун Апайдын (1920-ж.к.ж.) устаты болгон, кийин Шинжаңдын эң белгилүү манасчысы Жусуп

Мамайга (1918–2014) да кыйыр таасирин тийгизген²¹². Учурда «манасчы» деп аталгандардын баары, мурунку Совет мезгилиндеги кесиптештериндей эле бир катар оозеки чыгармаларды аткарууга жөндөмү бар жомокчулар болушкан. Бирок алардын тексттик булактары бири-биринен айырмаланып турган, мисалы, Мамбет Жусуп менен Мамай экөө тең «Эр Төштүктү» айтышканы менен, Мамайдын гана варианты жазылып калган (кийин ал басылып чыккан). Советтик доордогу иш-аракеттердин түзмөгүнө окшош, институтташтырылган илимий материалдарды чогултуу иштери кийинчерээк 1950-жылдары башталган. Чогулган материалдар (учурда эпостун сексенге жакын варианты топтолгон) жана негизги көңүл (текстке эмес, аткаруучулукка) коңшулардыкы менен тең-тайлаш болуусуна бурулган²¹³. Материал кээде оңтойсуз суроолорду жаратат: Шинжаңдагы «Манас» эпосун чыгармачылыктын өзүнчө бутагы, мурунку салттын уландысы катары карай алабызбы? Анын чет элдик таасирлерден обочо, алыскы аймакта экенин эске алып, эпостун «тазараак» түрү деп эсептесек болобу? Кытайлык кыргыздар²¹⁴ тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жана топтолгон, салыштырылган жана кыргыз кесиптештери менен бирдей пикирлер айтылган материалдардын негизги кемчиликтеринин бири – бул көбүнесе божомолдорго (жана бир тараптуу пикирлерге) таянып жооп берүүсү болуп саналат.

Советтик Кыргызстан мезгилиндегидей эле заманбап тарых Шинжаң «Манас» корпусунун пайда болушуна өбөлгө түзгөн. Ал эми 1960-жылдардын башында Мамбет Жусуп «Манас», «Семетей» жана «Сейтек» үчилтигинин өзүнчө вариантын иштеп чыккан, бирок акыркы эки эпос болгону 11070 саптан турат жана маданий төңкөрүшкө кабылгандан улам, 2003-жылы гана жарыкка чыккан²¹⁵. Жалпы пикирлерге таянсак, төңкөрүштө Жусуп Мамайдын варианты толугу менен жок кылынып, кийин экинчи вариантын ал кайра даярдап чыккан. 234500 саптан турган бул вариант 1984–1995-жылдары жарык көргөн. Мындан

²¹² Йинг (2001); агасы Балбай аркылуу кыйыр түрдө каралат.

²¹³ Жуматурду (2016); Бамо & Чао (2016) 274-б.; Кытай Коомдук илимдер академиясынын (CASS) Этникалык адабият институту менен Шинжаң фольклордук коому; учурда эпостун 80ге жакын варианты бар.

²¹⁴ Кокайсл (2012).

²¹⁵ Мамбетжусуп (2003).

тышкары, ал адаттагы «Манас», «Семетей» жана «Сейтектен» тышкары алардын уландылары: «Кененим», «Сейит», «Асылбача-Бекбача», «Сомбилек» жана «Чигетей» деген эпосторду да өз ичине камтыган²¹⁶. Аты аталган кийинки варианттар, Кыргызстанда жаңы нерсе катары көз жаздымда калып келген болсо, Шинжаңда канондук болуп эсептелет.

Орозбаковдун атаандашы Жусубакун Апай 1917-жылы өткөн сынактардын биринде эпостун беш муунга чейинкисин (б.а., «Сейитке» чейинкисин) аткарган деген имиштер айтылып келет. Жусуптун агасы Балбай Мамай проза түрүндө өз алдынча чогулткан жана редакциялаган эпостун сегиз муунуна чейинки вариантын Орозбаков аткарган учурда, адабий сынчы Эбраин Акунбе өзү күбө болгон. Жусуп өз вариантын Жусуп Ахонгдун үч муундук версиясынын негизинде түзүп, кийинки үзүндүлөрүн Акунбенин аткаруусу боюнча агасы чыгарган китептен алып, ыргакка салып чыккан²¹⁷. Бирок Мамайдын варианты «идиосинкразия»²¹⁸ сыяктуу айрым өзгөчөлүктөрдү камтыса да, анын басылып чыккан варианты Кыргызстанда басылган версиялардан эч айырмасы жок. Ал эми «тарыхый аныктыгын» ала турган болсок, уйкаштырылган киришүүсүндө айтылгандай, ал элдин көңүлүн көтөрүү максатында айтылгандыктан жарымы чындык, жарымы ойдон чыгарылган да болушу мүмкүн деген божомолдор бар. Мамай башка аткаруучулардын жазма варианттарын кабыл алуу жагынан ийкемдүү экендигин өзү айтканынан тышкары, окуй турган чыгарманын текстинен оозеки-формулалык түзүлүштүн чакан белгиси байкалган²¹⁹. Жакында «Манастын» жок кылынды делген эски варианты жарыяланган. Мамайдын вариантынын бул эски версиясы баш-аягы 570000 жакын саптан турары, б.а., ал

²¹⁶ Мамай (1984-1995); котормосу менен көчүрмөсү «Адабий тилге чейинки тилдин абалы» бөлүмү, Ху & Имарт 91989) 3–20-бб. Шинжаңдын Көк-Терек провинциясында туулган Сатыбалды Аалы (1933–2006), Манастын он беш теги тууралуу сөз кылат, ал 2011-жылы Кытайда басылып чыккан, өзгөчө бир вариантты жараткан (Жусупжан (2011)). Ал Мамайдай Кызыл-Суу Кыргыз автономиялык облусунан эмес, Аалы Иле Казак Автономиялык облусунан болгон.

²¹⁷ Йинг (2001) 230–231-бб.; Райхл (2019) 61–62-бб.; башка контекстте, Реди (2015) 38-б.

²¹⁸ Райхл (2019) 62-б.

²¹⁹ Райхл (2016) 336–338-бб. Мамайдын вариантына тиешелүү үзүндүлөр талкууланат.

Каралаевдин белгилүү вариантынан кыйла узун²²⁰ экени айтылат. Аны тыкыр изилдөө, Мамайдын текст түзүү ыкмасы жана материалдын калыптанышына байланышкан көптөгөн нерселерди ачууга мүмкүндүк берет. Заманбап аткаруучуларды изилдөө жана кыргыздын оозеки поэзиясын колдонуу аркылуу иденттүүлүккө байланышкан маселелерди чечүү жолдорун ачып берет (окумуштуулардын бири Шинжаңдан келген манасчы 1989-жылы аткаруу учурунда жөнөкөй эле кийим кийип, ал эми 2011-жылы болсо улуттук кийим менен келип, жаздырып баштаганда эпостун киришиндеги «Э-эй» деген сырдык сөздү мобилдик рингтонго жаздыра келгенин байкаган)²²¹. Тилекке каршы, «Манастын» көлөмү жана аныктыгына байланышкан белгилүү пикирлер, жөн гана улутка таандык мактануу адаты сымал сезилет. Эпос бул кыргыз коомчулуктарынын ортосундагы орток байланышты эмес, айрым талаш-тартыш маселелерди камтыйт²²².

Мындай тартышуулар эл аралык саясатка жана өлкөнүн ички маселелерине байланыштуу. «Манас» эпосунун кимге таандык экени Кыргызстанда талаш маселе. Бирок Батыш өлкөлөрү менен Түркиянын эпоско болгон кызыгуусу жакшы кабыл алынып, ал эми Кытайдын кызыгуусу шек жаратканы кызык нерсе²²³. Кытайдын эл аралык коомчулук арасында жумшактыгы жана улуттук биримдикке умтулуусу, Тибет операсы жана Уйгурлардын Мэшрэп фестивалында, Монголдордун «Хоомей» ыры менен катар «Манасты» ЮНЕСКОнун материалдык эмес маданий мурастарынын катарында көрсөтүүсүнө түрткү берген²²⁴.

ЮНЕСКО ал номинацияны кабыл алганы менен, ал жерде Кыргызстандын каада-салты анча бааланбай (ал тургай көз жаздымда калып калган) калганына байланыштуу, 2009-жылы Кыргызстан өзүнүн атынан кайрылуу жасаган. Ал жерде болсо Шинжаңдын салттык өзгөчөлүктөрүнө абдан аз (ал тургай айтылган эмес) көңүл бурулган.

²²⁰ Лью (2014).

²²¹ Райхл (2019) 63-б., Сартакун Кадыр тууралуу баяндалат (1942–2014).

²²² Пархам (2014) 268-269-б.; Жакессон (2020); Брюли (2019).

²²³ Түркиянын кызыгуусу да түрдүү пикирлерди жаратып келет, айрыкча, анын салыштырмалуу өзгөчөлүктөрү, анын ичинен новеллизация, комикстер жана айкелдер тууралуу ойлорду айта алабыз: Инан (1972); Октай (1991); Кенарлы & Эзер (2019).

²²⁴ Томчак (2017) 313-б.

Кыргызстан үчүн эл аралык аренада таанылуу, экономикалык жактан дүркүрөп өсүп-өнүгүп бара жаткан Кытайдан көз каранды болуу коркунучунан арылтты десек болот. Ал эми Кытай үчүн мындай статус, Кытайдагы этникалык азчылык тарабынан анын суверенитетин таануу менен барабар. 2015-жылы Кытайдын материалдык эмес маданий мурастардын катарына кирген «Эпостор» аттуу энциклопедиясынын биринчи томуна «Кытайдын үч эпосу»: «Гесар», «Жангар» жана «Манас» кирген²²⁵. Пресс-релизде эпос «гармониялык айкалышта, бирок түркүн тариздеги» ыргак менен жайгаштырылганы, анда Кытайдын заманбап концепциясы катары таанылган «Конфуцийдин аналекттери (цитаталар жыйнагы)» аттуу китебинен фразалар алынган айтылат²²⁶. Мурунку «Кытайдагы этникалык азчылыктарга таандык²²⁷ үч улуу эпосу» аттуу аталыш «Кытайдын үч улуу эпосу» деген жаңы фраза менен алмаштырылып, тибет, монгол жана кыргыздардын менчик укугун көз жаздымда калтырып, алардын маданиятын менчиктеп (жана кытайлаштырып) алган. Ошол эле жылы дагы бир томдук пайда болгон. Кытайдын Адабият жана Көркөм өнөр ийримдер федерациясынын катчысы Бай Геншин чоң геосаясий «Бир алкак, бир жол» демилгесинин сунушуна ылайык, «Манасты» «Жибек жолу адабиятынын» катарына киргизген²²⁸. 2017-жылы Кытай Эл Республикасынын төрагасы Си Цзиньпин үч эпос Кытай цивилизациясынан «өткөн» (жана Гесардын айткандары бурмаланган)²²⁹ деген сөзүнөн эки күн өтпөй, Пекиндиң Тяньци театрында «Манас» эпосунун мотиви боюнча опера коюлган. Ал жерде ошол кездеги Кыргызстандын президенти Сооронбай Жээнбековдун катышуусу тарапташтары тарабынан кыргыз маданиятын жайылтуу, ал эми сынчылар тарабынан көз карандылык статусунун жаңы деңгээлине чыгуу катары кабыл алынган. Бул бөлүмдө талкууланган башка доорлор сыяктуу эле колдоо көрсөтүп турган адамдын ролу да абдан зор. Кытайдагы массалык маалымат каражаттарынан маалым болгондой, Манас баатырдын жана анын кырк чоросунун аттарга минген кымбат баалуу жана жаңы айкелдеринин (алардын

²²⁵ Фенг (2015).

²²⁶ Йи (2015).

²²⁷ Брюс Хьюмсага бул маселени көтөрүп чыккандыгы үчүн терең ыраазычылык билдирем. Үч эпос тең Сянд (2018) эмгегинде «Кытай элдик маданияты» катары кездешет 303-б.; Йинг (2014).

²²⁸ Бай (2015).

²²⁹ Си (2018).

ар бири кытай тамгалары менен аттары жазылган китептин үстүнө орнотулган)²³⁰ коюлушу, эпостун расмий варианттарын жайылтуу жана Мамайдын вариантынын новеллизациясы (кытай, кыргыз жана англис тилдериндеги версияларынын)²³¹ жана Кытайда «Манастын» «интеграцияланган», б.а., бир бүтүн кылып бириктирүүгө аракет жасалган вариантын аткаргандарга стипендия төлөө аркылуу улуттар аралык гармонияны жана маданиятты сактоо аракети катары каралат²³². Тилекке каршы, «интеграция» термини Шинжаңда башкача мааниде кабыл алынат. 2014-жылдан бери диний экстремизмге каршы күрөшүү шылтоосу менен көп сандаган жергиликтүү этникалык азчылыкка таандык жашоочулар аймактагы «түзөтүү лагерлеринде» күн кечирип келишет. 2019-жылы 31-майда эл аралык маалымат каражаттары Жусуп Мамайдын Бишкектеги Кыргыз улуттук университетинде окуган небереси Тургуналы Турсуналынын 2018-жылдын октябрь айында Шинжаң провинциясына кайтып келгени, окуган бөлүмү аны кыска мөөнөткө гана кетти деп ойлошконун жазып чыгышкан²³³. Бирок ал кайра Бишкекке аз убакытка гана келип, 2019-жылы Шинжаңга биротоло кеткени белгилүү. АКЫН изилдөө тобу анын чоң атасынын варианты менен Кыргызстандагы заманбап манасчылардын аткарууларын салыштыруу максатында жаздырып алууга үмүттөнүп жүрүшкөн. Бир топко чейин дайыны чыкпай жүрүп, Турсуналы Бишкекте Кытайдын версиясы боюнча «Манас» операсы коюлуп жаткан учурда, Казак телеканалына интервью берген; ал спектаклге жана Кытайдын эпоско болгон мамилесине жогору баа берген. Бирок анын мындай иш-аракети канчалык деңгээлде чектөө коюлгандыгынан же мажбурлоодон улам экени белгисиз. Кандай чыгарма болбосун баяндоо учурунда аткаруучу колдонгон сөздөр ошол мезгилге, чыгармага жана устатына байланыштуу болот, ал сөздөр жеке аткаруучу жашап жаткан мезгилдеги чыңалып турган, татаал жана оор мамилелерди чагылдырат.

²³⁰ КАБАР (2019).

²³¹ Акыркы эмгекке байланыштуу: Хи & Чун (2011).

²³² Кытайдын Борбордук телевидениеси (2018); Хуаньцо шибэо (2019).

²³³ Бунин (2019). Тургуналы Турсуналы Шинжаң курмандыктарынын маалымат базасына 2738 номер менен киргизилген. Шинжаң (2018).; ошондой эле курмандыктардын арасында окумуштуу жана манасчы Аалы Сүйүнбай (№ 1014), Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин окутуучусу, манасчы Асаналы Калил (№ 1032) жана манас таануучу Мамбеттурду Мамбетакун (№ 2617) да бар.

2

Кыргыз жомокчусу: Талантаалы Бакчиевдин «Манастын төрөлүшү» эпизодун үч жолку аткаруусунун формуласы

XIX кылымдын ортолорунда баатырдык эпос алгачкы ирет кагазга түшүрүлгөн мезгилден тартып, окумуштуулар бул чыгармачылыктын андан ары өнүгүшүнөн күмөн санап келишкен. Ал жок болуп бара жаткан, өзгөрүүгө дуушар болгон же мурунку манасчылардын өнөрлөрүн имитациялоо катары каралган. Анын негизги себептери: калктын отурукташып жашап калышы, советтик окуу системасынын, заманбап технологиянын, массалык маалымат каражаттарынын, глобализациянын таасири жана кызыкпаган жаш муундун пайда болушу менен түшүндүрүлгөн. Мындан улам кыргыздын улуу эпосунун башаламан XX кылымда кайрадан жандануусу жана XXI кылымда¹ толук жаңырышы мүмкүн болорун эч ким күткөн эмес.

Чакан изилдөөбүздө биз бир эле манасчынын, «Манас» эпосунун бир үзүндүсүнүн үч башка мезгилде жаздырылып алынган варианттарын талдамакчыбыз. Бул макалада аталган чыгармачылыктын жанданып же жанданбай турганы тууралуу сын пикир эмес, Талантаалы Бакчиев (1971-ж. туулган) аттуу манасчынын «Манас» айтуу ыкмасы жана таасири тууралуу сөз болот. Эгер бул манасчынын жеке аткаруу чеберчилигине токтолсок, «Манас» айтуунун салттуу ыкмасы ушул күнгө чейин колдонулары анык болуп, аны биз мындан аркы изилдөөлөрүбүздүн базасы катары колдонобуз.

2017-жылы Борбордук Азиядагы Америка университетинин базасында уюшулган АКЫН Кыргыз оозеки чыгармаларын изилдөө

¹ Бул аныктамаларды талдоо үчүн Райхлдын (2016) эмгегин караңыз; «өлүм алдындагы» деген сөз айкашы Хаттодо (1980а) 303-б. кездешет, ошондой эле Пламтринин (2021б) эмгегинде кездешет.

тобу уюштурулуп, анын максаты кыргыздын улуу чыгармасынын жаңыча түшүнүктөрүн, технологиялардын жардамы менен ачып берүү болгон. Аталган АКЫН изилдөө тобуна мен «Манас» эпосунун бир үзүндүсүн бир эле манасчы тарабынан, ар кайсы учурда аткарылышын изилдөөнү сунуш кылгам. Аны жаздырып алуу усулу эбак эле иштелип чыккан десек болот; Гомерикалык эпосторду изилдеген окумуштуу Милман Парринин эмгектеринде мындай практиканын максаты так түшүндүрүлгөн.

Кыскасы, анын максаты кагазга дароо түшүрүлгөн эпостордон айырмасын байкоо менен бирге, ал ыкманын жардамы менен байыртадан ооздон-оозго өтүп айтылып келген чыгарманы учурдагы манасчылар кантип аткараарын жана өз өнөрлөрүн жаттап алып же алдын ала даярдык көрбөстөн кандайча ишке ашыраарына байкоо жүргүзүү болуп саналат². Мындан тышкары, изилдөөнүн максаты – оозеки поэтикалык баяндоонун формасын так түшүрүп, анын жазма түрүндөгү формасынан эмнеси менен айырмаланарын көрүү. Мындай ыкма аркылуу калктын кат-сабаты жоюла элек мезгилдеги баяндоо салтынын өнүгүүсүнө, окуганды жана жазганды билбей туруп, жомокчулук өнөрдү үйрөнүп алып, аткаргандарын байкоо үчүн колдонулат.

Парриге XIX кылымдын ортосунда кыргыз эпосуна тиешелүү материалдарды жыйнаган белгилүү академик Вильгельм Радловдун пикири абдан чоң таасир тийгизген³. Кийин Парринин шакирти Альберт Лорд «Жомокчу» («Манасты» кыргыздар «жомок» деп келсе, айтуучуларын «жомокчу» деп аташкан) аттуу эмгегинде, анын устатынын «Кыскача ой-толгоосуна» кеңири түшүндүрмө берген:

«Оозеки эпикалык чыгарма – кат-сабаты жоюлбаган жомокчулар тарабынан муундан муунга айтылып келген ыр түрүндөгү баян; ал атайын ыкмалардын жана калып сөздөрдүн жардамы менен бир теманын алкагында метрикалык саптардан

² Лорд (1971) 469-б.

³ Радлов (1885а) хvi-б: «Ар бир чебер акын-импровизатор илхом келген учурда импровизация кылып, андан улам экинчи жолкусунда алгачкы вариантын кайра дал өзүндөй кылып кайталабайт. Азыркы учурда импровизация – бул чыгармачылыктын жаңы түрү экенине ынануу кыйын. Төкмө акын өзүн дал фортепианодо импровизация кылчудай алып жүрөрү анык. Пианист-импровизатор илхому келген учурда түрдүү обондорду, мотивдерди өзү билген эски жана жаңы обондорду аралаштырып, кандайдыр бир маанайдагы чыгармаларды жараткан болсо, эпосту аткаргандар да дал ошондой эле ыкма аркылуу ишке ашырышат».

жана жарым-жартылай тондордон түзүлгөн ырлар. [...] Формула дегенибиз «бир олуттуу ойду билдирүү үчүн кайталанып, бир эле метрикалык түзүлүштө колдонулган сөздөр топтому». Бул аныктама [Милман] Парриге таандык. Формулалык сүйлөмдөрдүн жана формуланын үлгүсүнүн жардамы менен толук же жарым саптар белгиленет. Ал эми тема дегенибиз эпостогу кайталанган эпизоддор жана таасын сүрөттөлгөн үзүндүлөр болуп эсептелет»⁴.

Эки элементтин өзгөчөлүгү: анын формуласы менен темасында. Лорд кийинчерээк ага «формула сыяктуу метрикалык түшүнүк менен чектелбеген», «элдик оозеки чыгармачылыктагы кайталанып айтылган элемент же сүрөттөө» деген аныктама берген⁵. Тилекке каршы, кыргыз эпосторундагы формулалардын ролу жана саны ага дал келбейт; Карл Райхлдын айтымында, «кыргыз эпосторунда Лорд менен Парринин изилдөөлөрүнө таандык шаблондук мүнөздөгү жыштык жокко эсе». Ошондой эле ал «Манас» эпосун айтып жаткан учурда кадимки бир окуя же мотивге жеткендеги туруктуулук элементи болорун» баса белгилеген⁶.

Менин максатым, жогоруда айтылган ырастоолорду изилдеп, келип чыккан тартышууларды Парри-Лорддун парадигмасынын жардамы менен чечүү мүмкүнчүлүгүн карап көрүү. Азыркы манасчыларга айтылган негизги сын-пикирлердин бири—бул алардын мурунку манасчылардай отурган жеринен дароо импровизация кылган «чыныгы манасчылар» эмес, элдин алдына чыкканда китептегини сөзмө-сөз кайталаган «жаттама манасчылар» экени белгиленет.

Мен Парри менен Лорддун теориясында белгиленген өзгөчөлүктөрдүн кыргыз контекстиндеги маанисин, чындыгында эле аткаруучунун сабаттуулугу — эгер кат-сабаты жоюлган болсо, аткаруусуна тийгизген таасирин биринчилерден болуп изилдөөнү каалаган элем. Ошондон улам бул макалада АКЫН изилдөө тобу тарабынан чогултулган варианттардагы формулалык түшүндүрмөлөргө негизги көңүл бурулат, ал эми номур коюлган тексттер менен саптарды биздин веб-баракчабыздан таба аласыздар⁷.

Изилдөөнүн предмети — Талантаалы Бакчиев, б.а., АКЫН изилдөө тобу анын оозунан эпосту жаздырып алган алгачкы

⁴ Лорд (2003) 4-б; Парри (1971) 272-б.

⁵ Лорд (1951) 73-б.

⁶ Райхл (2016) 338-б.; түшүндүрмөлөрдү 336-беттен таба аласыз.

⁷ АКЫН (2023А); АКЫН (2023Б).

манасчы болуп эсептелет⁸. Кыргыз аудиториясына Бакчиевди тааныштырып отуруунун кажети жок, анткени анын аты «Манас» эпосунун үчилтигинин 2013-жылы ЮНЕСКОдо кыргыз элинин материалдык эмес маданий мурастары катары кабыл алынган кезде, Кыргызстандын атактуу манасчыларынын бири катары тизмеге кирген⁹. Бакчиевдин чет элдик окумуштуулар арасында белгилүү болушунун себеби, анын «Манас» эпосун эл алдына тез-тез чыгып турганынан жана Ниенке ван дер Хейденин «Бирдиктүү аткаруу» аттуу монографиясында сөз болгонунан улам деп билебиз¹⁰. Ниенке ван дер Хейде бир кезде БААУда (АУЦА) эмгектенип, «Манас» эпосуна тиешелүү бир нече макала жарыялоого жетишкен чыгаан окумуштуулардын катарына кирет¹¹.

Изилдөө үчүн «Манастын төрөлүшү» эпизодуна тиешелүү бир бөлүгү тандалып алынган. Себеби бул бөлүм көркөм чыгармаларда да көп кездешет. Жогоруда сөз болгон АКЫН изилдөө тобу тарабынан үч башка жаздырылып алынган аткарылыштын чоо-жайы төмөндөгүдөй:

T ₁	973 сап	31-октябрь
T ₂	1016 сап	12-декабрь
T ₃	1913 сап	22-декабрь

АКЫН изилдөө тобунун суранычы менен алгачкы эки аткаруу жыйырма мүнөткө чукул созулган, ал эми үчүнчүсү бир саатка жакын айтылган¹². Ар бир аудио жана видео БААУнун үн жаздыруу студиясында, чакан угармандардын катышуусунда жаздырылган.

⁸ АКЫН тарабынан кийин дал эле ошондой тартипте, Дөөлөт Сыдыковдун аткаруусу да жаздырылып алынган (1983-жылы туулган); ПЛАМТРИ & ЖЭЭНБЕКОВА (2020); ПЛАМТРИ (2021в).

⁹ ЮНЕСКО (2013).

¹⁰ ван дер Хейде (2015).

¹¹ Мисал катары, Бакчиев (2016а); Бакчиев (2016б); Бакчиев (2016в); Бакчиев (2017а).

¹² Мындай узун саптарды тандап алуунун себеби, изилдене турган материалдын көлөмү, жаздыруу жана изилдөө долбоорун баштоого ылайыкташтыруу менен түшүндүрүлөт. Анын ичинен экөөнү кыскараак жана бирөөнү узун кылып жаздырганыбыздын негизги себеби да формулалык сүйлөмдөрдүн бардык варианттарында бир катарда кездеше турганын байкоо жана ошондой эле манасчы убакытка жараша мазмунуна эмнелер камтылышы керек экенин кантип чече турганын изилдөө максатында ишке ашырылган. Ушул эле багытта Сыдыковдун оозунан жаздырылып алынган вариант менен салыштырып изилдөө да пландалууда.

Студиядагы жабдыктар БААУнун студенти Камила Баймуратова тарабынан жетектелип, кийин Кыргыз илимдер академиясынын студенти Алымкан Жээнбекова тарабынан чечмеленген. Белгилеп кете турган нерсе, жаздырылып алынган материалдан, манасчы аткарган композицияга таасири тие турган типтүү өзгөрүлмө жерлери алынып ташталган; бул элементтер АКЫН изилдөө тобунун келечектеги изилдөөлөрүндө талдоого алынат деген үмүттөбүз.

T_1 , T_2 жана T_3 менен белгиленген үч вариант Бакчиевдин чеберчилигин ачып берет. Эпосто эң көп кездешкен «мына» деген сөздү карап көрөлү. Бир гана көрүнүктүү мисалдан (T_1 Бакчиевдин оозеки киришүүсүндө) тышкары, үч вариантта тең Бакчиев бул сөздү адаттагы көрүнүш катары саптын башында колдонот. Ал эми калган сөздөр төмөндөгүдөй ыкма менен топторго бириктирилип, үч варианттагы колдонуу жыштыгы көрсөтүлөт:

Мына ошондо жарыктык	40
_____ бай Жакып	23
_____ энекең	21
_____ Акбалта	14
_____ Чыйырды	8
_____ Каракыз	7
_____ баягы	4
_____ сурасаң	3
_____ Акчайым	2
_____ байбиче	2
_____ сураба	2
_____ атакем	1
_____ байкасаң	1
_____ баланын	1
_____ бу бала	1
_____ гана Акбалта	1
_____ гана Каракыз	1
_____ гана энекең	1
_____ кайран жан	1
_____ кара айгыр	1
_____ катындар	1
_____ көркөмүң	1
_____ Тор-Айгыр	1

Мына ошентип турганда	15
_____ айтканда	8
_____ тургуча	5
_____ алганда	3
_____ айткын дейт	1
_____ бай Жакып	1
_____ жарыктык	1
_____ калган дейт	1
_____ суранды	1
_____ ыроолоп	1
Мына ошондой жан экен	2
_____ жайы бар	1
_____ зат экен	1
Мына айтканыңды гана кылдым, – деп	1
Мына аманат кылып алып кел	1
Мына ошондон Актинте	1
Мына ошо жерден	1 ¹³

¹³ Ал саптар төмөндөгүдөй номулардын жардамы менен белгиленген: **Мына ошондо жарыктык** T₁: 134, 205, 330, 406, 708, 740; T₂: 17, 29, 101, 448, 504, 598, 629; T₃: 17, 42, 91, 111, 157, 303, 375, 389, 403, 423, 519, 532, 565, 576, 665, 693, 767, 957, 966, 1068, 1107, 1272, 1277, 1280, 1293, 1364, 1605; _____ **бай Жакып** T₁: 151, 167, 684, 865; T₂: 122, 917, 976; T₃: 185, 207, 223, 416, 449, 621, 631, 668, 706, 781, 1618, 1680, 1688, 1787, 1846, 1907; _____ **энекең** T₁: 287, 364, 495; T₂: 41; T₃: 74, 128, 177, 369, 714, 722, 880, 908, 927, 963, 980, 987, 1008, 1015, 1018, 1176, 1237; _____ **Акбалта** T₁: 149, 210, 722; T₂: 232, 237, 793, 810; T₃: 238, 296, 309, 438, 481, 1358, 1465; _____ **Чыйырды** T₁: 34, 283, 300; T₂: 21, 72, 863; T₃: 163, 1369; _____ **Каракыз** T₁: 346, 569; T₂: 590; T₃: 894, 919, 1079, 1251; _____ **баягы** T₁: 442, 472, 664; T₃: 1023; _____ **сурасаң** T₂: 660; T₃: 770, 1763; _____ **Акчайым** T₂: 764; T₃: 1495; _____ **байбиче** T₃: 1818, 1879; _____ **сураба** T₃: 769, 1762; _____ **атакем** T₁: 93; _____ **байкасаң** T₂: 664; _____ **баланын** T₃: 1686; _____ **бу бала** T₂: 534; _____ **гана Акбалта** T₃: 502; _____ **гана Каракыз** T₃: 1044; _____ **гана энекең** T₃: 913; _____ **кайран жан** T₃: 60; _____ **кара айгыр** T₁: 461; _____ **катындар** T₁: 755; _____ **көркөмүң** T₃: 1600; _____ **Тор-Айгыр** T₃: 677; **-ошентип турганда** T₁: 222, 426, 488, 748, 761, 900; T₂: 428, 925; T₃: 53, 573, 1081, 1096, 1136, 1158, 1306; _____ **айтканда** T₁: 115, 193, 508; T₂: 623, 836; T₃: 1323, 1832, 1893; _____ **тургуча** T₁: 528, 612; T₂: 342; T₃: 699, 1397; _____ **алганда** T₁: 181; T₂: 798; T₃: 381; _____ **айткын дейт** T₃: 1269; _____ **бай Жакып** T₃: 429; _____ **жарыктык** T₃: 619; _____ **калган дейт** T₃: 889; _____ **суранды** T₃: 1076; _____ **ыроолоп** T₁: 869; **-ошондой жан экен** T₁: 177; T₃: 906; _____ **жайы бар** T₃: 212; _____ **зат экен** T₃: 629; **-айтканыңды гана кылдым, — деп**, T₃: 512; **-аманат кылып алып кел** T₃: 592; **-ошондон Актинте** T₂: 377; **-ошо жерден** T₁: оозеки көркөм чыгармачылык менен тааныштыруу. (О.э.: Мынакей тапкан балаң, - деп T₃: 1105.)

Бул үч вариант Бакчиевдин аткаруу ыкмасын тереңирээк түшүнүүгө, Парри жана Лорддун эмгектеринде сүрөттөлгөн «формуларды» же кайталанган лингвистикалык фразаларды бир нече ирет аткаруусунан кийин оңоюраак табууга мүмкүнчүлүк түздү. Изилдөөдө кайталанган тексттерди табуу үчүн атайын программалык камсыздоо, ал эми плагиатка текшерүү үчүн жалпы материалды ар кандай варианттарда текшере турган башка компьютердик программаны чыгармачылык менен колдонууга туура келди. Анын жардамы менен Бакчиевдин аткаруусунун түрдүү варианттарында кездешкен жалпы фразаларды дароо бөлүп кароого мүмкүн болду. Алардын эң көрүнүктүүлөрү – кайталанган саптар болуп эсептелет. T_1 , T_2 жана T_3 бардыгы 2, 3 жана 4 сөз саптарын өз ичине камтып, тиешелүү жети муундук метрикага туура келет. Эң көп кездешкендери (бириктирилип колдонулгандары көрсөтүлгөн) төмөндөгүлөр:

Айланайын кудурет	109
Атаганат дүнүйө	65
Мына ошондо жарыктык	40
Атандын көрү дүнүйө	31
Айланайын байым,— деп	25
Ошо кезде бай Жакып	25
Ошо кезде жарыктык	24
Мына ошондо бай Жакып	23

Жогорудагы бир саптык сүйлөмдөрдүн көбүнүн өзгөчө мааниси деле жок. Бакчиев аларды бир окуядан экинчисине өтүп жатканын белгилөө жана айта турган нерсесин ойлонуу үчүн колдонот. Ушул сыяктуу эле «Кудай билет, ким билет» деген саптарды андан мурдараак Кенже Каранын оозунан жаздырылып алынган кыргыз эпосу менен салыштырууга болот¹⁴. 40 саптык мисалдан турган T_1 жана оң тараптын төмөн жагындагы 36 саптык мисалдан турган T_2 ден (жазылышы оңдолду) Бакчиев ал сүйлөмдөрдү кандайча колдонгонун көрүүгө болот:

¹⁴ Жаздырылып алынган материалдын транскрипциясы, англисче котормосу, анализи жана көчүрмөсү тууралуу: Кенже КАРА (2006).

Капталында калмак бар,
Каптап кирип келдиби?
Атаганат дүнүйө,
Оң жагында ойрот бар,
Оой оңдурбай ойрот келдиби?
Сол жагында солоң бар,
Оой соолутуп солоң келдиби?
Айланайын кудурет,
Кандай шумдук болду? – деп,
Мына ошондо Акбалта,
Собол салса Жакыпка,
Мына ошондо бай Жакып,
Айтып турат Балтага:
«Айланайын Акбалта,
Оо карыганда катынды
Оо кудай урду кантейин?
Оой эптеп тапкан малымдын,
Эсебин эми табабы?
Оо катынымды жин урду,
Жин урганда дин урду,
Атаганат дүнүйө,
Эптеп тапкан малымды,
Оой курмандыкка чалгын», – деп,
Азабынды берди, – дейт,
Атаганат дүнүйө,
Арды мээнет күнүгө,
Эми кокуй кантем деп,
Мына ошондо бай Жакып,
Жакып жайын сураба,
Жакып жайын сурасаң,
Ошо кезде бай Жакып,
Атаңдын көрү дүнүйө,
Оой сараңдыгы болжосуз,
Саар эсеп жан экен,
Оой жетим менен жесирге,
Оой чычкак улак бербеген,
Сараңдыгы болжосуз,
Мына ошондой жан экен.
Ошо кезде Акбалта,
Айланайын кудурет,
Эми кандай кылам? — деп
(Т₁, 140-180)

Ошо кезде энекең,
Төбөм кокуй, төбөм, – деп,
Төбөмдү кокуй жеди, – деп,
Айланайын кудурет,
Мени бу жей турган балабы?
Балаң эмес балээби?
Кантейин кокуй кантейин?
Кандай айла терейин?
Бу көрөкчө өлөйүн
Кыямат жайды көрөйүн.
Айланайын кудурет,
Жаным аман болсо деп,
Айланайын кудурет,
Кокуй, кокуй каран күн,
Жараткан жалгыз мен жалгыз,
Менден калар бу жалгыз,
Ушу курсагымда бала деп,
Өзүң көргөн Чыйырды,
Чымындай жаны чыркырап,
Канчалык кыйын болсо да,
Катын эмеспи Чыйырды,
Айланайын кудурет,
Катуураак ыйлап алды дейт,
Каракызды чакырып,
Ал аңгыча болгон жок,
Ошо кезде жарыктык,
Айланайын Каракыз,
Калаадагы катынды,
Кокуй үйгө жакын койбостон,
Токой көздөй айдагын,
Айылдагы аялды,
Айылга кокуй койбостон,
Алысыраак айдагын.
Көрө албаган көз жаман,
Айланайын кудурет,
Сүйлөп койсо сөз жаман.
(Т₂, 456-491)

T_1 менен T_2 нин баш жагын салыштырганда, Бакчиев дал ошол Парри менен Лорд белгилеп кеткендей, эпосту ирети менен айтып жатканда өзгөчө мүнөздөгү кайталанган фразаларды колдонору белгилүү болду.

Миң күндөрдүн бири экен,
Кудайдын сүйгөн күнү экен,
Бейшембинин күнү экен,
Жуманын кадыр түнү экен,
Ошондо көргөн бүгүн жокпу?

(T_1 , 1-5)

Жогорудагы үзүндүдө жарым-жартылай калың шрифт менен белгиленген саптар T_2 де гана эмес, кийинчерээк ыр менен башталган тексттерде да кездешет.

Мына ошондо жарыктык,
Миң күндөрдүн бири экен,
Бейшембинин түнү экен.
Жуманын кадыр күнү экен,
Мына ошондо Чыйырды.

(T_1 , 17-21)

Бакчиев мындай жатка билген формулаларды эл алдына чыгып, «Манас» айтып жаткан учурда колдонору анык болду.

Айланайын байым деп,
«Азыр жатып түш көрдүм,
Оо жагымдуу бир иш көрдүм.
Түндө жатып түш көрдүм,
Түйшүккө салар иш көрдүм.
Таңга маал түш көрдүм,
Таңгала турган иш көрдүм.
Жана жатып түш көрдүм

(T_1 , 24-31)

Жана байкаң өзүмдү,
Азыр жатып түш көрдүм,
Адам көргүс иш көрдүм,
Түндө жатып түш көрдүм,
Түйшүккө салаар иш көрдүм.
Таңга маал түш көрдүм,
Таңгала турган иш көрдүм.
Бул эмине болучу?

(T_2 , 44-51)

Ал формулаларды качан колдонууну манасчы өзү билери кийинки мисалдарда жакшы көрүнүп турат. Алар T_2 караганда T_1 де кыйла кеч кездешет.

Оой менин атам бакберген,
Бу дүйнөдөн өткөнү,
Жети жылдай болду эле.
Жети жылдан бери карай,
Атакемдин алдына,
Курмандык бир чалбадым

(Т₁, 75-80)

Айланайын атакем,
Бу дүйнөдөн өткөнү,
Жети жылдай болду эле,
Жети жылдан бери карай,
Атакемдин алдына,
Арбагына багыштап

(Т₂, 63-68)

Ал эми төмөнкү мисалдардан Бакчиев керектүү учурда дароо ишке киргизе турган сөз айкаштар топтомун колдонорун көрүүгө болот. Белгилүү формулалар бир нече жолку аткарууларда да, бир жолку аткарууда да кайталанышы мүмкүн. Эми Т₁ге тиешелүү кийинки мисалга кайрыла турган болсок:

Күн эки күн жол жүрүп

Ат аябай мол жүрүп

Мына ошондо Акбалта

Атаганат дүнүйө

Кудай бетин салбай кал

Карагырдын оюна,

Күн эки күн жол жүрүп

(Т₁, 208-214)

Жогорудагы баса белгиленген эки саптык «Күн эки күн жол жүрүп / Ат аябай мол жүрүп» деген туюндурма: кийин Т₁де эки саптык түзүлүштө (404-5, 709-710, 835-836, 951-952), жана Т₂ (744-745, 830-831), Т₃тө (387-388) да кайталанганын көрүүгө болот. Бакчиев бир гана жерде экинчи саптын башкачасын колдонгон¹⁵. Бакчиевдин кайталанган саптары Парринин «белгилүү бир олуттуу идеяны берүү үчүн дайыма бир эле метрикалык шарттарда колдонулган сөздөр тобун колдонуу»¹⁶ деген аныктамасына туура келет. Азыркы сабаттуу манасчылар тарабынан формулалардын мындай ыкма аркылуу колдонулушу, илгерки ооздон-оозго айтылып жүргөн ыкмалардын салтын алигиче бузбай пайдаланып келерин көрсөтүп турат.

¹⁵ Т₃, 1615-1616: Күн эки күн жол жүрүп, / түнү такыр тынбастан.

¹⁶ Парри (1971) 272-б.

Бакчиев аткарган варианттарды салыштыруу аркылуу Бакчиевдин өзү тууралуу да маалымат ала алабыз. Тагыраак айтканда, Бакчиевдин вариантын Орозбаков жана Азизовдун варианттары менен салыштыруу аркылуу алардын ортосундагы байланышты көрүүгө болот. Алар колдонгон фразаларды кыргыз баатырдык эпосторунун варианттары боюнча маалымат базасынын жардамы менен аныктоого мүмкүнчүлүк түзүлдү. Манасчылар эпосту айтып жаткан учурда мындай материалдарды сөзсүз кошуп айтканы, окумуштууларга санжыраларды тактоо жана башка манасчылардын аткаруусунун (азыркы, ошондой эле мурунку) таасирин талдоо үчүн көмөкчү ресурс боло алары шексиз¹⁹. Бул жерде Бакчиев Орозбаковдун кагазга түшүрүлгөн вариантын колдонгон учуру тууралуу сөз болууда. Ошол эле учурда тамга тааныбаган манасчы өзүнүн устатынан ар бир сапты сөзмө-сөз жаттап алган сыяктуу эле манасчылар ар түрдүү массалык маалымат каражаттарын устат ордуна колдонору да көрүнүп турат. Азыркы кездеги оозеки чыгармалардын басылып чыккан варианттарынын кеңири жайылышы, анын ичинен Орозбаковдун варианты мындан ары да изилдениши керек²⁰. Орозбаковдун вариантынын басылган түрдө кеңири кездешүүсү жана азыркы манасчылар үчүн өз таасирин (алгачкы материал катары) тийгизген булак болуп калышы, эң негизги фактор катары тереңирээк изилденүүсү зарыл²¹.

Бакчиев колдонгон формулалар АКЫН изилдөө тобу тарабынан топтолгон варианттарда даана көрүнүп турат. Парри менен Лорддун сабаттуулуктун оозеки чыгармачылык өкүлдөрүнө тийгизген таасири тууралуу кооптонууларына карабастан, Бакчиевдин мисалында, сабаттуу манасчы мурунку тамга тааныбаган

¹⁹ Бул материал түрк тилдеринин лингвистикалык корпусун түзүүдө мыкты ресурс боло алат. Мисалы, аны диаграммага өзгөртүү киргизүү жана сөз байлыгын өстүрүү үчүн да колдонууга болот.

²⁰ Бул жерде мисалы, Орозбаковдун версиясынын кайсы басылышы колдонулганы (Юнусалиев, 1958–1960), бир калыпка салынганбы же кийинки басылыштарыбы деген суроо келип чыгышы мүмкүн; ПЛАМТРИ (2021б).

²¹ Бакчиевдин айтымында, анын манасчылык өнөрү Саякбай Каралаев (1894–1971) түшүнө кирип, аян берип, өзү үйрөтүп кеткенден тартып башталган деп айтылат. Каралаевдин басылып чыккан, тасмага түшкөн жана пластинкага жаздырып алынган варианты изилденсе, анда мурунку манасчылардын кабыл алуусу жана азыркы манасчылардын үйрөнүү ыкмаларын түшүнүүгө көмөк бермек. БАКЧИЕВ (2016а); тиешелүү башка илимий көз караштар ПРАЙОР (2000) 36-б., ван ДЕР ХЕЙДЕ (2015) 119-129-бб., жана ПЛАМТРИ (2021б).

манасчылардын ыкмаларын, устаты үйрөткөн формулалар аркылуу эмес, кагазга түшүрүлгөн материалдар, аудиожазуулар же аталган материалдарды кайра жандандырып колдонгон башка манасчылардан үйрөнөрү көрүнүп турат. Стенограммаларга кылдат талдоо жүргүзүү жогоруда белгиленген өзгөчөлүктөрдү аныктоого жана Бакчиевдин өнөрү менен кеңирээрэк таанышууга өбөлгө түздү. Мындан аркы изилдөөлөрдө технологиянын жардамы менен бул маселени тереңирээрэк түшүнүүгө мүмкүн болот. Учурдагы башка манасчылар менен формулалардын колдонулушун салыштыруу аркылуу манасчы колдонгон ыкманын кеңири жайылышын жана импровизациянын канчалык деңгээлде норма болуп калганын биле алабыз.

Ошондой эле манасчы түрдүү жаш курагында жана карьера этаптарында кандай стандарттык фразаларды, формулаларды, б.а., жаш кезинде белгилүү бир тексттин алкагынан чыга албай, ал эми жашы өткөн сайын (тажрыйба топтогон сайын) тексттен көз каранды болбостон, оңой эле алыстай турганына байланыштуу так маалымат ала алдык²². Эпостун бардык варианттары (эскиси же жаңысы) топтолгон маалымат базасы аркылуу убакыттын өтүшү менен канчалык өзгөрүүгө дуушар болгонун жана эпикалык салтка ылайык кандайча уланып жатканын, ошондой эле тарыхый окуялар, технологиялар менен коомдогу өзгөрүүлөр, анын мазмунуна канчалык деңгээлде өз таасирин тийгизгенин, анын учурдагы абалына болушунча тагыраак мүнөздөмө берүүгө шарт түзө алмак.

²² Лорд (2003) 31-34-бб.

3

«Манастын төрөлүшү» эпизодун кайра жандандыруу:

Дөөлөт Сыдыков менен Талантаалы Бакчиевдин аткаруу ыкмалары

«Манастын төрөлүшү» эпизодуна тиешелүү буга чейинки изилдөөлөрдө, бир же бир нече тарыхый манасчылардын бир жолку же андан көп аткаруусунун мазмунуна тиешелүү салттуу анализ жүргүзүлгөн, бирок изилдөөлөрдүн бирөөндө гана башкача ыкма колдонулуп, анда бир эле манасчынын оозунан ошол маалда жаздырылып алынган үч башка убактагы, үч жолку аткаруусу талдоого алынган¹. Анда заманбап манасчы Талантаалы Бакчиевдин (1971-ж. туулган) «Манас» айтууда колдонгон композициялык ыкмалары Милман Парри менен Альберт Б. Лорддун изилдөөсүндө сөз болгон, байыркы ооздон-оозго айтылып келген ыкмасы менен дал келери аныкталган². Бул салыштырма изилдөөнүн максаты – дагы бир белгилүү заманбап манасчы Дөөлөт Сыдыковдун (1983-ж. туулган) аткаруусунун стенограммасын чечмелеп жаткан учурда, улуу муундагы манасчылар менен болгон окшоштуктарды байкоо болуп эсептелген.

АКЫН кыргыз оозеки чыгармаларын изилдөө тобу 2018-жылы Сыдыков тарабынан «Манас» эпосунун жогоруда айтылган үзүндүсүн аткаруу учурунда үч ирет жаздырылып алынган. Технологиянын жардамы менен оозеки чыгармачылыкты изилдөө максатында түзүлгөн бул топ тарабынан, андан мурдараак башка манасчынын аткаруусу да жаздырылып алынган. 2017-жылы Талантаалы Бакчиевдин үч жолку аткаруусу (алар T_1 , T_2 жана T_3 менен белгиленген) заманбап манасчы колдонгон композициялык

¹ Өмүралиева (2019); Усупбаева (2018); Майрыкова (2016); Айталиева (2016); Бекболотов (2016); Платри (2019).

² Парри (1971); Лорд (2003).

ыкмаларга божомолдуу пикир айтпастан, илимий баа берүү үчүн жогоруда сөз болгондой жаздырылып алынган. Манасчылар бири-бирин кайталабаганын текшерүү үчүн АКЫН изилдөө тобу дагы бир манасчынын аткаруусун жаздырып алууну чечти. Эки манасчынын аткаруусундагы негизги айырмачылык: биринчи манасчынын убактысына чектөө коюлган, ал эми экинчисине эркин убакыт берилгенде³. (Убакытты чектөө менен жасалма жыйынтыкты алдын алуу максаты коюлганы менен түшүндүрүлгөн.) Сыдыковду тандап алганыбыздын негизги себеби, анын Бакчиев сыяктуу эле 2013-жылы «Манас» эпосунун үчилтиги ЮНЕСКОнун материалдык эмес маданий мурастар статусун алган учурда, чыгаан манасчылардын тизмесинен орун алганы болгон⁴. Ошондой эле, Бакчиев 1990-жылдары өткөөл мезгилде жаңы бойго жеткен куракта болгон болсо, Сыдыков өз карьерасын эгемендүүлүктү алгандан кийинки мезгилде баштоо менен кийинки муундагы манасчылардын катарын толуктаган⁵. Мындан тышкары, Бакчиев өзүнүн илимий эмгектери менен таанымал болсо, Сыдыков «Кыргыз телеканалы» аркылуу элге таанылган. Сыдыковдун жаздырылып алынган үч жолку аткаруусу төмөнкү формуланын жардамы менен берилген:

Д ₁	1760 сап	16-февраль
Д ₂	2157 сап	22-февраль
Д ₃	2716 сап	1-март

Сыдыковдун аткаруусунун жаздырылып алынган версиясы, дал эле Бакчиевдикиндей ыкма менен ишке ашырылган жана Интернетке жарыяланган⁶.

Бул жерде өзүнчө жалпы функцияларды салыштыруу аркылуу эки манасчынын аткаруусундагы айырмачылыктарды да аныктоого болот. Бирок аларды талдоодо ашыкча пикир айтуудан этият болууну эске алып, статистикалык ыкманын жардамы менен

³ Пламтринин (2019) эмгеги түшүндүрмөлөрдү камтыйт, 127-б. 12-ш. (бул бөлүмдө 100-бб.). Пламтри (2021в) эки манасчынын аткаруу ыкмалары берилген.

⁴ ЮНЕСКО (2013).

⁵ Сыдыков, эпостун контексти жана анын көз карашы тууралуу маалыматты Артман (2016) эмгегинен таба аласыздар; Бакчиевдин эквиваленти - ван дер Хейде (2015).

⁶ АКЫН (2023а); АКЫН (2023в); кудум Бакчиевдикиндей эле, Сыдыковдун эпосту үч жолу аткаруусу да БААУнун үн жаздыруу студиясында жаздырылып алынган.

эки манасчынын аткаруусундагы айырмачылыктар жана ошол эле учурда, алар колдонгон композициялык ыкмалар да көрсөтүлгөн. Буга чейинки макаламда Бакчиев тарабынан «мына» деген сөздүн колдонулушу талданган. Ага тиешелүү үч стенограммада аталган сөздү Бакчиев 183 жолу колдонгону аныкталган. Бир гана учурда (Т₁) «мына» сөзү оозеки чыгармага киришүүдөгү саптын башында кездешкен эмес. Мындай ыкма Бакчиевдин «эпостун салттуу метрикалык түзүлүштү карманганы» катары бааланган болчу⁷. Ал эми Сыдыков бир эле сөздү 511 ирет: 489 жолу саптын башында, 22 жолу созулма үндүү тыбыштардан кийин жана бир жолу башка бир сөздөн кийин колдонгону аныкталды. Алар төмөндөгүдөй тартипте (сандар алардын жыштыгын көрсөтүп турат, ал эми жылдызча (*)) менен саптардын үндүү тыбыш менен башталган өзүнчө категориясы катары да болору белгиленген) жайгаштырылган.

Аны мына тоё айтып	1
Мына булар минтип калганы	1
Мына мени кийгизди	1
_____ мингизди	1
Мына ошондо калайык	1
_____ кан чыкты	1
_____ кант коюп	1
_____ канча эр	1
Мына минтип турушту	1
Мына мунуң болгону	1
Мына мындай бек айтып	1
_____ болуптур	2
_____ иш болбойт	1
_____ кылганда эээ	1
_____ кылды эле	1
Мына ошонда Саламат	1
_____ адамга	1
_____ айттырып	1
_____ айылы	1
_____ алтындан	1
_____ алчасы	1
_____ арбакка	1
_____ атаке	2
_____ атакең	1
_____ атаңдын	1

⁷ ПЛАМТРИ (2019) 128-б. (бул бөлүмдө 103-бб.).

_____ атаңыз	1
_____ баарысы	6
_____ бай коюп	1
_____ байбиче	11
_____ Бакдөөлөт	1
_____ Балакан	1
_____ баланы	2
_____ баланын	2
_____ баргын деп	1
_____ башкача	1
_____ Бейжиндик	1
_____ бек айгып	1
_____ белгилеп	1
_____ бердирип	1
_____ береги*	107
_____ берсин деп	1
_____ бир кызды	1
_____ боз үйдү	1
_____ болгон соң	1
_____ бооруна	1
_____ Бөйөкан	1
_____ Канышбек	1
_____ караса	1
_____ карасам	1
_____ карасаң	7
_____ катындар	2
_____ келгин деп	1
_____ келдим деп	1
_____ көлдөлөң	1
_____ көрүнүп	2
_____ көтөрүп	1
_____ кундуздан	1
_____ күмүшү	1
_____ кыдырдын	1
_____ кыргызга	1
_____ кырк бөрү	1
_____ кырымга	1
_____ Кытайдын	1
_____ мискинге	1
_____ нетели	1
_____ нетет деп	3
_____ неткени	1
_____ оңдонуп	1
_____ өзүңө	1

_____	сураса	3
_____	сурасаң*	26
_____	сүйүндөп	1
_____	таргышып	1
_____	Теңирдин	1
_____	толгонуп	1
_____	толгоосу	1
_____	толду деп	1
_____	топтолгон	1
_____	тулпары	1
_____	турганда	1
_____	тушуна	1
_____	түш көрдү	1
_____	түш көрдүм	1
_____	түшкөнү	1
_____	будалап?	1
_____	буркурап	1
_____	буруттан	2
_____	бүт көрдүм	1
_____	дем берип	1
_____	дем чыкпай	1
_____	дийилде	1
_____	дубана	1
_____	дүнүйө	1
_____	жайадал	1
_____	Жакыбым	1
_____	Жакыбың	1
_____	Жакыпка	2
_____	Жакыптын	5
_____	жанагы*	158
_____	жаралган	1
_____	жараткан	2
_____	жардамга	1
_____	жел кайып	2
_____	жолборс	2
_____	жолборсту	1
_____	жоюлду	1
_____	жүрдүн деп	2
_____	жүрүптүр	1
_____	жылкыга	1
_____	жылкынын	1
_____	зарладым	1
_____	зор бала	1
_____	ийинге	1

_____ илиндин	1
_____ ишимди	1
_____ кабылып	1
_____ Угуз деп	1
_____ Угуз кан	1
_____ угулду	1
_____ уктум деп	1
_____ чоң мерген	1
_____ чоң үшкүл	1
_____ чоң чоку*	1
_____ чоюлуп	1
_____ Чыйырды*	2
_____ чын Кытай	1
_____ ылдам бат	1
_____ ырымын	1
_____ эр болот	1
_____ эр Жакып*	22
_____ эсимде	1
Мына ошондой жери бар	1
_____ өнү бар	1
Мына ошону береги	1
_____ көргөндө	1
Мына ошонун баарынан	1
Мына чыгып алыптыр	1
Мына эми берсин чоңунан	1
Оо мына ошондо жанагы	1
Ээ мына минтип калганы	1
_____ ошондо береги	6
_____ жанагы	7
_____ көрүп ал	1
_____ мен көрдүм	1
_____ сурасаң	2
_____ чоң чоку	1
_____ Чыйырды	1
_____ эр Жакып	1

Сыдыковдун 511 жолу колдонгон «мына» деген сөзүнүн ичинен, ал 148 сөз айкашында кездешет, ал эми Бакчиев ошол эле «мына» деген сөздү 183 жолу 40 сөз айкашында кайталаганы байкалган. Бирок бул статистика Сыдыковдун аткаруусундагы ири лингвистикалык вариацияны көрсөтүшү (балким, ал Бакчиевдин берилип аткарганынан улам болушу мүмкүн), же бул

айырмачылыктын башка себептери да болушу ыктымал. Буга таасир берген потенциалдуу факторлордун бири, манасчылардын биринин убактысынын чектелип, ал эми экинчисине эркин убакыт берилгени менен түшүндүрүлүшү мүмкүн⁸. Эки манасчыга тиешелүү дагы бир жалпы өзгөчөлүк, бул алардын кээ бир окшош саптарды аткарып жаткан учурда бирдей мүнөздө кайталаганы болуп эсептелет. Бакчиевдин аткаруусунун стенограммасын талдоодо, ал каалаган (же керек болгон) учурда бир аз демин басып алуу, бир нерсеге басым жасоо же башка эпизодго өтүү үчүн өзүнчө «айланайын кудурет» жана «атаганат дүнүйө» деген саптарды колдонору анык болгон⁹.

Ошондой эле өзүнчө окшош саптар Сыдыковдун стенограммасын чечмелеген учурда кездешкен. Алардын ичинен эң көп (аралаш түрдө белгиленген) колдонулгандары төмөнкү мисалда көрсөтүлгөн.

атандын көрү дүнүйө	368
мына ошондо жанагы	166
мына ошондо береги	113
так ошондо жанагы	81
ошо кезде береги	65
как ошондо жанагы	60

Бакчиев сыяктуу эле Сыдыковдун да мындай сөз айкаштарын колдонуу аркылуу сүйлөмдөрдү оозеки формулалык ыкмага ылайык түзүүсү Парри менен Лорддун теориясына дал келери көрүнүп турат. Төмөнкү мисалда D_1 (солдо) 46 саптан, D_2 (ортодо) 45 саптан жана D_3 (оңдо) 49 саптан туруп, кайталанган саптар (жогорудагы мисалда көрсөтүлгөндөй) баса белгиленген.

⁸ Чындыгында, манасчы өзүнүн угармандары деп санаган аудиторияда колдонулган тилге өз таасирин тийгизиши мүмкүн. Камеранын алдында жана эл алдында жандуу аткарган учурдагы тексттер менен салыштырганда, ал даана көрүнүшү мүмкүн. Ошондой эле манасчынын аудиториясынын таасирин, аткаруучунун ар бир сапты көркөмдөп түзгөнүнөн жана ал колдонгон тилдик каражаттардан байкаса болот.

⁹ ПЛАМТРИ (2019) 129-130-бб. (бул бөлүмдө 104-105-бб.).

Ак ордонун ичине
Мына ошондо көтөрүп
Эми кирип барыпмын
Ак өргөөнү жасадым
Тогуз айы жасадым
Мына ошондо жанагы
Ууктарын кынаптап
Алтын менен баталып
Атаңдын көрү дүнүйө!
Ээй, күмүш менен сырдаган
Көргөн адам ырдаган
Кирген адам жыргаган
Ошореки өргөөгө
Эми кирип мен барсам
Тууруна кондурган
Айдегесин болтурган
Мына ошондо жанагы
Алп кара куш зымырык
Турган экен байланып.
Мына ошондо жанагы
Ошону кетпей айланып
Колума кондуруп
Атаңдын көрү алыпмын
Мына ошондо жанагы
Жакын көрүп калыпмын
Айланайын жарыктык
Алтымыш кулач коозу
Так ошондо тагыпмын
Ээ бул эмине болучу?
Деп ошондо калганы
Айтып эми салганы
Ал аңгыча карасам
Эшикке чыгып момундай
Ата кызык тамаша
Жети бирдей момундай
Мына ошондо боз үйдү
Азыр көрүп алгамын
Ошо кезде береги
Ар биринде кушу бар
Көрүп турган ушу бар
Атаңдын көрү дүнүйө!
Мына ошондо жанагы
Төрдөгү боз үйдү
Алп кара куш момундай
Талпынып эми койгондо
Атаңдын көрү дүнүйө!
(Д₁, 416-461)

Түгөнөрдө кыргызды
Түптөп чыгат бул бала
Чачылганда кыргызды
Жыйнап чыгат бул бала
Дем бүткөндө кыргызды
Күчтөп чыгат бул бала
Кубатың артып өтөт деп
Мына ошондо жанагы
Отуз жүз миң ааламга
Койбой салып кетет деп
Как ошондо жанагы
Жакшылап эми күтүп ал
– деп ошондо жанагы
Алакан жазып калыптыр
Баталап эми алыптыр
Алакан жазып кол берип
Айланайын жараткан
Мына ошондо берсин деп
Ошореки бул бала
Тогуз айдын өзүндө
Үйүнө эми келсин деп
Аккан жашын кыргыздын
Тыйган бала болсун деп
Чачылганда кыргызды
Жыйган бала болсун деп
Как ошондо карасаң
Атаңдын көрү дүнүйө!
Этегинди тос деди
Этегин Жакып тосуптур
Как ошондо жанагы
Аталарды сураса
Көккө колун созуптур
Көктөн эми жанагы
Чагылган түшүп бүркүрөп
Күн чайкалып ачылып
Асмадан эми нур түштү
Как ошондо жанагы
Нурду эми алганы
Этегине Жакыптын
Как ошондо салганы
Ырымы болсун кыргыз туу
Как ошондо жанагы
– деп ошондо баарысы
Баталап туруп калганы
Мына ошондо эр Жакып
(Д₂, 295-339)

Так ошондо барыңыз
Ошо кезде береги
Учурашып алыңыз
Муңканбасын атаңыз
деп ошондо жанагы
Жараткандын айтканы
Азыркысын балаңыз
Алдыца келип тартканы
Айланайын атаке
Көп кайгыра бербеп деп
Ушу гүлдү береги
Айткан сөздү дегде деп
Көңүлгө салып эле деп
Мына ошондо жанагы
Көрүп турган киши жок
Билип турган иши жок
Мына ошондо жанагы
Башка жанга көрүнбөй
Алдыца келдим атаке
Азыркысын карасаң
Тогуз айы толгонуп
Тогуз күнү болгондо
Төрөлөмүн төрүндө
Мына ошондо жанагы
Ошо кезде береги
Айланайын атаке
Курмандыкты чалаарсың
Аны менен карасаң
Ата-бабаң арбагы
Атап туруп салаарсың
Так ошондо жанагы
Айткан сөздү кылаарсың
Аны менен жараткан
Ыйбаа кылып тураарсың
Айланайын атаке
Так ошондо жанагы
Тогуз айы толгондо
Тогуз күнү болгондо
Төрөлөмүн төрүндө
Мына ошондо береги
Келемин атам эргинде
Атаңдын көрү дүнүйө
Ушуреки келиндин
Ишеничин актаймын
Басканы жолду тактаймын
Тегиздикти орнотуп
Ошо кезде береги
Атаңдын көрү дүнүйө
Тел куш таптап куш кылып
(Д₃, 604-652)

Бакчиевдин вариантындагы салыштырылып жаткан мисалда, кайталанган саптардын окшош экени көрүнүп турат¹⁰. Бул жалпы мүнөздөмө изилдөөнүн жаңы багытына жол ачуу менен ал саптарды ар бир аткаруучу канчалык деңгээлде баяндоо, басым жасоо, же боштуктарды толтуруучу каражат катары колдонорун көрсөтөт. Ал манасчынын жөндөмдүүлүгүн жана мындай жөндөмдүүлүк канчалык деңгээлде аткаруучунун тажрыйбасын (эгер жашы улгайган сайын өзгөрө турган болсо) көрсөтүп турганын аныктоо үчүн да колдонулушу мүмкүн¹¹. Эң жөнөкөй талдоолордун бири бул колдонуу жыштыгын жана колдонулган саптарды өлчөө болуп саналат. Бакчиев «айланайын кудурет» деген сөз айкашын 3902 сапта 109 ирет (2,79%), абдан көп колдонгон, ал эми Сыдыков «атандын көрү дүнүйө» деген сөз айкашын 6633 саптын ичинен 368 (5,54%) жолу колдонгону белгилүү болду. Бакчиев эң көп колдонгон саптардын көпчүлүгү эки сөздөн (алардын бири төрт муундан, экинчиси үч муундан) турган; Сыдыковдун жогоруда айтылган кайталанган саптары, чакан үч сөздөн куралганы да аныкталды. Ал эми Бакчиевдин андай саптарды азыраак, жагдайга ылайык ордуна татаалыраак лексика колдонгону, анын тажрыйбалуу экенинен жана жеке өзүнө таандык стилинен кабар берип турат. АКЫН изилдөө тобу тарабынан жаздырылып алынган эки манасчынын аткаруусун салыштыруунун натыйжасында, «Манас» айтып жаткан учурда экөө тең саптарды кайталоо ыкмасын колдонору; ал ыкмаларды салыштыруу менен аткаруу ыкмасынын аспектисин аныктоо мүмкүнчүлүгү да түзүлдү. Кийинки изилдөөлөрдө ал өзгөчөлүктөр тууралуу кеңири маалымат жана «тажрыйба» менен «стиль» деген терминдерге дагы тагыраак түшүндүрмө берилет.

Бакчиев, башка оозеки чыгармачылык өнөрпоздору жана Сыдыковдун башын бириктирген дагы бир элемент бул – керектүү учурда колдонула турган ири бөлүкчөлөр (бир саптан узун) болуп саналат. Бирдей узундуктагы T_1 жана T_2 саптары, Бакчиевдин мындай бөлүктөрдү колдонгонунун ачык мисалы боло алат. Ал эми Сыдыковдун аткаруусунун стенограммасын талдаган учурда, андай функцияны кайсы саптар аткарганын аныктоо кыйынга турду. Себеби анын ар бир аткаруусунда Бакчиевдикидей эле эки муундуу кыска сөз айкаштарын кездештирүүгө болот.

¹⁰ ПЛАМТРИ (2019) 129-130-бб. (бул бөлүмдө 104-105-бб.).

¹¹ ПЛАМТРИ (2019) 132-б (бул бөлүмдө 110-бб.); Лорд (2003) 31-34-бб.

Аркасында баланын
Айдай кара жалы бар
(Д₁, 1627–1628; Д₂, 1929–1930; Д₃, 2526–2527)

Буга мисал катары дагы бир эки саптык сөз айкаш:

Оң бөлтөктүн астында
Манас деген жазуу бар
(Д₁, 1648–1649; Д₂, 2147–2148; Д₃, 2682–2683)

Ал эми береги эки саптык сөз айкаштын экөөндө тең Д₁ жана Д₂ удаа келери көрүнүп турат.

Оң бөлтөктүн астында
Манас деген жазуусу
(Д₁, 1654–1655; Д₂, 2152–2153)¹²

Мындай саптар Манас тарабынан жасала турган эрдиктер жана анын негизги баатырдык сапаттарын даңазалаган үзүндүлөрдө кездешет. Д₁ сол жагынан орун алып, манасчынын абдан берилип, эмоция менен айтканын билдирет, ал эми Д₂ реванштык кайрылуу ыкмасынын жардамы менен элдерди айланасына топтой аларын көрсөтөт. Мурунку абзацта сөз болгон кайталанма өзүнчө саптар баса көрсөтүлүү менен, ал эми кайталанган эки саптык сөз айкаштар жантак тамга жана баса көрсөтүлүү менен белгиленген.

¹² Д₃, 2535–2539 саптарды караңыз: **Оң бөлтөктүн астында** / Алакан ачып карасаң / Ошондо **Манас деген жазуу бар** уу / Аш бышымдай туруптур / **Манас деген жазуусу**.

Жаагы жазы, ээги узун
Бил мүчөлүү бадырек
Эр мүнөзү көрүнөт
Алакан жазып кол ачып
Шер мүнөзү көрүнөт
Так ошондо жанагы
Оозунда Манастын
Мына ошондо жанагы
Эки чыккан азуу бар
Оң бөлтөктүн астында
Манас деген жазуу бар
Аны көрүп алыптыр
Айран азыр калыптыр
Так ошондо жанагы
Иши кетип оңолду
Оң бөлтөктүн астында
Манас деген жазуусу
Азыркысын жоголду
Так ошондо неткени
Байбичеге момундай
Эс-акыл кирип жетти эми
Балам кайда экен деп
Мына ошондо жанагы
Сөзүн салып кетти эми
Ал аңгыча баланы
Как ошондо карасаң
Чочогу жатат чормоюп
Как ошондо береги
Өзү жатат болтоюп
Баркырап бала ыйласа
Тай чабым жерге угулду
Анча-мынча катындар
Эси кетип жыгылды
Ээ так ошондо береги
Баланы алып бергин деп
Эми айтып калганы
Бердикенин катыны
Безилдеп баса барганы
Мына ошондо баланы
Эми жерден алганы
Көтөрө албай ошондо
(Д₁, 1639–1679)

Ошо кезде жанагы
Так ошондо сурасаң
Ээ толгону мынча болуптур
Бакыттын кушу башына
Конгону мынча болуптур
Өткөндөн алар өчтү деп
Кеткенден алар кетти деп
Кайрып берер гөштү деп
Ээ так ошондо сурасаң
Аккан жашын кыргыздын
Ээ тыйган бала болот деп
Чачылганда кыргызды
Жыйган бала болот деп
Үзүлгөндү улайт деп
Чачылганды жыйнайт деп
Атаңдын көрү дүнүйө
Эми кеткени эми толоор деп
Атаңдын көрү дүнүйө
Көксөгөнүм болоор деп
Ошо кезде береги
Оң бөлтөктүн астында
Манас деген жазуу бар
Эки чыккан азуу бар
Так ошондо береги
Аш бышымдай болгон оң бөлтөк
Оң бөлтөктүн астында
Манас деген жазуусу
Мына ошондо жоюлду
Атаңдын көрү дүнүйө
Көрүп алып энендин
Эми көзү гана мынча тоюнду уу
(Д₂, 2127–2157)

Биринин артынан бири улай келген эки саптык сөз айкаштарды Сыдыков эпостогу айрым деталдарга басым келтирүү үчүн колдонгон¹³. Тилекке каршы, аны Бакчиевдин стенограммасы менен салыштырган учурда, Бакчиевдин сүйлөмдөрү өзгөчө бир тартипте жайгашканы көрүнүп турат. Сыдыковдун кайталанма саптары эпостогу айрым деталдарга (Манастын атын; түстүү жалынды) түшүндүрмө берүү үчүн колдонулса, Бакчиевдин кайталанган саптары сюжеттин өзгөчөлүктөрүн (убакытты аныктоо; уйку) белгилөө үчүн колдонулган¹⁴. Бул эки манасчынын композициялык ыкмаларынын ортосундагы олуттуу айырмачылык, бул муундар ортосундагы (Бакчиев эгемендүүлүккө чейин эле бул өнөрдү аркалай баштаган болсо, Сыдыков эгемендүүлүктөн кийин киришкен) өзгөчөлүктөн жана байыркы өнөргө болгон мамилелеринен улам болушу мүмкүн. Ошондой эле бул айырмачылыктар манасчынын убактысынын чектелиши (же жетишерлик болбогону), ал тексттин түзүлүшүнө өз таасирин тийгизе турган мисал катары каралышы мүмкүн¹⁵. Кийинки изилдөөлөрдө, кыргыздын оозеки эпикалык чыгармаларында кайталанган үзүндүлөрдүн пайда болушу жана колдонулушуна тиешелүү кеңири маалыматтарга жана тактоолорго токтолобуз.

Ага кошумча изилдене турган өзгөчөлүктөрдүн бири бул – таасир болуп эсептелет. Көпчүлүк учурда цитата кылуу бул мурунку манасчы менен устатынын байланышынын көрсөткүчү катары кабыл алынат. Бирок Бакчиев бир нече жолу Шаабай Азизов (1927–2004) анын устаты болгонун сөз кылганы менен, анын аткаруусунун стенограммасын талдаган кезде, Бакчиев төрөлгөнгө чейин кырк жыл мурда көзү өтүп кеткен улуу манасчы Сагынбай Орозбаковдун (1867–1930) версиясынын үзүндүлөрүн колдонгонуна күбө болдук. Бакчиев өз аткаруусунда Орозбаковдун вариантын жандантуусу, анын устаттык (себеби устаттык өнөр менен лингвистикалык

¹³ Аткаруудагы сүйлөмдөрдүн ордуларына тиешелүү түшүндүрмө бере кетүүнү ылайык көрдүк: цитата токтогон жерден D_2 аяктайт, ал эми D_1 андан ары дагы 81-сапка чейин уланат.

¹⁴ Пламтри (2019) 130-131-бб (бул бөлүмдө 106-107-бб).

¹⁵ Белгилей кетүүчү нерсе, T_1 менен T_2 ортосунда бир топ окшоштуктар байкалган; T_3 узун болгон жерлерде, Бакчиевдин мурун аткарган үзүндүлөрү кыскараак экен, ал эми Сыдыков аткарган учурда убактысына чектөө коюлбагандыктан, белгилүү бир аткарууларда мындай элементтер көбүрөөк кездешиси мүмкүн.

өзгөчөлүктөрдүн ортосунда чоң айырмачылык бар) өнөрүнүн деңгээлин текст аркылуу аныктоо маселесин көтөрүп¹⁶, ошол эле учурда ал эпостун басылып чыккан тарыхый варианттарынын заманбап манасчыларга тийгизген таасирин жана баалуулугун көрсөтөт. Ал эми Сыдыковдун стенограммасын анын устаты Сапарбек Касмамбетовдун (1934–2020) варианты менен жакшылап салыштырууда дал ошондой эле өзгөчөлүк байкалган¹⁷.

Бирок манасчынын бир жерде туруктуу орун албаган тарыхый жашоо стилин жана барган жериндеги жергиликтүү элдин талабына ылайык ыңгайлашуу өзгөчөлүгү, анын устатынан алган билиминен эмес, устаты менен ара-чолодо гана кезигеринен кабар берет. Эпостун бардык белгилүү варианттары топтолгон маалымат базасынын жардамы менен манасчылардын ортосундагы мамилени, колдонулган варианттарды жана контексттерди жана устат менен шакиртинин ортосундагы байланышты аныктоого мүмкүн экени талашсыз.

Албетте, цитата (же жакын окшоштук) аркылуу берилген жерлерге кошумча түшүндүрмө берилет. Сыдыков эң көп колдонгон «атандын көрү дүнүйө» деген сап, Бакчиевдин аткаруусунун стенограммасында да 31 жолу кездешери белгилүү болгон. Бул тексттик далил жаш аткаруучуга жанаша жүргөн улуу кесиптешинин таасири катары кабыл алынат¹⁸. Аталган сап Саякбай Каралаевдин (1894–1971) басылып чыккан версияларында да кездешиши¹⁹ жана Бакчиев менен Сыдыков экөөнүн тең аны жол көрсөтүүчүсү катары пир тутканы²⁰, эки манасчынын тең залкар манасчынын вариантын өз алдынча үйрөнгөнүнөн кабар берип турат. БААУдагы кыргыз тилдүү кесиптештердин жогорудагы саптын көөнө өтмө маанидеги туруктуу сөз айкашына (идиома) таандык деген пикирлери, бул

¹⁶ Эмнелерди үйрөтүүгө болору тууралуу маселени ван дер Хейде (2015) 131-135-бб. эмгегинен таба аласыз.

¹⁷ Бирок ал үчүн колубузда так жана анык стенограмма болушу шарт. Англис тилиндеги котормосу Ховард тарабынан ишке ашырылган жана кенири маалыматты КАСМАМБЕТОВДУН (2010) эмгегинен таба аласыз.

¹⁸ Экөө тең 2011-жылы Кристенсен фонду тарабынан каржыланган чыгармачылык турнесине катышышкан; ван дер Хейде (2015) 169-б.

¹⁹ КАРАЛАЕВ (1987–1989) 1-к 25-б.

²⁰ Бакчиев менен Сыдыков экөө тең Каралаев түштөрүнө кирип, аян бергени тууралуу кеп кылышкан: ПЛАМТРИ (2019) 132-б. 21-ш. (бул бөлүмдө 109-бб); АРТМАН (2016) 201-б.

маселени андан бетер татаалдаштырды; бул заманбап манасчылар аткаруу учурунда көбүнесе кеңири белгилүү сөз айкаштарын же мүмкүн болушунча мурунку кездин жашоо образын чагылдыруу үчүн көөнө сөздөрдү колдонгонун көрсөтүшү мүмкүн.

Бирок залкар манасчылар заманбап манасчыларга башка жол аркылуу да таасирлерин тийгизиши ыктымал. Ошол эле учурда илимпоз Бакчиевдин Орозбаковдун вариантын колдонушун, заманбап манасчынын туруктуулугунун жана «Манастын» баштапкы басылмасын жандантуусунун модели катары караса болот. Ал эми Орозбаков менен Каралаевдин Советтер заманында кадыр-баркка ээ болуусу жана көп ийгиликтерге жетишүүлөрү, заманбап манасчынын аброюна терс таасирин тийгизчүдөй кабылданган. Өлкө эгемендүүлүккө жеткенден кийинки манасчылардын көпчүлүгү салыштырмалуу жаттама же өзгөчөлөнбөгөн манасчылар болгон. Гарольд Блумдун «Таасирдин коркунучу: Поэтика теориясы» аттуу китебинде, устат жана салт-санаанын таасири күчтүү болгон акындар, кийин көөнө чыгармаларды элестетүү жана оригиналдуулук менен жанданта тургандары айтылган²¹. Бул жеке гана заманбап манасчылар туш келген маселе катары эмес²², эпостун басылып, эл арасына кеңири тараган жана өзгөрүүсүз сакталып калбаган (канондук эмес) варианттарын алып чыгууга мажбур болгон оозеки чыгармачылык өнөрпоздорунун өзгөчөлүгү катары каралат. Бул Сыдыковдун ар бир аткаруусунда өзгөртүлгөнсүп колдонулган эки саптык сөз айкаш менен түшүндүрүлүшү мүмкүн. Сыдыков Манас төрөлгөндө жонунда бөтөнчө белгинин болушун айткан кезде, ал залкар манасчы Каралаевдин вариантын адаптациялап алган сыяктуу сезилет.

Аркасында баланын
Кара көк жал жалы бар
(Каралаев)²³

Аркасында баланын
Айдай кара жалы бар
(Д₁, 1627-28; Д₂, 1929-1930; Д₃,
2526-2527)

21 Блум (1997).

22 Онг (2012) 131-б: «[Блум] заманбап жазуучунун азаптарынан арылтат. Жазма маданиятта таасирдин коркунучунан сактанууга байланыштуу маалымат болсо да абдан аз, ал эми оозеки маданиятта ал дээрлик жокко эсе».

23 КАРАЛАЕВ (1995–1998) 1-к. 95-б. 2728-2729-сс; бул абзац Бекболотов (2016) аттуу эмгегинде концептуализацияланган 172-б.

Каралаевдин вариантында Манастын жонундагы белги жөн гана көгүлтүр түстө, ал эми Сыдыковдукунда ал бир аз татаалыраак мүнөздө, айдын караңгы бетиндей болуп сүрөттөлгөн. Заманбап манасчынын мындай чеберчилик менен өзгөртүүсү, ал аткарганда чоң күч жумшарынан кабар бериши мүмкүн: ал залкар манасчынын салтын улап, анын үлгүсүн колдонуп, керектүү деталдарды кошумчалоо зарылчылыгын сезүү менен бирге, ошол эле учурда андан ашып түшүп, өзүнө таандык стилге салып аткарууга аракет кылганы көрүнүп турат. Кийинки изилдөөлөрүбүздө бул маселеге дагы кеңири токтолобуз. Бул изилдөөдө жеке эле залкар манасчылардын айткандарына цитата келтирүү жана аткарууга, манасчыга жана салтка тийгизген таасирдин олуттуулугу гана эмес, алардын айткандарын өзгөрүүсүз жандандырган Бакчиевдин, же ыңгайына жараша адаптация кыла билген Сыдыковдун аткаруу чеберчиликтери да талдоого алынды.

Сыдыковдун стенограммасын талдаган учурда, андагы кайталанган саптар жана сөз айкаштар мурунураак Бакчиевдин стенограммасында кездешкен саптарга жана сөз айкаштарга окшош экени байкалган. Бул эгемендүүлүктөн кийинки заманбап манасчылардын оозеки чыгармачылыктын салттуу композициялык ыкмасын улаганынан (же кайра жандандыруусунан) кабар берип турат. Сыдыков өз аткаруусунда Каралаевдин вариантынын бир үзүндүсүн жаңыча айтканы сыяктуу эле, Бакчиевдин да Орозбаковдун вариантын колдонушу, эпостун баштапкы вариантынын маанилүүлүгүн жана советтик залкар манасчылардын статусунун өзгөрбөгөнүн аныктоо менен бирге, заманбап манасчылар колдонгон түрдүү ыкмаларды ачып берүү мүмкүнчүлүгүн түздү. Айырмачылыктарды аныктоо боюнча жогоруда сөз кылынган маселелер, бул элементтердин кийинки изилдөөлөрдө тереңирээк талданышына жол ачып, ар бир манасчынын ыкмасына баа берүүгө жана ал айырмачылыктарды манасчылар аткаруу менен салт үчүн олуттуулугун аныктоого көмөк берет.

4

«Манас» эпосун компьютердик технологиялардын жардамы менен талдоо: көрсөтмөлөр жана багыттар

Бул изилдөөдө компьютердик талдоо канчалык деңгээлде илимпоздордун «Манас» эпосун баалоосуна жана чыгарманы түшүнүүсүнө көмөк бере алары көрсөтүлөт. Буга чейин айтылып жана улантылып келе жаткан, жаздырылбай калган сан жеткис оозеки аткаруулардан тышкары, бул тексттердин кыргыз тилиндеги көптөгөн варианттары, массалык маалымат каражаттарында жана башка арип (араб, кирил, латын жана кытай) менен жазылган варианттары да кездешет. Бул чыгармачылыктын тарыхы өтө татаал десек аша чапкандык болбойт. Материалдын мазмуну ушунчалык кеңири жана терең болгондуктан, аны компьютердин жардамы менен кайрадан талдап, топторго бөлүштүрүп жана баалап чыгууга болот.

Материалдын көп түрдүүлүгү тууралуу түшүнүк берип кетүү үчүн анын кыскача мазмунуна токтолобуз. Макалада «аткаруучу» деген сөз, эпосту айтканда текстин түзүп же импровизация кылган адамга карата колдонулат. Макалада сөз болгон корпустун ичине XIX кылымдын ортолорунда жана XX кылымдын башында четэлдик илимпоздор¹, тарабынан манасчылардын оозунан жаздырылып алынган жана XX кылымдын баштарында жергиликтүү кыргыз адабиятчылары тарабынан кайрадан көчүрүлүп алынган², алгачкы үн цилиндрлерине жаздырылган варианттар³, советтик илимпоздор жана манасчылар тарабынан жаздырылып алынган, тагыраак айтканда, манасчылардын өздөрүнө таандык кол жазмалар менен жазылган⁴, тандалган үзүндүлөрдөн турган

¹ Радлов (1885А); Алмаши (1911–1912); Назар (1977); Радлов (1990); Назар (1996).

² Прайор (2002); Өзтүрк (2015).

³ Прайор (2006).

⁴ Мусаев (1995Б); УИА (2016); Платри (2021Б).

бөлүмдөр⁵, бир нече версиянын ичинен терилип алынып, бири-бири менен толук «шайкеш» түргө келтирилген⁶, ар бир манасчынын жеке аткарууларынан турган⁷, Кыргызстандын эгемендүүлүгүнөн кийин аткарылган⁸, айрым манасчылар тарабынан басмага даярдалган варианттардын бардыгы киргизилген⁹. Ошондой эле Памирдеги кыргыз диаспорасында сакталып калган чыгармаларда жана Шинжаңда кездешкен материалдардагы маалыматтар да кирген¹⁰. Эмнелер изилденерин тандап алуу менен биз төмөндөгүдөй жыйынтыкка келдик: өзүнчө тексттер жана доорлордон тышкары, аткаруучулар¹¹ же алардын «мектебин»¹² да өзүнчө карап чыгууну туура көрдүк. Мындан тышкары, эпостун көлөмүнө байланыштуу дагы бир маселе келип чыкты: Орозбаковдун «Манас баянынын» «толук» версиясында 180,378 сап; Каралаевдин «Манас баатырдын ата-бабалары жөнүндөгү баяны» аттуу сюжетинде жарым миллиондон ашуун сап, ал эми Жусуп Мамайдын жакында чыккан вариантында 570,000 чукул сап бар экени белгилүү болгон¹³. Бул варианттардын бирин тыкыр талдоо бир далай эмгекти талап кылат; аларды салыштыра турган болсок андан да ашып түшөт, ал варианттардын кайсынысы мыкты экенин аныктоо болсо, тобокелдикке баруу менен барабар болушу мүмкүн.

Бир далай убактан бери чогулган ири көлөмдөгү бул материал зор мааниге ээ, бирок ошол эле учурда анын бай жана көп түрдүү болуусу аны талдоодо бир топ кыйынчылыктарды жаратары шексиз. Тил корпусуна материалдарды тандап алуу менен бирге, кыргыз тарыхы жана маданияты, кыргыздын улуттук иденттүүлүгүнүн калыптанышына байланыштуу эки аспект¹⁴, кыргыздардын өздөрүнүн салттарынан тышкаркы

⁵ САРЫБЕКОВ (1994); ВАН ДЕР ХЕЙДЕ (2015).

⁶ ЮНУСАЛИЕВ, (1958–1960).

⁷ ОРОЗБАКОВ (1978–1982); ОРОЗБАКОВ (2010); КАРАЛАЕВ (1984–1991); МАМАЙ (1984–1995).

⁸ РАЙХЛ (2016); АКЫН (2023А); АКЫН (2023Б).

⁹ БАКЧИЕВ (2011); БАКЧИЕВ (2012).

¹⁰ ДОР (1982А); ДОР (1982Б); РЕЙХЛ (2019); ЖАКЕССОН (2020).

¹¹ ЖУМАТУРДУ (2016).

¹² КЫДЫРБАЕВА (1984); РАЙХЛ (1992).

¹³ МУСАЕВ (1995Б); ЛИУ (2014); ЖУМАТУРДУ (2016).

¹⁴ ПРАЙОР (2002); ДҮЙШЕМБИЕВА (2015).

элементтердин тийгизген таасирлерине болгон мамилеси¹⁵ жана оозеки чыгармачылык, текстуализация жана эпос темаларын түшүнүүгө чоң өбөлгө түзүлдү. Эпоско тиешелүү чексиз маалымат көптөгөн жалпылаштырууларга (көпчүлүк учурда ашкере апыртып жиберүү жана жаңылыш кабылданууга) алып келген. Бул маселени жеткиликтүү түшүнүү үчүн боз үйдө жыйылган жүктү (жууркандарды, төшөнчүлөрдү, жаздыктарды ж.б.у.с. нерселерди) элестетүү керек. Кайсы маалда барбаңыз, ал жүк улам сайын кабатталып көбөйүп кете берерин байкоого болот. Эгер үйгө келген мейман жыйылып турган төшөнчүнү көрүүнү кааласа, кожойке эч буйдалбастан жууркандын эң үстүнкүсүн (эң акыркысын), же эң кымбатын (эң мыктысын) алып түшүп көрсөтөрү анык. Барган сайын жүктүн үстү-үстүнө кабатталып көбөйгөнү, үй ээлеринин байыганынан кабар берет. Эгерде мейман ал жууркандардын баарынын көлөмдөрү, түзүлүштөрү же тигиштери бирдейби деген суроо бере турган болсо, эч ким ал жууркандардын ичин ачып, кылдат карап отурбасы анык. Анын үстүнө жүк барган сайын көбөйө бергендиктен, алардын ар бирин карап, кылдат текшерип чыгуу кыйынга турат. Демек, дал ошол үстү-үстүнө кабатталып жыйылган жүктү, барган сайын саны артып бара жаткан «Манас» эпосунун варианттары менен салыштырууга болот: аталган чыгармачылыктын түрүн же ага мүнөздүү нерселерди, эпостун белгилүү варианттарынын бир учун гана көрүп туруп айтууга болобу? (Бул жерде белгилей кетүүчү нерсе, макалада негизги көңүл жаздырылып алынган же жарык көргөн, салттык нормалардан бир аз четтеген варианттарга бурулат.) Эпостун вариантынын акыркы же баалуу болуусу, кыскача айтканда, жанга жагымдуу болуп жана барган сайын санынын артуусу таасирленге турган нерсе болсо, анда ал экөөнүн ортосунда кандай байланыш болушу мүмкүн? «Манас» эпосу анын «текстине» жараша мамилеге, баага, түшүнүккө жана туруксуз коомдук, саясий жана маданий өзгөрүүлөргө дуушар болуусу, аткаруучулар үчүн кошумча көйгөй жаратары маалым¹⁶. Эпостун варианттарын жыйылып турган «жүк» менен салыштырууну улантуу үчүн: жыйылган жууркандардын үстүнө дагы кошула бере турган, мүмкүн, чоң энелердин азыркы

¹⁵ ПЛАМТРИ (2021б).

¹⁶ ПРАЙОР (2000); ПЛАМТРИ (2021б).

төшөнчүлөрүнөн бир кыйла айырмаланып турган түрлөрүн аныктап алуу зарыл. Азыркы жууркан жасоо табити, чоң энелердин учурунан таптакыр башкача таризде ишке ашырылышы мүмкүн. Бул жерде «жүк» менен «Манас» эпосунун түрдүү варианттарын салыштыруу учурунда, жалаң эле сөздөрдү тандоо жана чогултуу максаты гана эмес, эпостун угармандарына да тиешелүү маселелер каралат. Улам жаңы бир вариант чыккан сайын, аны «үстү-үстүнө кабатталып жыйыла берген жүктүн» жардамы менен түшүндүрүү да алда канча кыйын болот.

Компьютердик талдоонун потенциалдуу баалуулугу Борбордук Азиядагы Америка университетинин алдында уюшулган АКЫН кыргыз оозеки чыгармаларын изилдөө тобунун Санарип гуманитардык илимдер боюнча пилоттук долбоорунда көрсөтүлгөн. 2017–2018-жылдары «Манас баатырдын ата-бабалары тууралуу баян» аттуу үзүндүсүн компьютердик технологиянын жардамы менен изилдөө жана сактоо максатында, эки белгилүү заманбап манасчынын алты жолку аткаруулары жаздырылып алынган. Баатырдын төрөлүшү тууралуу Талантаалы Бакчиевдин жана Дөөлөт Сыдыковдун үчтөн жолку аткаруулары, үч башка убакта БААУда жаздырылып алынып, T_1 , T_2 , T_3 , D_1 , D_2 , D_3 түрүндө белгиленип, онлайн түрүндө жарыяланганы турат¹⁷. Бул материалга тиешелүү алгачкы изилдөөлөрдүн максаты, жаздырылып алынган аткаруулардын стенограммаларын талдоо менен Парри-Лорддун оозеки-формулалык түзүлүш теориясын¹⁸ кыргыз эпикалык поэзиясында колдонуу мүмкүнчүлүгүн тастыктоо менен түшүндүрүлөт. Анын гипотезасын плагиатты текшерүү үчүн колдонулган жөнөкөй программа аркылуу, текстте кайталанган жерлерди таап, далилдөөгө жетиштик. Ошондой эле ыкма, эки манасчынын текст түзүү ыкмасын, Совет заманынан кийинки жана заманбап манасчылардын ортосундагы мамилени, советтик улуу манасчылардын жарыкка чыккан варианттарын да аныктоого өбөлгө түздү¹⁹. Бул изилдөөлөр компьютердик талдоо мүмкүнчүлүктөрүн гана көрсөтпөстөн, изилдөө тармагы үчүн эбегейсиз салым кошорун да тастыктады.

¹⁷ АКЫН (2023А); АКЫН (2023Б).

¹⁸ Парри (1971); Лорд (2003).

¹⁹ Пламтри (2019); Пламтри & ЖЭЭНБЕКОВА (2020).

Бул илимий макалада компьютердик талдоонун башка бир ыкмасынын, Санарип гуманитардык илимдерге тиешелүү материалдык эмес маданий мурастар жана жандуу оозеки чыгармачылыкты жаңы нукта изилдөөгө көмөк жана түрткү берген, келечектеги жемиштүү долбоорлордо колдонула турган мүмкүнчүлүктөр көрсөтүлөт. Төмөндөгү ыкма менен баштапкы коду ачык болуп эсептелген Voyant Tools жана Python (Jupyter Notebook аркылуу) аттуу эки тиркеме практикалык түрдө колдонулат. Аталган программалар колдонулган сөздөрдүн жыштыгын, лексемалар менен сөз формаларынын өз ара катышын эсептеп чыгып, маалыматты салыштырып элестетүүгө жана колдонууга мүмкүнчүлүк берип, суроолордун пайда болушуна жана тексттин жеке аткаруучуга таандыктыгын аныктоого өбөлгө түзөт. АКЫН изилдөө тобу тарабынан жаздырылып алынган эки манасчынын үчтөн жолку аткарууларынын текстин компьютердин жардамы менен талдап жаткан учурда, варианттын «авторун» стилметриялык ыкма менен аныктоо мүмкүн болобу деген суроо келип чыкты. Изилдөөнүн аягындагы оң натыйжа, ал ыкмалардын мүмкүнчүлүктөрүн аныктоого көмөк берди. Ошондой эле макаланын акыркы бөлүмүндөгү «үстү-үстүнө кабатталып жыйылган жүк» сыяктуу «Манас» эпосунун варианттарын изилдөөгө багытталган ыкмалар да сунушталды.

Компьютердик талдоонун жардамы менен корпустун өзүнчө бөлүктөрүн изилдөөдө «Манастын» тексттеринин жеткиликтүү изилдене элек жана барк алынбай келген ири корпустарын белгилеп, талдап чыгуу мүмкүн болду. Жогоруда сөз болгон сунуштар буга чейин дароо өз мүдөөсүн ишке ашыруу үчүн колдонууга умтулуп жаткандай четке кагылып келген болсо, азыркы учурда технологиянын өнүгүшү менен аны изилдөөгө жаңыча шарттар түзүлүп, ишенимдүү жана санариптештирилген варианттары барган сайын жеткиликтүү боло баштады. Биздин негизги максатыбыз аталган ыкмаларды көрсөтүү менен гана чектелбестен аларды жайылтып, материалдык эмес маданий мурастарды жана жандуу оозеки чыгармачылыкты изилдөөнүн жаңы ыкмаларын изилдөөлөрдө колдонууга түрткү берүү болуп саналат.

Колдонулган ыкмалар

Бакчиев жана Сыдыковдун аткарууларын талдап жатып, алардын ортосунда кандай айырмачылыктар бар жана кандай ыкма аркылуу көрсөтүүгө болот деген суроо келип чыкты. Бакчиевдин сүйлөмдөрү кыска жана нуска, ал эми Сыдыковдуку көркөм жана кеңири болгондой таасир калтырса да, ал ойлор абстракттуу болгондой сезилет, андыктан аларды салыштыруу үчүн так натыйжа бере турган каражат талап кылынды. Кийин жаздырылып алынган алты стенограмманы көрүп, ал тексттердин кайсынысы кайсы манасчыга таандык экенин кантип тастыктай алабыз деген гипотезалык суроо келип чыкты. Ошол эле учурда ага тиешелүү жеке ойлорго же бүдөмүк жалпылашкан пикирлерге гана таянуу мүмкүн эмес эле. Аны кол менен эсептеп чыкканга да мүмкүн болбогондуктан, натыйжалуу маалымат бере ала турган, сандык эсептөө ыкмасын колдонуу зарылчылыгы келип чыкты. Аткаруулардын аудио жана видеосу Камила Баймуратова тарабынан БААУнун үн жаздыруу студиясында жаздырылып алынып, Алымкан Жээнбекова тарабынан алардын стенограммалары чечмеленип, кагазга түшүрүлгөн²⁰.

Бул маалымат Voyant Tools программасынын жардамы менен ишке ашырылды²¹. Бул текст талдоочу онлайн-ресурстун жардамы менен сейрек кездешүүчү сөздөрдүн санын, сүйлөмдө колдонулган сөздөрдүн орточо санын жана сөздөрдү колдонуу жыштыгын эсептеп чыгуу мүмкүнчүлүгү да түзүлдү. Андан сөз формалары жана лексемалардын өз ара катышы (type-token ratio - TTR) эсептелип чыгып, сейрек кездешүүчү сөз формалары, жалпы сөздөрдүн санына же «лексемаларга» бөлүндү. Бул сөздөрдүн жыштыгы канчалык төмөн болсо, жаңы сөздөр ошончолук сейрек кездешет дегенди билдирет. Мисалы,

«To be or not to be (Болуу, же болбоо)»

деген сүйлөмдө төрт лексема, алты сөз формасы бар жана алардын жыштыгы 0,667 барабар;

«To be or not to be that is the question» («Болуу же болбоо, бул маселе» дегенде)

деген сүйлөм сегиз лексема, он сөз формасынан туруп, колдонулган сөздөрдүн жыштыгы жогору болуп эсептелет, б.а., 0,8ге барабар.

²⁰ АКЫН (2023А); АКЫН (2023Б).

²¹ РОКВЕЛЛ & СИНКЛЕР (2016А); РОКВЕЛЛ & СИНКЛЕР (2016Б).

Мындай статистиканы салыштыруу максатында колдонсо болот. Бирок бул жерде эки негизги нерсе эске алынышы зарыл. Биринчиден, сүйлөмдөрдүн узундугунан анча пайда жок, анткени тыныш белгилери аткаруучу тарабынан эмес, стенограмма жазган адам тарабынан коюлган. Экинчиден, аткаруунун убактысында да кескин айырмачылыктар бар. Андыктан, салыштыруу үчүн ченелген өлчөмдөгү тексттер: ар бир варианттын алгачкы жүз сабы (АЖС) гана тандалып алынган. Бул ар түрдүү көлөмдөгү тексттерди салыштырган учурда алардын узундугу эске алынбаса, так натыйжа бере албасын аныктоого көмөк берди.

Кийинки талдоо дагы бир ачык булактуу программалык камсыздоону колдонуу: Jupyter Notebook аркылуу Python программасынын жардамы менен ишке ашырылды. Ал жогоруда айтылган тексттин узундугуна таянып, ченемдүү өлчөмдөгү тексттин (мисалы, ар бири 200 сөздөн турган) лексемалар менен сөз формаларынын өз ара катышын өлчөө жана визуалдык салыштыруу үчүн диаграммага киргизүү болду. Эгер компьютердик талдоонун жардамы менен АКЫН изилдөө тобу тарабынан жаздырылып алынган алты стенограмманын «автордугун» аныктоо мүмкүнбү деген гипотеза коюлса, анда диаграммада эки башка топ түрүндө: бири – Бакчиевдин аткаруусу, экинчиси – Сыдыковдуку болуп берилиши керек.

Натыйжалар

АКЫН изилдөө тобу тарабынан жаздырылып алынган алты стенограмманы талдоо учурунда Voyant Tools программасын колдонуп, 1-таблицада көрсөтүлгөн статистикалык натыйжаларды алууга мүмкүн болду. Бакчиевдин аткаруусунун стенограммасы (T_1 , T_2 , T_3), ал эми Дөөлөт Сыдыковдуку (D_1 , D_2 , D_3) түрдөгү шарттуу белгилер менен белгиленди.

1-таблица. Талантаалы Бакчиев жана Дөөлөт Сыдыковдун аткаруулары салыштырылган стенограмма

	<i>Жаздырып алган тексттин узундугу</i>	<i>Сантар-дын саны</i>	<i>Сөздөрдүн жалпы саны</i>	<i>Сейрек кездешүүчү сөз формалары</i>	<i>Сөздөрдү колдонуу жыштыгы</i>	<i>Ар бир сүйлөмдөгү сөздөрдүн орточо саны</i>
T ₁ *	36 мин. 48 сек.	973	3275 (3364)	1037 (1075)	0,317 (0,320)	32,4 (30,6)
T ₂	35 мин. 59 сек.	1016	3315	1125	0,339	35,3
T ₃	69 мин. 39 сек.	1913	6284	1671	0,267	37,4
D ₁	56 мин. 23 сек.	1760	5512	1860	0,337	51,5
D ₂	70 мин. 15 сек.	2157	6947	2001	0,288	128,6
D ₃	85 мин. 46 сек.	2716	8765	2379	0,271	486,9

* (Кашаанын ичине Бакчиевдин киришүү бөлүгүндө сүйлөгөн сөзүнүн саны да камтылган)

Бул сандар «Колдонулган ыкма» бөлүмүндө сөз болгон абстракттуу гипотезага олуттуу салмак кошо алды десек болот. Сыдыковдун вариантында көбүрөөк сөз жана сейрек кездешүүчү сөздөр колдонулганына карабастан, Бакчиевдин (T₂) стенограммаларынын биринде сөздөрдү колдонуу жыштыгы абдан жогору экенин көрүүгө болот. Белгилей кете турган нерсе («Ыкма» бөлүмүндө да айтылган), мындай натыйжалар түп нуска тексттин узундугунан жана стенограмманын сапатынан көз каранды. Жогорудагы таблицанын оң жагындагы четки тилкеде «Ар бир сүйлөмдөгү сөздөрдүн орточо саны» анын айкын мисалы боло алат: статистика аркылуу оозеки аткаруучу эмес (аткаруу учурунда балким тыныш белгилерин колдонбошу мүмкүн), текстти (же жүктүн) логикалык байланышына жараша ырааттап түзүп чыккан адам (стенограф) чагылдырылган. Voyant Tools программасынын жардамы менен алынган маалыматтар, кандайдыр бир деңгээлде аткаруулар жана аткаруучулар тууралуу айтылган пикирлерди тастыктап турат.

1-таблицада көрсөтүлгөндөй, «Манас» эпосунун бир эле бөлүмүнүн ар башка версияларын салыштырган учурда, ар бир вариантынын узундугу айырмаланары төмөндөгүчө түшүндүрүлөт. Текст канчалык узун болсо, сөздөрдү колдонуу жыштыгы ошончолук

төмөндөп кетиши мүмкүн. Аны ыраатка келтирүүнүн бир ыкмасы – белгилүү бир өлчөмдөгү текстти тандап алуу болуп эсептелет. Ар бир варианттын алгачкы жүз сабы (АЖС) талдоого алынган тексттердин жалпы натыйжаларын жана ар түрдүү көлөмдөгү тексттерди салыштырган учурда алардын узундугун эске албаса, так натыйжа бере албай турганы аныкталды. 2-таблицада Сыдыковдун бардык варианттарында (Д₁, Д₂, Д₃), Бакчиевдин варианттарына (Т₁, Т₂, Т₃) караганда сөз колдонуу жыштыгы жогору экени көрүнүп турат.

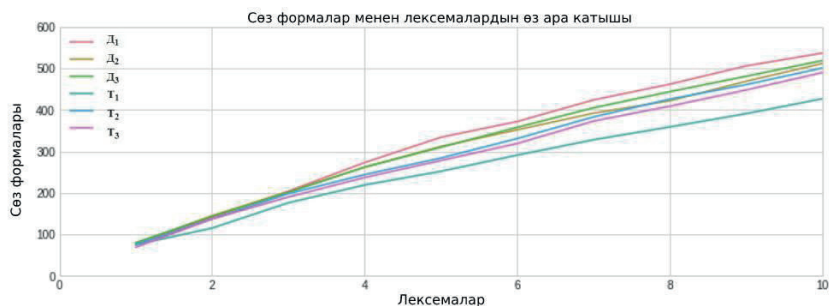
2-таблица. Талантаалы Бакчиев жана Дөөлөт Сыдыковдун стенограммаларындагы алгачкы жүз саптары (АЖС) камтылган салыштыруу

	<i>Саптар-дын жалпы саны</i>	<i>Сөздөрдүн жалпы саны</i>	<i>Сейрек кездешүүчү сөз формалары</i>	<i>Сөздөрдү колдонуу жыштыгы</i>	<i>АЖСгы сөздөрдүн саны</i>	<i>АЖСгы сейрек кездешкен сөздөр</i>	<i>АЖСгы сөздөрдү колдонуу жыштыгы</i>
Т ₁ [*]	973	3275 (3364)	1037 (1075)	0,317 (0,320)	340	200	0,588
Т ₂	1016	3315	1125	0,339	332	218	0,657
Т ₃	1913	6248	1671	0,267	328	204	0,622
Д ₁	1760	5512	1860	0,337	333	228	0,685
Д ₂	2157	6947	2001	0,288	330	223	0,676
Д ₃	2716	8765	2379	0,271	342	226	0,661

(Т₁^ае киришүү иретинде сүйлөнгөн сөздөр эсепке алынган эмес)

Алдын ала алынган натыйжаларды тактоо үчүн компьютердик текст талдоо Jupyter Notebookтун Python программасы аркылуу ишке ашырылды. Ал тандалган белгилүү бир параметрлердин ичиндеги лексемалар жана сөз формаларынын өз ара катышын өлчөөгө мүмкүндүк түздү. Алардын натыйжасы 1-сүрөттө көрсөтүлгөн. Диаграммада берилгендей, алты текстти мындай түрдө жайгаштырган учурда, үлгү даана көрүнүшү мүмкүн²².

²² Бул деталга изилдөөнүн англис тилиндеги нускасынан түзөтүү киргизилип берилди.

1-сүрөт. Сөз формалары – сөз формалары менен лексемалардын өз ара катышын көрсөткөн диаграмма.

Бул чакан диаграммада компьютердик текст талдоо ыкмасы оозеки поэмалардын стенограммалары үчүн ийгиликтүү колдонула турганы көрсөтүлгөн. Ал эми Voyant Tools өз кезегинде аткаруулар жана аткаруучуларга тиешелүү өзгөчө мүнөздөмөлөрдү аныктоого көмөк берип, Python программасы аркылуу визуалдык түрдө көрсөтүлгөн. Текшерүүчү эксперименттин натыйжасында, аталган ыкма кайсы вариантты ким аткарганын потенциалдуу түрдө аныктоого мүмкүндүк түзөрү белгилүү болду.

Талкуу, жыйынтык жана сунуштар

Санарип гуманитардык илимдерге тиешелүү кеңири мүмкүнчүлүккө ээ. «Манастын» толук корпусу боюнча долбоорлорду сунуш кылардан мурда, жогоруда берилген ыкманы колдонуу мүмкүнчүлүктөрү тууралуу чакан түшүндүрмө бере кетүү зарыл. Аталган процесс түрдүү максаттарда жана ири масштабда колдонула турган мүмкүнчүлүктөргө ээ. Мисалы, аны Совет доорундагы залкар манасчыларды салыштыруу²³, аларга таандык негизги мүнөздөмөлөрдү аныктоо үчүн колдонсо да болот. (Орозбаковдун 2010-жылы чыккан басылмасын жана Советтик басылманы салыштыруу аркылуу, редакцияны тандоодо келип чыккан айырмачылыктар, басылманын мазмунун ачып берүү мүмкүнчүлүктөрү да түзүлүшү мүмкүн). Ошондой эле жеке аткаруучунун сөздөрдү колдонуу жыштыгын эсептеп чыгуудан

²³ ОРОЗБАКОВ (1978–1982); КАРАЛАЕВ (1984–1991).

тышкары, ал маалыматтарды салыштыруу аркылуу теги бир (бир жерде туулган, бирдей коомдук топко таандык, билим жана сабаттуулук деңгээли да бирдей), уруусу бир (манасчынын устаты же ага өз таасирин тийгизген адам) же бирдей шарттагы (бир доордо аткарган) аткаруучулар ортосунда мындай өзгөчөлүктөр кеңири жайылганын аныктоого да өбөлгө түзөт. Мындан тышкары, бул ыкма автору белгисиз болгон тексттердин таандыктыгын, бириктирилген версиялардын бөлүмдөрү кайсы аткаруучуга тиешелүү экенин, ал тургай стенограмманы кагазга түшүргөн адамдын жөндөмүн жана ыкмасын аныктоо үчүн да колдонулушу мүмкүн.

Келечекте тарыхый варианттарга таандык изилдөөгө багыт берүү үчүн, төмөнкү план менен иштеле турган мисалдар сунушталган. 1862-жылы Вильгельм Радлов тарабынан төрт аткаруучунун оозунан жаздырылып алынган «Манас» эпосунун стенограммасы сыяктуу оозеки түрдөгү тексттердин гипотезасын²⁴ текшерүүгө болот. Ал эми жазуу түрүндөгү тексттерди, мисалы, Муса Чагатай уулуна²⁵ таандык экендигин, ошондой эле «шайкеш» варианттардын²⁶ үзүндүлөрүнүн белгилүү аткаруучуларга (жана аларды кайра жандандырып айткан манасчыларга) таандыктыгын текшерүү менен, эпосту изилдөөгө ыңгайлуу болгон бирдиктүү версиясын иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгү да бар. Жакында жүргүзүлгөн изилдөөлөрүбүздүн биринде²⁷ заманбап манасчылардын оозеки аткаруусу менен²⁸ экинчи манасчынын аткаруусунун басууга даярдалган версиясы²⁹ менен салыштырууга камынып жатабыз. Ал изилдөө статистикалык болсо да, анын жардамы менен манасчынын түрдүү чөйрөдө аткарууда кандай кам көрөрүн да аныктоого болот. Мындан тышкары, заманбап манасчылардын аткаруусунун стенограммалары менен³⁰, мурда Радлов тарабынан³¹ кагазга түшүрүлгөн версияларын эксперименталдык компьютердик ыкма аркылуу салыштырып, аткаруу учурунда жана стенограмманы

²⁴ Радлов (1990).

²⁵ Муса (2013); Муса (2019).

²⁶ Юнусалиев (1958–1960).

²⁷ Пламтри (2021а).

²⁸ АКЫН (2023а); АКЫН (2023б).

²⁹ Бакчиев (2011); Бакчиев (2012).

³⁰ АКЫН (2023а); АКЫН (2023б); Прайор (2006).

³¹ Радлов (1990).

чечмелөөдө сөз формалары менен лексемалардын өз ара катышынын ортосундагы олуттуу айырмачылыктар аныкталды. Мындан улам аткаруунун стенограммага тийгизген таасирин изилдөө мүмкүнчүлүгү жана стенографисттин жөндөмү менен стенограмманы салыштыруу (Мисалы, Валихановдун араб арибинде жана Радловдун кирил арибине которуп кагазга түшүргөн стенограммасы) дал ушул суроонун келип чыгышына себепкер болушу мүмкүн³². Бул элементтердин мындан ары изилдениши текстология маселесин кеңири түшүнүүгө өбөлгө түзөт³³.

Заманбап манасчылардын аткарууларына тиешелүү кийинки изилдөөлөрдүн багыты, компьютердин жардамы менен стенограммаларга сандык талдоо жүргүзгөн учурда келип чыккан айырмаларга бурулушу керек. Кийин жаздырылып алына турган аткаруулардын ортосундагы өзгөрүүлөргө дыкат көзөмөл жүргүзүү менен аткаруу учурунда түзүлгөн тексттерге тышкы элементтердин таасирин да аныктоого болот. Чектелүү убакыт жана угармандардын ортосундагы өз ара мамиле сыяктуу өзгөрүүлөр да өлчөнүшү мүмкүн. Манасчыларга байланыштуу изилдөөлөрдө угармандар тарабынан кайсы лингвистикалык элементтер (эгер болсо) бааланары көрсөтүлсө, ал эми аткаруунун түрдүү аймактар, коомдук топтор жана ар кандай контексттерге байланышкан изилдөөлөрүндө, эпосту сунуш кылуунун социолингвистикалык аспектиси ачылып берилет.

Толук тексттик корпус жана киришүү бөлүмүндө сөз болгон «жүк» маселесин изилдөөдө да компьютердик ыкма колдонулган. Пайдаланууга ыңгайлуу тексттик варианттардан турган маалымат базасындагы материалдардын жогоруда каралган стилистикалык өзгөчөлүктөрүн гана эмес, башка тараптарын да изилдөө мүмкүнчүлүгү бар. Ал салттык текст талдоо ыкмаларын жокко чыгарбастан, аны тескерисинче, толуктап турат жана макаланын буга чейинки бөлүмүндө сөз болгондой, маалымат канчалык так болсо, ошончолук натыйжа берерин ачык көрсөтөт. Санарип гуманитардык илимдер адамдардын көңүл коюу, аракет жана убактысынан ашкан, ири тексттер жыйындысын талдоонун калыптанган ыкмасы болгон «аралыктан окуу» мүмкүнчүлүгүн түзүп берет³⁴. Ири көлөмдөгү материалдарды

³² НАЗАР (1977); РАДЛОВ (1990).

³³ ХАТТО (2000); РЕДИ (2015).

³⁴ МОРЕТТИ (2013); АНДЕРВУД (2017); АНДЕРВУД (2019).

компьютердин жардамы менен талдоодо жөнөкөй ыкмага караганда, мүмкүнчүлүктөр, убакыт жана кыйынчылыктар жок деген көз жаздымда калчу мыйзамченемдүү көрүнүштөрдү жана элементтерди ачып берүү мүмкүнчүлүктөрү түзүлөт. Стэнфорд университетинин Адабий лабораториясындагы бир изилдөө көрсөтүп тургандай³⁵, долбоорлорду толук ишке ашырууга болот. Мындай изилдөөлөр калып сөздөр менен адабий сын-пикирлердин байланышы сыяктуу чакан изилдөөлөрдү жүргүзүүгө да шарт түзөт³⁶. «Үстү-үстүнө кабатталып жыйылган жүк» бул «Манас» эпосуна таандык кыргыз тилиндеги материалдар корпусу, анын батыш тилдерине тиешеси жок, ачык жана ири көлөмдөгү тексттерден (оозеки түрдөгү, кийин манасчылардын оозунан жаздырылып алынган жазма түрүндөгү, басылып чыккан ж.б.) турган корпус болуп эсептелет жана ал интернетке ачык булак катары коюлганда гана уникалдуу боло алат. Ага белгилүү варианттардын баарын киргизсе болот. Аткаруучу жана анын өмүр баяны, угармандары, эл алдына чыккан убактысы жана жери, эпостун массалык маалымат каражаттарындагы варианттары, негизги темалар жана аткаруу өзгөчөлүктөрү (корпусту колдонуучулар бардык материалдарга же белгилүү гана элементтерге көңүл бурса болот) сыяктуу контекстуалдык маалыматтар (эгер болсо) болушу мүмкүн. Аларды изилдөө менен гана аталган мүнөздөмөлөрдү, чыгарманын түзүлүшүнүн жана маңызынын маанилүүлүгүн ийгиликтүү түрдө аныктаса болот. Ал эми доорлорго бөлүү боюнча изилдөөлөр тарых илими жана Кыргызстандын маданияты, тил илими үчүн гана эмес, оозеки чыгармачылык, сабаттуулук, материалдык эмес мурастар жана маданий эстеликтерди өздөштүрүүдө да салыштырмалуу баалуулукка ээ.

Төмөндө аларга тиешелүү кеңири түшүнүк бере турган потенциалдуу долбоорлордун мисалдары берилген. Шилтемелерде ал темалар мурда каякта талкууланганы жана ал материалдардын үстүндө иштеп жаткан окумуштуулар тууралуу маалыматтар камтылган.

- Компьютердин жардамы менен түзүлүп жана иргелип алынган бүтүн корпустун лемматикалык шайкештиги, кыргыз тилинин туруктуулугу жана активдүүлүгү, жазуу жана басма түрүнө

³⁵ МОРЕТТИ (2007); МОРЕТТИ (2017).

³⁶ КРАНЕНБЕРГ (2018).

жооп берген оозеки аткарууларды изилдөө булагы катары колдонула алат.

- Аткаруунун датасы боюнча эпостун үзүндүлөрүнүн (мисалы, «Манастын төрөлүшү», «Чоң казат») диаграммасын түзүү менен ал үзүндүлөрдүн популярдуулугун көрсөтүүгө болот. Ал «Манас» эпосун доорлорго бөлүп, ар бир доорго тиешелүү мүнөздөмөнү (жана принциптерди) аныктоого көмөк берет³⁷.
- Айтуу, эстөө, түш көрүү жана ушул сыяктуу баяндоо элементтеринин жаздырылып алынган доор менен чөйрөгө шайкеш келерин көрүү үчүн, аларды белгилесе жана өлчөсө болот. Ал айрым чыгармалардын мезгилдин өтүшү менен өзгөрүп, өнүгүп, жоголуп же биригип кеткенин да ачыктап бере ала турган мүмкүнчүлүккө ээ³⁸.
- Убактылуу мүнөздөмөлөрдү (өткөн чактын колдонулушу, эске салуу, алдын ала сезүү сыяктуу) талдоо аркылуу убакытка тиешелүү түрдүү түшүнүктөрдү аныктаса болот. Анын жардамы менен заманбап көз караш жана окуя болгон мезгилди жана угармандардын аларды (мисалы, дидактикалык жана практикалык оюндар, куса болуу жана акыйкаттан качуу, мифтик окуялар, чыгарманын тарыхы) кабыл алуусун аныктоого өбөлгө түзөт³⁹.
- Эпостун алгачкы версиясынан акыркысына чейин каармандардын аттарын белгилөө драмалык персонаж качантан баштап туруктуу мүнөзгө ээ боло баштаганын аныктоого жана кайсы доордо (кайсы манасчылар) кайсы элементтерге көбүрөөк көңүл бурулганын көрө алабыз. Мисалы, жыйырманчы кылымдын башында манасчылардын Манастын уулу тууралуу көбүрөөк айткандары, он тогузунчу кылымдын ортолорундагыга караганда эпоско болгон мамиленин жана мазмунунун өзгөргөнүн көрсөтүп турат⁴⁰. Мындай деталдардын диаграммасын түзүү аркылуу оозеки чыгармачылыктын доорлорун аныктап, эпоско тышкы тарыхый факторлордун тийгизген таасирлерин жакшы түшүнүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт.
- Дал ушундай эле ыкма менен Манастын душмандарын да

³⁷ Радлов (1990); Хатто (1997); Прайор (2002).

³⁸ Прайор (2002).

³⁹ Прайор (2002); Платри (2021б).

⁴⁰ Хатто (1997); Прайор (2002).

белгилеп, угармандардын калмак, кытай жана казактарга болгон мамилелерин аныктаса болот⁴¹. 1856-жылдан берки «Манас» эпосуна тиешелүү материалдардын баарын чогултуп, көрүнүктүү болуп белгиленип чыкса, балким, учурдагы олуттуу маселелерди жана талаш-тартыштарды (аны менен катар тарыхый байланыштарга тиешелүү белгилүү мүнөздөмөлөр да ачылат) чечүүгө болот. («Орус» түшүнүгүн изилдөөгө даярдык көрүлүп жатат).

- Дал ушул эле ыкма аркылуу жаныбарлардын аттарын жана түрлөрүн да диаграммага киргизүүгө болот. Анын жардамы менен калктын көчмөн жашоодон кийин отурукташып туруктуу бир жерде жашап калуусунан улам, адамдар менен жаныбарлардын ортосундагы мамиленин өзгөрүүсүн чагылдырышы мүмкүн.
- Ошондой эле эпостогу жер-суунун аттарын да белгилеп чыгууга мүмкүнчүлүк берет. БААУда эмгектенген Айжамал Сарыбаева менен Данияр Карабаевдин жетекчилиги астында уюштурулган илимий долбоор, учурда Радлов жана Орозбаковдун варианттары боюнча иш алып барууда. Бул маалыматтарды талдоо аркылуу манасчы жана анын угармандарынын географиялык перспективаларынын өзгөрүүсүн түшүндүрсө болот. XIX кылымдын ортосунда жарым көчмөн турмушта жашаган кыргыздардын өз менталитетин чагылдырган реалисттик багыты⁴², сыягы жаңы кылымдын башы менен көчмөн турмуш азайып, улам отурукташкандардын саны көбөйгөн сайын реалдуулуктан качып, кыялдануу багытына түшүп⁴³, кийин Совет доорунун башында, илгеркиге окшошуу аракетинде дагы көбүрөөк идеологиялык географияга өтүүсү тууралуу сөз болот⁴⁴. Эгемендүүлүктөн кийинки «ыйык» география менен учурдагы саясий чектердин ортосундагы өз ара мамилелер⁴⁵ да «Манас» эпосунун заманбап аткарууларында чагылдырылышы мүмкүн. Кеңейип бара жаткан дүйнө горизонтун жана реалдуулук менен мифтин ортосундагы байланыштарды диаграммага түшүрүүдөн тышкары, корпусту кеңири талдоонун жардамы менен жеке

⁴¹ КАРА (2010).

⁴² ХАТТО (1992); ПРАЙОР (1998).

⁴³ ПРАЙОР, (2002); ПРАЙОР (2009).

⁴⁴ ПЛАМТРИ (2021б).

⁴⁵ АРТМАН (2016).

аткаруулардын (же аткаруучулардын) нормадан четтеген учурун аныктоого да көмөк берет⁴⁶.

- Ал эми белгилүү бир сөздөрдү издөө аркылуу алардын популярдуулугун жана колдонулушун көрө алабыз. Бул алардын мүнөзүн гана аныктабастан, белгилүү бир термин катары колдонуу мүмкүнчүлүгүн да көрсөтөт. Чет тилдеринен (мисалы, фарс, араб, орус тилдериндеги маалыматтарды береги эмгектен таба аласыз)⁴⁷ келген диний сөз айкаштар жана сөздөрдү диаграммага киргизүү менен ал элементтердин угармандар үчүн олуттуулугун көрүүгө жана таасирин өлчөөгө болот. Ошондой эле бул изилдөө колониализм менен соода-сатыктын жана алардын тилге тийгизген таасиринин деңгээлин изилдөөдө да колдонула алат.
- Сөздөрдүн формасы жана эпитет сыяктуу стилистикалык жана функционалдык өзгөчөлүктөрдүн варианттарга⁴⁸, ал тургай n-граммага (n элементтеринен турган ырааттуулук) жараша өзгөрөрүн байкаса болот. Анын жардамы менен аткаруучунун мурунку залкар же заманбап манасчылардын кимиси менен тааныш экенин аныктай алабыз. Анын негизинде, окуянын негизги өзөгүн түзүп чыгуу мүмкүн. Ошондой эле бул аткаруулардын багытын көрүү жана оозеки мезгилдин санжырасы менен «мектептерине» басма варианттардын пайда болуусунан улам бузулуусун, географиялык мүнөздө диаграммага түшүрө алабыз (Алымкан Жээнбекованын династиялар жана манасчылар мектеби боюнча эмгеги колдонулду.)

Мындай изилдөөлөр улантылып, эпостун Памирдеги варианттарын⁴⁹, заманбап Кыргызстандын аймактарындагы варианттарын, ага Шинжаңдагы варианттарын кошуп салыштырган учурда, анын саясий таасирлерден улам өзгөрүү деңгээлин, жалпы мүнөздөмөлөрүн, географиялык чектин салтка тийгизген таасирин аныктоого мүмкүнчүлүк берет⁵⁰. Бул ыкмалар башта мүмкүн

⁴⁶ ХАТТО (1997).

⁴⁷ АБДЫРАХМАНОВ Ж.Б. (2018).

⁴⁸ ХАТТО (1989А); ХАТТО (1990).

⁴⁹ ДОР (1982А).

⁵⁰ РАЙХЛ (2019); ЖАКЕССОН (2020).

болбогон өзгөчөлүктөрү менен көлөмдөрүн бир мезгилде ачык жана так көрүүгө өбөлгө түзөт. Анын натыйжасында, «Манас» эпикалык дастанынын кантип уланганы жана чет элдик окумуштуулар тарабынан жаздырылып алынып, жазма маданиятка өткөн убакта азыркы көп томдуу бөлүктөрдүн пайда болуусу, учурдагы абалы, оозеки учурдагыдан канчалык деңгээлде өзгөрүүгө дуушар болгону тууралуу деталдуу түрдө айтып берүү мүмкүнчүлүгү түзүлдү.

Бул макалада «Манас» эпосун компьютердин жардамы менен талдоонун баалуулугу көрсөтүлгөн. Аталган статистикалык ыкманын жардамы менен Талантаалы Бакчиев жана Дөөлөт Сыдыковдун аткарууларынын стенограммаларына тиешелүү маалымат берилип, варианттарды жана аткаруучуларды салыштыруунун алда канча жөнөкөй жана негиздүү каражаттары колдонулду. Ал ыкмалар өзгөрмө чоңдуктардын аткарууга тийгизген таасирин аныктоого байланыштуу кийинки изилдөөлөргө негиз түзүп бере алат. Ошондой эле компьютердик талдоонун жардамы менен кеңири маалымат алуу үчүн чыгармадагы өзгөчө деталдарды диаграммага киргизүүгө да болот. Бул изилдөөнүн максаты чыгармадагы тексттерди «Манас» эпосунун социалдык, лингвистикалык жана маданий тарыхын ачып берүү, ал маалыматтарды диаграммаларга, карталарга жайгаштыруу менен эпостун учугу үзүлбөй баяндалышына шарт түзүү болуп эсептелет.

5

Заманбап манасчы: Оозеки аткаруулары жана басылып чыккан эмгектери

Бул бөлүмдө заманбап манасчынын оозеки аткаруусу учурунда жана басылып чыккан эмгектеринде колдонулган сөздөрдүн тыгыздыгы менен сейрек кездешкен жана кайталанган саптардын жыштыгы салыштырылат. Борбордук Азиядагы Америка университетинин алдында уюшулган Кыргыз оозеки чыгармаларын талдоо АКЫН изилдөө тобу тарабынан Талантаалы Бакчиевдин жаздырылып алынган үч аудио жана видео аткарууларынын стенограммалары, басылып чыккан «Алмамбеттин жомогу»¹ жана «Манастын ашы»² аттуу метрикалык чыгармалары менен салыштырылган. Макаладагы айырмачылыктар кантип эсептелгенин сурай турган болсоңуз, Бакчиев «Манас» айтып жаткан учурдагы караганда, жазганда дагы тереңирээк ойлонорун белгилеген; бул маалыматтын жардамы менен алардын ортосундагы айырмачылыктардын деңгээлин аныктоого болот. Басылып чыккан эпизоддордо оозеки аткарууга караганда колдонулган сөздөрдүн тыгыздыгы жогору, уникалдуу саптардын саны көбүрөөк, ал эми айрым саптар азыраак кайталанары байкалган. Ошондон улам манасчы жаздырып жаткан (жана даярдаган) учурда оозеки аткарууда айрым элементтерди алып салат, бирок алар жазуу жүзүндө кайталанышы мүмкүн. Демек, бул изилдөөдө оозеки жана жазуу варианттарынын ортосундагы айырмачылыктар негизги көрсөткүч катары сунуш кылынып, бул санариптик ресурстардын жардамы менен статистикалык көрсөткүч түрүндө берилет.

Бул изилдөө АКЫН тобу тарабынан буга чейин жасалган иштердин уландысы болуп саналат. «Манас» эпосунун оозеки

¹ Бакчиев (2012).

² Бакчиев (2011).

аткаруу учурундагы абалын иликтөө үчүн АКЫН изилдөө тобу тарабынан ар кайсы учурларда алты ирет жаздырылып алынган. Эпостун негизги бөлүктөрүнүн бири – эпостун башкы каарманы Манастын төрөлүшүн, манасчы ал баянды кандай ыкма менен куруп жатканын жана импровизация кылганын, формулалык сөздөр менен кайталанган үзүндүлөр канчалык деңгээлде колдонулганын текшерүү максатында жаздырылып алынган. Варианттарды талдоо мындай изилдөөлөргө чоң көмөк берет. Ошондой эле салыштыруу максатында эки манасчынын (Талантаалы Бакчиев жана Дөөлөт Сыдыков) аткаруусу жаздырылып алынган. Талдоонун жыйынтыгы көрсөткөндөй, эки манасчы тең өз аткарууларында формулаларды, аткаруу учурунда тыныгуу жасоону каалап (же муктаж болуп), басым жасоо же эпизодду өзгөртүү үчүн колдонушкан³. Компьютердин жардамы менен алты стенограмманы салыштыруу, уникалдуу сөз формаларынын саны («түрлөрү») сөздөрдүн жалпы санына («белгилерине») бөлүнүп, стенограмманы экиге бөлгөн лексема менен сөз формаларынын өз ара катышын талдоонун жардамы менен аныкталган. Варианттарда аткаруучуну аныктоочу лингвистикалык өзгөчөлүктөрдү чагылдыра турган манасчыларга дал келген эки топ белгиленген⁴. Ушул оозеки аткаруулардын стенограммаларын мурунку басылып чыккан варианттар менен салыштыруу азыркы манасчылардын мурунку өнөрпоздор жана салттар менен болгон мамилесин түзүүгө жардам берди.

Бул изилдөө үчүн 2017-жылы АКЫН изилдөө тобу жаздырып алган Бакчиевдин үч жолку аткаруусу колдонулган. Алымкан Жээнбекованын аудиожазуулардын негизинде чечмелеген стенограммалары таандыктыгына жараша T_1 , T_2 жана T_3 менен белгиленген. Мындан тышкары, Voyant Tools онлайн текст талдоо тиркемесин колдонуу аркылуу төмөнкү маалыматтарды алууга мүмкүн болду (1-таблицаны караңыз).

³ ПЛАМТРИ & ЖЭЭНБЕКОВА (2020) 180-б. (бул бөлүмдө 117-бб.); ПЛАМТРИ (2020).

⁴ ПЛАМТРИ (2021в).

1-таблица

	<i>Саятардын саны</i>	<i>Жалпы сөздөрдүн саны</i>	<i>Жалпы уникалдуу сөздөрдүн формалары</i>	<i>Жалпы сөздөрдүн тыгыздыгы</i>	<i>Сүйлөмдөгү сөздөрдүн орточо саны</i>
T ₁	973	3275	1037	0,317	32,4
T ₂	1016	3315	1125	0,339	35,3
T ₃	1913	6248	1671	0,267	37,4

Бирок бул материалдагы бир сүйлөмдүн ичиндеги сөздөрдүн орточо саны боюнча статистика аткаруучунун эмес, көчүрүп жазып алган адамдын эмгеги экендигин эске алуу керек. Ар кандай узундуктагы мындай тексттерди салыштыруу үчүн ар бир стенограмманын алгачкы жүз сабы (АЖС) талданган. Ага тиешелүү маалымат төмөндө көрсөтүлгөн (2-таблица).

2-таблица

	<i>АЖСгы сөздөрдүн саны</i>	<i>АЖСгы уникалдуу сөздөрдүн саны</i>	<i>АЖСгы сөздөрдүн тыгыздыгы</i>	<i>АЖСгы сөздөрдүн орточо саны</i>
T ₁	340	200	0,588	26,2
T ₂	332	218	0,657	23,7
T ₃	328	204	0,622	46,9

АКЫН изилдөө тобу тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөгө ылайык⁵, бул маалыматтар Сыдыковдун стенограмма түрүндө чечмеленген үч оозеки аткаруусун салыштырганда, эки аткаруучу менен корреляциялык графикке салганда эки өзүнчө топ түрүндө көрүнгөн. Тексттерди мындай статистикалык изилдөөлөрдөн өткөрүү менен манасчылардын ар бирине тиешелүү лингвистикалык өзгөчөлүктөрдү аныктап берүүгө мүмкүн болду.

Бакчиевдин басылып чыккан эмгектерин талдоо үчүн ошол эле ыкма анын эки нускасында («Алмамбеттин жомогу» (мындан ары ТАЖ) жана «Манастын ашы» (ТМА)) тең колдонулган. Бул варианттардын Бакчиев тарабынан берилип, басылып чыккан нускалары сканерден өткөрүлүп, оптикалык белгилерди

⁵ ПЛАМТРИ (2021в).

таануу программасынын жардамы менен тексттик файлдарга айландырылган. **ТАЖ** тиешелүү маалыматтар адегенде толугу менен текст түрүндө берилип, андан кийин бөлүмдөргө бөлүнгөн (мисалы, **ТАЖ₁** – бул **ТАЖ**дын биринчи бөлүмү болуп саналат) жана ал төмөндөгүдөй ирээтте белгиленген (3-таблица).

3-таблица

	<i>Саптардын саны</i>	<i>Сөздөрдүн жалпы саны</i>	<i>Уникалдуу сөздөрдүн жалпы формалары</i>	<i>Сөздөрдүн жалпы тыгыздыгы</i>	<i>Сүйлөмдөгү сөздөрдүн орточо саны</i>
ТАЖ	7603	24617	7822	0,318	9,6
ТАЖ₁	1371	4528	2220	0,490	9,0
ТАЖ₂	370	1192	774	0,649	10,6
ТАЖ₃	235	775	524	0,676	10,3
ТАЖ₄	847	2716	1612	0,594	9,3
ТАЖ₅	274	882	611	0,693	10,1
ТАЖ₆	390	1252	808	0,645	10,4
ТАЖ₇	166	542	383	0,707	10,0
ТАЖ₈	145	471	353	0,749	10,0
ТАЖ₉	115	372	291	0,782	10,9
ТАЖ₁₀	781	2436	1452	0,596	9,6
ТАЖ₁₁	657	2100	1334	0,635	9,8
ТАЖ₁₂	1108	3590	2006	0,559	10,1
ТАЖ₁₃	207	692	494	0,714	10,3
ТАЖ₁₄	232	771	573	0,743	10,7
ТАЖ₁₅	210	680	507	0,746	8,5
ТАЖ₁₆	495	1618	1011	0,625	8,5

Салыштыруу максатында, ар бир бөлүмдүн алгачкы жүз сабынын статистикасы көрсөтүлгөн (4-таблица). АЖСтын ар бириндеги сөздүн тыгыздыгы 2-таблицада берилген үч оозеки аткаруудагы АЖСтын көрсөткүчүнө караганда жогору экени аныкталган.

4-таблица

	<i>АЖСгы сөздөрдүн тыгыздыгы</i>	<i>АЖСгы уникалдуу сөздөрдүн саны</i>	<i>АЖСгы уникалдуу сөздөрдүн саны</i>	<i>АЖСгы бир сүйлөмдөгү сөздөрдүн орточо саны</i>
ТАЖ ₁	323	264	0,817	9,8
ТАЖ ₂	316	248	0,785	12,2
ТАЖ ₃	319	253	0,793	11,0
ТАЖ ₄	313	238	0,760	8,7
ТАЖ ₅	328	233	0,710	9,1
ТАЖ ₆	321	259	0,807	10,7
ТАЖ ₇	324	238	0,735	9,5
ТАЖ ₈	329	249	0,757	9,4
ТАЖ ₉	321	259	0,807	11,1
ТАЖ ₁₀	319	248	0,777	10,6
ТАЖ ₁₁	328	259	0,790	9,4
ТАЖ ₁₂	334	260	0,778	10,1
ТАЖ ₁₃	327	268	0,820	11,7
ТАЖ ₁₄	332	270	0,813	10,1
ТАЖ ₁₅	317	267	0,842	9,6
ТАЖ ₁₆	322	244	0,758	9,5

Ошондой эле, ТМАга тиешелүү деталдар төмөндө көрсөтүлгөн (5-таблица).

5-таблица

	<i>Саяттардын саны</i>	<i>Сөздөрдүн жалпы саны</i>	<i>Уникалдуу сөздөрдүн жалпы формалары</i>	<i>Сөздөрдүн жалпы тыгыздыгы</i>	<i>Сүйлөмдөгү сөздөрдүн орточо саны</i>
ТМА	8677	28145	8524	0,303	11,0
ТМА ₁	585	1898	1171	0,617	10,1
ТМА ₂	535	1733	1115	0,643	11,6
ТМА ₃	1328	4376	2100	0,480	11,9
ТМА ₄	652	2142	1296	0,605	12,3
ТМА ₅	738	2415	1430	0,592	11,6
ТМА ₆	509	1641	1048	0,639	11,4
ТМА ₇	683	2227	1312	0,589	10,9
ТМА ₈	287	929	669	0,720	9,4
ТМА ₉	671	2128	1416	0,665	10,7
ТМА ₁₀	240	784	566	0,722	11,9
ТМА ₁₁	627	2057	1237	0,601	9,8
ТМА ₁₂	667	2103	1330	0,632	10,2
ТМА ₁₃	920	2943	1690	0,574	10,9
ТМА ₁₄	235	769	541	0,704	11,5

ТАЖ менен катар эле ТМАнын ар бир бөлүмүнүн АЖС баалоодо (төмөндө 6-таблица), ар бир көрсөткүч 2-таблицада көрсөтүлгөн үч оозеки аткаруунун АЖСнан жогору экендиги байкалат.

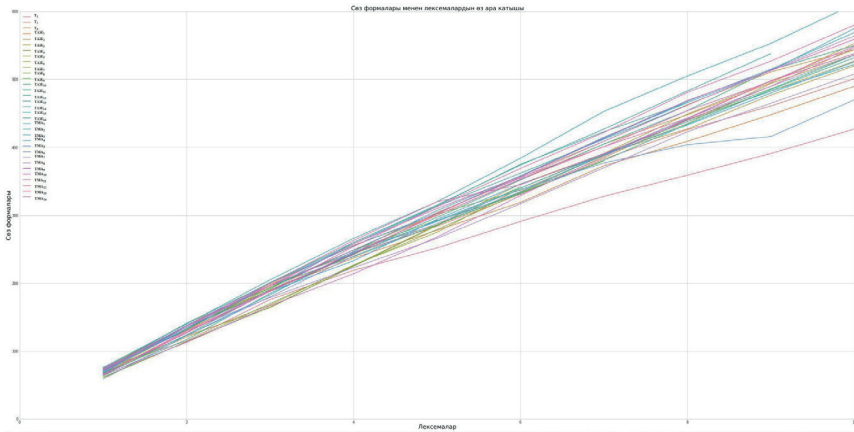
6-таблица

	<i>АЖСгы сөздөрдүн саны</i>	<i>АЖСгы уникалдуу сөздөрдүн саны</i>	<i>АЖСгы сөздөрдүн тыгыздыгы</i>	<i>АЖСгы бир сүйлөмдөгү сөздөрдүн орточо саны</i>
ТМА ₁	334	260	0,778	8,8
ТМА ₂	327	269	0,823	9,9
ТМА ₃	329	258	0,784	11,0
ТМА ₄	340	259	0,762	14,8
ТМА ₅	341	265	0,777	12,6
ТМА ₆	333	255	0,766	10,1
ТМА ₇	319	248	0,777	9,1
ТМА ₈	304	251	0,826	10,1
ТМА ₉	347	239	0,689	9,9
ТМА ₁₀	330	267	0,809	13,8
ТМА ₁₁	312	253	0,811	11,1
ТМА ₁₂	312	257	0,824	10,4
ТМА ₁₃	311	267	0,859	10,4
ТМА ₁₄	323	255	0,789	13,5

Бул көрсөткүчтөр Бакчиевдин оозеки аткаруусундагы сөздөрдүн санына караганда, басылып чыккан нускалардагы уникалдуу сөз формаларынын саны алда канча көп экендигин билдирет. Төмөндөгү 1-сүрөттө басылып чыккан тексттердин жана оозеки аткаруулардын стенограммаларынын визуалдык салыштыруулары көрсөтүлгөн⁶.

⁶ Бул детал изилдөөнүн англис тилиндеги түп нускасынан түзөтүлүп алынды.

1-сүрөт

1-диаграммада басылып чыккан эмгектердеги жана стенограммалардагы сөз формалары менен лексемалардын өз ара катыштарынын айырмалары көрсөтүлгөн.

Оозеки аткаруу менен басылып чыккан метрикалык баяндардын ортосундагы окшоштуктар жана айырмачылыктар, уникалдуу саптардын жана кайталанган саптардын мүнөздөмөлөрүн баалоодо байкалат. «Уникалдуу сап» – бул бүтүндөй текстте бир эле жолу кездешкен метрикалык сап болуп эсептелет.

7-таблицада басылып чыккан версиялардагы уникалдуу саптардын пайызы оозеки аткаруулардын стенограммаларына караганда кыйла жогору экени көрүнүп турат.

7-таблица

	<i>Саптардын жалпы саны</i>	<i>Уникалдуу саптар</i>	<i>Пайыздык катнашы</i>
T₁	973	625	64,23
T₂	1016	679	66,83
T₃	1913	1114	58,23
ТАЖ	7603	7007	92,16
TMA	8677	7968	91,93

Стенограмма түрүндө чечмеленген версияда сандык көрсөткүч жогору болушу мүмкүн, себеби алардын курамына сырдык сөздөр камтылганы менен айырмаланып турат (мисалы, «Оо, өзүң көргөн баягы» жана «Өзүңүз көргөн баягы» деген саптардын ортосунда айырмачылык бар). Кайталанган саптардын санын талдоодо, басылып чыккан жана оозеки аткаруулардын ортолорундагы айырмачылыктарды көрүүгө болот. 8-таблицада көрсөтүлгөндөй стенограммада берилген метрикалык саптарды салыштырган учурда, алардын оозеки аткарууда канчалык көп колдонулганы байк алат.

8-таблица

	T_1	T_2	T_3	$TAЖ$	TMA
47	-	-	1	-	-
38	-	1	-	-	-
28	-	-	1	-	-
27	-	-	1	-	-
24	1	-	-	-	-
22	1	-	-	-	-
21	1	-	-	-	-
17	-	-	1	-	-
16	-	-	1	-	-
13	-	-	1	-	-
11	1	1	-	-	1
10	2	1	4	-	-
9	-	1	3	1	-
8	1	1	1	1	1
7	3	2	5	1	2
6	4	4	4	2	2
5	5	3	9	2	3
4	7	11	20	6	20
3	12	20	34	34	41
2	54	52	145	212	223

Стенограмма түрүндө чечмеленип берилген оозеки аткарууда, кайталанган саптардын жыштыгын баса белгилөө үчүн төмөндө эң көп колдонулган үч сап мисал катары, улай кеткен сандар менен берилген. (**ВМА**да жети жолу кездешкен эки сап бар, алардын экөө тең салыштыруу үчүн берилгени менен пайыздык катышта алардын жетиден бир бөлүгү гана киргизилген.) Мындай кайталануулар канча ирет колдонулганынын ортосундагы олуттуу айырмачылыктардын

болушунан тышкары, жазуу жана оозеки түрүндөгү аткаруулардагы кайталанган саптардын функционалдык айырмасы да бар экени байкалган. Жазма варианттарда кайталанган саптар текстке кандайдыр бир өзгөчөлүк берип турса, ал эми оозеки аткарууларда бир нече ирет кайталанган саптар манасчы демин басып алуу же тыныгуусу үчүн колдоно тургандай көрүнөт.

T₁	
Атаңдын көрү дүнүйө	24
Атаганат дүнүйө	22
Айланайын кудурет	21
Пайыздык катнашы:	6,88%

T₂	
Айланайын кудурет	38
Айланайын байым деп	11
Атаганат дүнүйө	10
Пайыздык катнашы:	5,80%

T₃	
Айланайын кудурет	41
Атаганат дүнүйө	28
Мына ошондо жарыктык	27
Пайыздык катнашы:	5,33%

ТАЖ	
Ар качандан бир качан	9
Кагылайын Манасым	8
Кайсы бирин айтайын	7
Пайыздык катнашы:	0,31%

ТМА	
Деп ошентип Семетей	11
Кечээ Көкөтөйдүн ашында	8
*Ал аңгыча болгон жок	7
* Көк асаба кызыл туу	7
Пайыздык катнашы:	0,29%

Бул жерде оозеки аткарууда жана басылып чыккан эмгектерде мындай саптардын ар кандай ыкмада колдонулганы жакшы көрсөтүлгөн. Бакчиев эң көп кайталанган метрикалык саптарды оозеки аткаруу учурунда тыныгуу жасоо үчүн колдонгону белгилүү болду, ал эми анын басылып чыккан эмгектеринде мындай саптар байкалган эмес. Жазма эмгектерде алар кайталоо, же сюжет үчүн колдонула турган сыяктуу. Сөздөрдүн тыгыздыгы, сөз формалары жана лексемалардын өз ара катыштары сыяктуу эле оозеки жана жазма баяндамалардын ортосунда да айырма бар экени аныкталды.

Басылып чыккан эмгектер оозеки аткаруудан айырмаланып, башка контексттин түрү катары, стенограммаланган оозеки аткарууларга караганда андагы сөздөрдүн тыгыздыгы жогору келери жана оозеки аткаруунун негизги белгиси болгон кайталоолор жокко эсе экени аныкталды. Бул чакан изилдөөдө жазуу түрүндөгү жана оозеки аткаруудагы тексттердин бирдей метрикалык форматка ээ болгону менен түзүлүшү боюнча бири-биринен кескин айырмаланып туруусу мүмкүн деген божомолдор тастыкталган. Ошондой эле бул айырмачылыктардын салтка тийгизген таасирлери жана басылып чыккан эмгектердин эпоско жана манасчыларды баалоого тийгизген таасирлери да терең изилдениши керек деген ойдомун. Жогорудагы ыкманы колдонуу менен манасчылардын чыгармачылыгынын ар кандай доорлордо, оозеки жана жазуу түрүндөгү варианттарын изилдөөгө мүмкүн экени аныкталды. Алар аткаруучунун өсүп-өнүгүүсүн гана эмес, ошол эле учурда оозеки жана жазуу түрүндөгү баяндамалардын ортосундагы байланыштардын мындан аркы калыптанышын да көрсөтүп турат.

Кошумча маалымат

Китептин киришүү бөлүмүндө айтылып кеткендей, бул аталган тема боюнча талкуулардын акыркысы эмес. Бир китепке топтолгон изилдөөлөргө улай, ал мындан кийинки илимий эмгектердин жазылышына шарт түзүп, жаңы өнүттөгү элементтерди кошууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Китептин башындагы узун бөлүмгө кайрыла турган болсок, киришүүсүндө эпостун жеке тарыхы эмес, жалпы тарых талкууланат. Демек, «Манас» эпосун изилдөө боюнча жаңыча жолдорду сунуштоо менен бирге эле төмөндөгү өзгөчөлүктөргө көңүл бурууда ар түрдүү көз караштарды жаратышы мүмкүн.

- Фарс тилиндеги «Мажму ат-Таварих» чыгармасында «Манас» тууралуу маалыматтар кездешет. Мындай жазуу түрүндөгү текст менен оозеки салттын ортосундагы байланышты түшүнүү кыйын. Хаттонун айтымында, бул эпизоддор «саясий жактан шыкакталган интерполяция, б.а., XVIII кылымдын аягында Кокон хандыгынын кыргыз урууларына карата жүргүзгөн саясатына байланышкан жасалмалоо» болуп саналат¹. Башка сынчыл мүнөздөгү (потенциалдуу түрдө кызыктуу экендигине карабастан) суроолор жана пикирлер жалаң гана бул тексттин жайгаштырылышы (мисалы, мындай өнүттө алгачкы болгондугуна, котормого, нормага туура келбегендигине тиешелүү) боюнча болушу мүмкүн.
- Валихановдун чечмелөөсүнө чейинки документтерде «Манас» деген аттын кездешүүсү, жазуу түрүндөгү чыгармалар пайда болгонго чейин эле ушул сыяктуу чыгармалардын популярдуу болгондугуна тиешелүү маселени козгойт. 1800-жылдын 19-июнь айында орус чек ара кызматкерлеринин маектерин камтыган документтердин биринде, өзүн калмакмын деп тааныштырган кулдун атынын

¹ Хатто (1990) 73-б.

«Манас Сыдыков» деп жазылганы да анын кожоюндарынын аны мыскылдоо үчүн ыйгарган ысымы болушу ыктымал деген божомолдор бар².

- Чет элдик окумуштуулар тарабынан жыйналган жазма түрүндөгү варианттарга кайрылсак, алар көбүнчө түндүк кыргыз урууларынын (өзгөчө бугу уруусунун) каада-салттарын «ачып» берүүгө багытталгандыктан, XVIII кылымдан тартып азыркы учурга чейинки Кыргызстандын башка аймактарынан чыккан аткаруучулар көмүскөдө калган³. Бул жазма булактарды баалоо сымал маселелен тышкары, бийлик, жеке менчик жана ички колонизация сыяктуу маселелерди да өз ичине камтып турат⁴.

АКЫН кыргыз оозеки чыгармаларын изилдөө тобу тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөлөргө кошумча төмөнкү жоболорду да камтый кетүүнү туура көрдүк.

- Лексемалар менен сөз формаларынын өз ара катышы жана кайталанган сызыктардын ортосундагы байланышка тиешелүү маселелер. Анын мазмунунун олуттуулугуна көңүл бурулбастан, тексттин белгилүү бир өзгөчөлүктөрү гана эске алынган. Ошондой эле аткаруунун композициясына таасир этүүчү темпи жана метрикасы сыяктуу башка элементтер да талкууланган эмес.

² РК мамлекеттик архиви 4.1.198 54-б; Иден (2019) 30 жана 131-бб. караңыз. Автор кол жазманын түп нускасынын сүрөтү менен бөлүшкөндүгү үчүн терең ыраазычылык билдирем.

³ Брюлей (2019) 3-карта 394-б. караңыз.

⁴ Ошондой эле бул изилдөөгө көмөктөшкөн жергиликтүү жана империялык тармактар да деталдуу түшүндүрмө алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Бул китепке кирбесе да, бул жерде сөз болгон Алмаши тууралуу жакында жаралган эмгек көңүл чордонунда экендигинин белгиси катары, жергиликтүү жана империялык коомдук байланыштардын маанилүүлүгүн баса белгилөө менен, Алмашинин изилдөөсүн кыйла жеңилдеткен. Бул изилдөөдө 1906-жылкы экспедиция эпосту жыйнаган гана дата эмес, караколдук Аким Кученко аттуу мугалим эпосту транскрипциялаган, Чоюке Өмүр уулу эпосту аткарган жана Турган Бердике уулу Алмашинин (1911–1912) эмгегине авторлош катары текстти изилдөөгө көмөктөшкөн деген пикирлер айтылган. Бул эмгекте жергиликтүү аткаруучу / чет элдик окумуштуу дихотомиялык (бири-бирин толуктаган эки башка бөлүк) бөлүк катары кызыгуу жаратып, бүдөмүк пикирден арылтып, адамдык факторго басым жасалган. ШАНТА & ЛАЙТАЙ (2022) жана ШАНТА & КАРА (2021) эмгектерин караңыз; акыркы эмгек мактоого арзыйт, кыргыз жана орус тилдеринде да жеткиликтүү берилген: ШАНТА & КАРА (2022А) жана ШАНТА & КАРА (2022Б).

- Чечмеленген стенограммада кандайдыр бир таасир дароо байкала бербейт: аткаруучунун отурган абалын, добушун жана ылдамдыгын имитациялоочу элементтер текст аркылуу талданбайт.
- Орозбаковдун вариантынын басылып чыккан үзүндүсүн Бакчиев аткарган учурда кайталанган саптарды кайра карап чыгартууга болсок, профессор Даниел Прайордун айтымында «атаңдын көрү дүнүйө» деген сап 1996-жылы Прайордун көмөгү менен Бакчиевдин устаты катары таанылган Шаабай Азизов тарабынан аткарылган «Семетейдин» 415 саптык үзүндүсүндө 4 ирет кездешкен.
- АКЫН изилдөө тобу жаздырып алган манасчынын аткаруусунун угармандар тарабынан кабыл алынышы ашыра бааланып калган болушу мүмкүн. Ал эми басылып чыккан материалдарды кайрадан колдонуу же адаптациялоо коомчулуктун басма версиясы менен тааныштыгын эмес, тескерисинче, заманбап аткаруучулардын мурунку манасчылардын басылып чыккан тексттери менен тааныш экендигин билдирет.

Аталган маселелерге мындан кийин да көңүл буруу салтынын улануусун, жеке аткаруучулардын ролун жана тексттин контекстине, өздөрүнөн мурунку манасчылардын урпактарына болгон мамилелерди дагы жакшыраак түшүнүүлөрүнө көмөк берет.

Колдонулган булактар

Кол жазмалар

Казакстан Республикасынын (РК) Борбордук мамлекеттик архиви, Алматы.
TsGAKaz 4.1.198

Кыргыз Республикасынын (КР) Улуттук илимдер академиясынын
Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун кол жазмалар
фондусу, Бишкек. [Эскертүү! Бул шилтеме аркылуу кирүүгө болот
[HTTPS://MANUSCRIPT.BIZDIN.KG/](https://manuscript.bizdin.kg/)]

1

6

65

68 (K262)

78

80

90

184

208

247

252

252A

927

Кошумча булактар

ААЦУ (2007). *College Learning for the New Global Century: A Report from the National Leadership Council for Liberal Education & America's Promise*. Washington, DC: Association of American Colleges and Universities, 2007.

АБДЫЖАПАРОВ (2017). Абдыжапаров, Эрнест, реж. *Саякбай. Гомер 20 века*. Студия Эрнеста Абдыжапарова и Фонд Саякбая манасчы, 2017.

АБДЫРАХМАНОВ Ж.Б. (2018). «Манас» эпосундагы өздөштүрүлгөн сөздөр. Түз. Т. Абдырахманов, С. Каратаева, С. Дюшембиев. Бишкек: Китеп. kg, 2018.

- АБДЫРАХМАНОВА (2019). Abdryakhmanova, Aiza. 'Kyrgyz Manas Epic Visualized through Motion Comic and Mobile Application'. *ICHCAP*, 4 April 2019. <<https://www.unesco-ichcap.org/kyrgyz-manas-epic-visualized-through-motion-comic-and-mobile-application/>>.
- АЗИЗОВ (2013). Азизов, Ш. «Манас» эпосу. Ред. Ш. Азизов. Бишкек: Кутбер, 2013.
- АЙТАЛИЕВА (2016). Айталиева, Т. К. «Манастын төрөлүшү жана балалык чагы» аттуу эпизоддун манасчылардын варианттарында берилиши». *Известия ВУЗов Кыргызстана* 11 (2016): 38–40.
- АЙТПАЕВА (2006). Aitpaeva, Gulnara. 'The Triad of Crime, Punishment, and Forgiveness in the Kyrgyz Epic *Kojojash*'. *Journal of Folklore Research* 43 (2006): 66-83.
- АЙТПАЕВА (2008). Aitpaeva, Gulnara. 'Kyrgyzchlyk: Searching New Paradigms for Ancient Practices'. *Anthropological Journal of European Cultures* 17 (2008): 66-83.
- АЙТПАЕВА (2015). Aitpaeva, Gulnara. 'Kyrgyz Prose During Perestroika: Anticipating or Constructing the Future?'. Tr. Scott Bean. *Littérature et Société en Asie centrale* 24 (2015): 293-325.
- АКАЕВ (2002). Акаев, Аскар. *Кыргызская государственность и народный эпос «Манас»*. Бишкек: Учкун, 2002.
- АКИPRESS (2013). 'В Кыргызстане вышел в свет эпос «Манас» по варианту Тоголока Молдо'. *АКИpress*, 20-декабря 2013. <<https://kg.akipress.org/news:589440>>.
- АКИЯМА (2015). Akiyama, Tetsu. 'Why was Russian Direct Rule over Kyrgyz Nomads Dependent on Tribal Chieftains “manaps”?'. *Cahiers du Monde russe* 56 (2015): 625-649.
- АКИЯМА (2017). Akiyama, Tetsu. 'Aspects of the Islamic Engagement of a Kyrgyz Tribal Chieftain in Russian Central Asia'. *Journal of Islamic Area Studies* 9 (2017): 16-27.
- АКМАТОВ (1988-1989). Акматов, Казат. *Күндү айланган жылдар*. Ала-Тоо 10 (1988): 3-74, 11 (1988): 20-65; 1 (1989): 20-78.
- АКЫН (2023А). Талантаалы Бакчиев менен Дөөлөт Сыдыковдун аткарууларынын АКЫНда Камила Баймуратова тарабынан жаздырылып алынган аудиовизуалдык материалдар. Архив: Вера жана Дональд Блинкен атындагы Ачык Коом Архиви, Борбордук Европа университети, Будапешт, Маданий мурастар санариптик

- архиви, NU OSA 437-1-1. <<https://catalog.osaarchivum.org/catalog/O8pZgyZa>>.
- АКЫН (2023б). Талантаалы Бакчиев менен Дөөлөт Сыдыковдун аткарууларынын АКЫНда жаздырылып, Алымкан Жээнбекова тарабынан чечмеленген транскрипциялары. <https://auca.kg/en/research_faculty_akyn/>.
- АЛАХАН & АБАКИРОВ (2013). Улуу «Манас» жана анын фальсификаторлору» (илимий-публицистикалык макалалар) Түз. С. Алахан, К. Абакиров. Бишкек: Турар, 2013.
- АЛИЕВ Ж.Б. (1995). *Энциклопедический феномен эпоса «Манас»*. Ред. С. Алиев, Р. Сарыпбеков, К. Матиев. Бишкек: Главная редакция Кыргызской энциклопедии, 1995.
- АЛМАШИ (1911/1912). Almásy, Georg von. ‘Der Abschied des Helden Manas von seinem Sohne Sëmetëj: aus dem karakirgisischen Epos *Manasdin kisasi*’. *Keleti Szemle* 12 (1911–1912): 216–23.
- АНДЕРСОН (1983). Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983.
- АНОНИМДҮҮ (2021). Anonymous. ‘You shall sing and dance: contested ‘safeguarding’ of Uyghur Intangible Cultural Heritage’. *Asian Ethnicity* 22 (2021): 121-139.
- АНДЕРВУД (2017). Underwood, Ted. ‘A Genealogy of Distant Reading’. *Digital Humanities Quarterly* 11 (2017). <<http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/11/2/000317/000317.html>>.
- АНДЕРВУД (2019). Underwood, Ted. *Distant Horizons: Digital Evidence and Literary Change*. Chicago/London: University of Chicago Press, 2019.
- АРТМАН (2016). Artman, Vincent Michael. ‘The State and the Sacred: Memory, Theology, and Identity in Kyrgyzstan’. Unpublished PhD thesis, University of Kansas, 2016.
- АРТМАН (2018). Artman, Vincent M. ‘Nation, Religion, and Theology: What Do We Mean When We Say “Being Kyrgyz Means Being Muslim?”’. *Central Asian Affairs* 5 (2018): 191-212.
- АТАМБАЕВ (2017А). Атамбаев, Алмазбек. ‘Президент Алмазбек Атамбаевдин Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик желегинин күнүнө байланыштуу кайрылуусу’. *President.kg*, 3-март 2017. <https://www.president.kg/kg/okujalar/kuttuktoolor/10457_prezident_%20almazbek_atambaevdin_kirgiz_respublikasinin_mamlekettik_gheleginin_%20knn_baylanishtuu_kayriluusu>.

- АТАМБАЕВ (2017б). Атамбаев, Алмазбек. ‘Президент Алмазбек Атамбаев: «Мир, согласие и стабильность – вот самое главное, чего мы достигли за последние годы. Страна, наш народ, наша жизнь меняются на глазах»’. *President.kg*, 31-августа 2017. <http://www.president.kg/ru/sobytiya/novosti/5345_prezident_almazbek_atambaev_mir_soglasie_i_stabilnost_vot_samoe_glavnoe_chego_mi_dostigli_za_poslednie_godi_strana_nash_narod_nasha_ghizn_menyayutsya_na_glazah>.
- АУЭЗОВ (1995). Ауэзов, Мухтар. ‘О времени возникновения эпоса «Манас»’. *Энциклопедический феномен эпоса «Манас»*. Ред. С. Алиев, Р. Сарыпбеков, К. Матиев, С. 149-174. Бишкек: Главная редакция Кыргызской Энциклопедии, 1995.
- БАЙ (2015). 白庚胜. ‘丝路文香 和美心声’. *Dangjian*, 12-Августа 2015. <https://web.archive.org/web/20210922015938/http://dangjian.com/ds/jtrds/xxjz/tp/201508/t20150812_2790905.shtml>.
- БАЙМАТОВА (2018). *Tales of Manas: Kyrgyz Epos*, tr. Aklyay Baimatova. [n. p.]: [n. d.], 2018.
- БАКЧИЕВ (2011). Бакчиев, Талантаалы. *Манастын ашы: Баатырдык эпос*. Бишкек: Турар, 2011.
- БАКЧИЕВ (2012). Бакчиев, Талантаалы. *Алмамбеттин жомогу: Баатырдык эпос*. Бишкек: Кут-бер, 2012.
- БАКЧИЕВ (2015). Бакчиев, Т. А. *Кыргызские эпические сказители*. Бишкек: Принт-Экспресс, 2015.
- БАКЧИЕВ (2016а). Бакчиев, Талантаалы. «О чудесном приобретении сказительского дара». *Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии* 1 (2016): 42-47.
- БАКЧИЕВ (2016б). Бакчиев, Талантаалы. ‘Посещение святых мест в сказительской традиции’. *Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии* 1 (2016): 32-37.
- БАКЧИЕВ (2016в). Бакчиев, Талантаалы. ‘Социальный статус сказителя в прошлом (на примере сказителей эпоса «Манас»)’. *Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии* 1 (2016): 37-42.
- БАКЧИЕВ (2017). Бакчиев, Талантаалы. ‘Интерпретация некоторых символов в эпосе «Манас»’. *ВЕСТНИК БГУ: Гуманитарные исследования Внутренней Азии* 1 (2017): 9-15.
- БАКЧИЕВ (2019). Бакчиев Т. А. *Манасоведение: Учебное пособие для вузов*. Бишкек: Алтын тамга, 2019.

- БАМО & ЧАО (2016). Bamo, Qubumo, and Genjin Chao (with John D. Niles). 'Documenting Living Oral Traditions: China's Institute of Ethnic Literature'. *Journal of American Folklore* 129 (2016): 270-287.
- БАНН (2018). Bunn, Stephanie. 'Time as Told: Telling the Past in Kyrgyzstan'. *History and Anthropology* 29 (2018): 563-583.
- БЕЙЕР (2016). Beyer, Judith. *The Force of Custom: Law and the Ordering of Everyday Life in Kyrgyzstan*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2016.
- БЕЙЛИ (2009). Bailey, Scott C. Matsushita. 'A Biography in Motion: Chokan Valikhanov and his Travels in Central Eurasia'. *Ab Imperio* 1 (2009): 165-190.
- БЕКБОЛОТОВ (2016). Бекболотов, Акынбек. '«Манас» баатырдын төрөлүшүндө кезиккен ырымдар жана ишенимдер (Саякбай Каралаевдин варианты боюнча)'. *Alatoo Academic Studies* 3 (2016): 170-175.
- БЕКСУЛТАНОВА (2016). Beksultanova, Chinara. 'Small Epics as an Important Element of Oral Epic Creativity of Kyrgyz People'. *Oral Traditions and Epics of Central Asia*. Ed. Seong-Yong Park, pp. 167-178. Jeonju: ICHCAP, 2016.
- БЕЛИНСКИЙ (1964). Bilinsky, Yaroslav. 'Education of the Non-Russian Peoples in the Soviet Union'. *Comparative Education Review* 8 (1964): 78-89.
- БЕННИГСЕН (1975). Bennigsen, Alexandre A. 'The Crisis of the Turkic National Epics, 1951-1952: Local Nationalism or Internationalism?'. *Canadian Slavonic Papers* 17 (1975): 463-474.
- БЕРНШТАМ (1995). Бернштам. 'Эпоха возникновения киргизского эпоса «Манас»'. *Энциклопедический феномен эпоса «Манас»*. Ред. С. Алиев, Р. Сарыпбеков, К. Матиев, С. 174-194. Бишкек: Главная редакция Кыргызской энциклопедии, 1995.
- БЛАККИСРУД & АБДЫКАПАР КЫЗЫ (2017). Blakkisrud, Helge, and Nuraida Abdykapar kyzy. 'Female Heroes in a Man's World: The Construction of Female Heroes in Kyrgyzstan's Symbolic Nation-Building'. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization* 25 (2017): 113-136.
- ДЕ БЛУА Ж.Б. (1960-2005). de Blois, F. C., B. Van Dalen, R. S. Humphreys, Manuela Marin, Ann K. S. Lambton, Christine Woodhead, M. Athar Ali, J. O. Hunwick, G. S. P. Freeman- Grenville, I. Proudfoot, and others. 'Ta'rikh'. *Encyclopaedia of Islam*. Second edition. Ed. P. Bearman, Th.

- Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, and W. P. Heinrichs. Leiden: Brill, 1960–2005.
- БЛУМ (1997). Bloom, Harold. *The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry*. Second edition. New York/Oxford: Oxford University Press, 1997.
- БОРАТОВ (1965). *Aventures merveilleuses sous terre et ailleurs de Er-Töshtük le géant des steppes*, tr. Pertev Boratav, notes by Louis Bazin and Pertev Boratav. Paris: Gallimard, 1965.
- БОТОЯРОВ (1982). Ботояров К. ‘Английское издание эпоса «Манас» (текстологические аспекты)’. *Фольклор: Поэтика и традиция*, С. 211-222. Москва: Наука, 1982.
- БОУРА (1952). Bowra, C. M. *Heroic Poetry*. London: Macmillan, 1952.
- БРАУЭР (1996). Brower, Daniel. ‘Kyrgyz Nomads and Russian Pioneers: Colonization and Ethnic Conflict in the Turkestan Revolt of 1916’. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 44 (1996): 41-53.
- БРАУЭР (2001). Brower, Daniel. ‘Islam and Ethnicity: Russian Colonial Policy in Turkestan’. *Russia’s Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*. Ed. Daniel R. Brower and Edward J. Lazzerini, pp. 115-137. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2001.
- ДЕ ВРИЗ (1963). de Vries, Jan. *Heroic Song and Heroic Legend*, tr. B. J. Timmer. London: Oxford University Press, 1963.
- БРУНЕР (1996). Bruner, Jerome. *The Culture of Education*. Cambridge, MA / London: Harvard University Press, 1996.
- БРЮЛИ (2019). Bruley, Julien. ‘L’épopée de Manas: étude historique, patrimoniale et ethnographique’. Unpublished PhD thesis, Université de Lille, 2019.
- Брюэр (1996). Brewer, Charlotte. *Editing ‘Piers Plowman’: The Evolution of the Text*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Бунин (2019). Bunin, Gene A. ‘Kyrgyz Students Vanish into Xinjiang’s Maw: Musicians, Folklorists, and Storytellers Disappear after Being Forced Back to China’. *Foreign Policy*, 31 March 2019. <<https://foreignpolicy.com/2019/03/31/963451-kyrgyz-xinjiang-students-camps/>>.
- БУСА (2013). Busa, Eirene. ‘Up Close and Personal with a Manaschi’. *SRASStudents*, 6 May 2013. <<https://web.archive.org/web/20200922070255/https://srasstudents.org/up-close-and-personal-with-a-manaschi/>>.
- ВАЛИХАНОВ (1904). *Сочинения: Чокана Чингисовича Валиханова*. Ред. Н. И. Веселовский. С.-Петербург: Типография Главного управления, 1904.

- ВАЛИХАНОВ (1961-1972). Валиханов, Чокан. *Собрание сочинений*. Ред. А. Маргулан, 5тт. Алма-Ата: Академия наук Казахской ССР, 1961–1972.
- ВАМБЕРИ (1885А). Vámbéry, Ármin. *A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1885.
- ВАМБЕРИ (1885Б). Vámbéry, Hermann. *Das Türkenvolk*. Leipzig: Brockhaus, 1885.
- ВАНСИНА (1985). Vansina, Jan. *Oral Tradition as History*. Madison: University of Wisconsin Press, 1985.
- ВАСИЛЕВСКА (1997). Wasilewska, Ewa. ‘The Past and the Present: The Power of Heroic Epics and Oral Tradition – Manas 1000’. *Central Asian Survey* 16 (1997): 81-95.
- ВЕЙСКОТТ (2016). Weiskott, Eric. *English Alliterative Verse: Poetic Tradition and Literary History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- ВИНОГРАДОВ (1970). Vinogradov, V. A. ‘The Akyns Sing of Lenin’. *Yearbook of the International Folk Music Council* 2 (1970): 77-91.
- ВИНОГРАДОВ (1995). Виноградов, В. Напевы «Манас». *Энциклопедический феномен эпоса «Манас»*. Ред. С. Алиев, Р. Сарыпбеков, К. Матиев, С. 223-235. Бишкек: Главная редакция Кыргызской энциклопедии, 1995.
- ВИНТЕРМАНН (2020). Wintermann, Jutta. *Die Figure des Almambet im kirgisischen Manas-Epos: Eine historisch-kritische Studie*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2020.
- ВУЛФ (1952). Wolfe, Bertram D. ‘Operation Rewrite: The Agony of Soviet Historians’. *Foreign Affairs* 31 (1952): 39-57.
- ГЛЮК (1984). Glück, Helmut. ‘Sowjetische Sprachenpolitik’. *Handbuch des Russisten*. Ed. Helmut Jachnow with Klaus Hartstein and Waltraud Jachnow, pp. 519-559. Wiesbaden: Harrassowitz, 1984.
- ГОЛД & КЛЕЙН (2016). *Debates in the Digital Humanities 2016*. Ed. Matthew K. Gold and Lauren F. Klein. Minneapolis / London: University of Minnesota Press, 2016.
- ГУЛЛЕТ (2010). Gullette, David. *The Genealogical Construction of the Kyrgyz Republic: Kinship, State and ‘Tribalism’*. Folkestone: Global Oriental, 2010.
- ДАЙЕР (1991). Dyer, Svetlana Rimsky-Korsakoff. *Jāsyр Shivaza: The Life and Works of a Soviet Dungan Poet*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1991.
- ДАЛЛЕТ (1992). Dallet, Sylvie. ‘Historical Time in Russian, Armenian, Georgian, and Kirghiz Cinema’. *The Red Screen: Politics, Society, Art in Soviet Cinema*. Ed. Anna Lawton, pp. 303-314. London: Routledge, 1992.

- ДЖУМАЛИЕВА Ж.Б. (2019). Dzhumaliev, G., N. Karybekova, and Z. Kazakbaeva. 'Quality E-Learning: Online Teaching Text Analysis Course'. *Ахбори: Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон: Шӯъбаи илмҳои ҷамъиятишиносӣ* 256 (2019): 38-44.
- ДОР (1982А). Dor, Rémy. 'Un fragment Pamirien de *Manas*'. *Central Asiatic Journal* 26 (1982): 1-55.
- ДОР (1982Б). Dor, Rémy. *Chants du Toit du Monde*. Paris: Maisonneuve et Larose, 1982.
- ДУЙШЕМБИЕВА (2015). Duissembieva, Jipar. 'Visions of Community: Literary Culture and Social Change among the Northern Kyrgyz, 1865-1924'. Unpublished PhD thesis, University of Washington, 2015.
- ДУЙШЕМБИЕВА (2019). Duissembieva, Jipar. 'From Rebels to Refugees: Memorialising the Revolt of 1916 in Oral Poetry'. *The Central Asian Revolt of 1916: A Collapsing Empire in the Age of War and Revolution*. Ed. Aminat Chokobaeva, Cloé Drieu, and Alexander Morrison, pp. 289-307. Manchester: Manchester University Press, 2019.
- ДУЙШЕЕВ (2011). Дүйшеев, Шайлообек. 'Курама жыйып журт кылган, Манас!' *Азаттык үналгысы*, 31-август 2011. <https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_press/24313147.html>.
- ДЬЮИЗ (1994). DeWeese, Devin. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1994.
- ЖАЙСАҢ (2009). Үмөт уулу Жайсаң [«Кайыптан алып кагазга түшүргөн»: Бүбү Мариям Муса кызы]. *Айкөл Манас: Дастан*. 10-көлөм. Бишкек: Бийиктик, 2009.
- ЖАКЕССОН (1998). Jacquesson, Svetlana. 'Un barde kirghiz mal connu Chamirkan uulu Kilitch (1886-1917)'. *Cahiers d'Asie centrale* 5/6 (1998): 221-257.
- ЖАКЕССОН (2010). 'A Power Play Among the Kyrgyz: State Versus Descent'. *Representing Power in Modern Inner Asia: Conventions, Alternatives and Oppositions*. Ed. Isabelle Charleux, Grégory Delaplace, Roberte Hamayon and Scott Pearce, pp. 221-244. Bellingham: Center for East Asian Studies, 2010.
- ЖАКЕССОН (2016). Jacquesson, Svetlana. 'Genealogies as Craft: The Search for "Truth" and Authority in Contemporary Kyrgyzstan'. *History Making in Central and Northern Eurasia: Contemporary Actors and Practices*. Ed. Svetlana Jacquesson, pp. 100-121. Wiesbaden: Reichert, 2016.

- ЖАКЕССОН (2020). Jacquesson, Svetlana. 'Claiming Heritage: The Manas Epic Between China and Kyrgyzstan'. *Central Asian Survey* 39 (2020): 324-339.
- ЖАКЕССОН (2021). Jacquesson, Svetlana. 'On Folklore Archives and Heritage Claims: the Manas Epic in Kyrgyzstan'. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 64 (2021): 425-454.
- ЖАКИЕВ (2016). Жакиев, Бексултан. *Героический эпос кыргызов «Манас» (в рисунках)*. Художник: Замир Илипов. Бишкек: Аркус, 2016.
- ЖАКИЕВ (2019). Жакиев, Бексултан. *Манас: Кыргыздардын баатырдык эпосу (сүрөт менен)*. Сүрөтчү: Замир Илипов. Бишкек: Аркус, 2019.
- ЖАКЫПБЕК (1995). Жакыпбек, Ашым. *Теңири Манас*. Бишкек: Кыргызстан, 1995.
- ЖОШКУН (2016). Coşkun, Mustafa. 'Improvising the Voice of the Ancestors: A Historical Ethnography of Oral Poetry Performances among the Kyrgyz'. Unpublished PhD thesis, Martin Luther Universität of Halle-Wittenberg, 2016.
- ЖУМАТУРДУ (2016). Jumaturdu, Adil. 'A Comparative Study of Performers of the Manas Epic'. *Journal of American Folklore* 129 (2016): 288-296.
- ЖУСУПЖАН (2011). Жусупжан, Жаңыл. 'Кытайдагы Манас айы'. *Азаттык үналгысы*, 17-июль 2011. <https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_china_manas_culture/24268034.html>.
- ЖУСУПОВ (1995А). Жусупов, Кеңеш. *Манас: Кара сөз менен*. Сүрөтчүсү: Жоомарт Кадыралиев. Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1995.
- ЖУСУПОВ (1995Б). Жусупов, Кеңеш. *Манас: Кыргыз халк достони*. Таржимон: Турсунбой Адашбоев. Тошкент: Чўлпон, 1995.
- ЗАХАРОВ Ж.Б (2017). Zakharov, Nikolay, Ian Law, and Maya Shmidt. 'Central Asian Racisms'. *Post-Soviet Racisms*. Ed. Nikolay Zakharov and Ian Law, pp. 129-184. London: Palgrave Macmillan, 2017.
- ИГМЕН (2012). İgmen, Ali. *Speaking Soviet with an Accent: Culture and Power in Kyrgyzstan*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2012.
- ИГНАТОВ & МИХАЛЧА (2017). Ignatow, Gabe, and Rada Mihalcea. *Text Mining: A Guidebook for the Social Sciences*. Los Angeles: SAGE, 2017.
- ИДЕН (2019). Eden, Jeff. *Slavery and Empire in Central Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- ИНАН (1972). İnan, Abdülkadir. *Manas destanı*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1972.

- ИСАЕВА & БЕКБАЛАЕВА (Даярдалууда). ‘Manuscripts and Early Printed Books in Libraries and Archives of Kyrgyzstan’.
- ИСМАИЛБЕКОВА (2017). Ismailbekova, Aksana. *Blood Ties and the Native Son: Poetics of Patronage in Kyrgyzstan*. Bloomington: Indiana University Press, 2017.
- ИСМАИЛОВА (2015). Ismailova, Baktygul. ‘Curriculum Reform in Post-Soviet Kyrgyzstan: Indigenization of the History Curriculum’. *Curriculum Journal* 15 (2004): 247-264.
- ЙИ (2015). Yi, Xing. ‘First Encyclopedia of Chinese Intangible Heritage Released’. *ChinaDaily*, 16 June 2015. <http://www.chinadaily.com.cn/culture/2015-06/16/content_21015649.htm>.
- ЙИНГ (2001). Ying, Lang. ‘The Bard Jusup Mamay’. Tr. Da Hai. *Oral Tradition* 16 (2001): 222-239.
- ЙИНГ (2014). 郎櫻. ‘我国三大英雄史诗比较研究’. *Institute of Ethnic Literature CASS*, 3-апрель 2014. <http://cel.cssn.cn/ztpd/zgss/sdssct/201404/t20140403_2762025.shtml>.
- КАБАР (2019): ‘Памятник Манасу и его сорока воинам в Китае’. *Кабар*, 6 марта 2019. <<https://kabar.kg/news/pamiatnik-manasu-i-ego-soroka-voenam-v-kitae/>>.
- КАБЫЛБЕКОВ (2017). Кабылбеков, Адилет. ‘Кулалы таптап куш кылдым, курама жыйып журт кылдым...’. *asiapress.kg*, 21-апрель 2017. <<https://web.archive.org/web/20171027233139/http://asiapress.kg/kulaly-taptap-kush-kyldym-kurama-zhyjyp-zhurt-kyldym/>>.
- КАЗАКБАЕВА Ж.Б. (2020). Zamirgul Kazakbaeva, Gulnura Dzhumalievna, and Nurgul Karybekova. ‘Information and Communication Technologies in the Educational Process: Case Study of KTU Manas’. *Вестник Казахстано-Немецкого Университета* 2 (2020): 11-22.
- КАРА (2010). Kara, Dávid Somfai. ‘Kalmak: The Enemy in the Kazak and Kirghiz Epic Songs’. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 63 (2010): 167-178.
- КАРАГУЛОВА & МЕГОРАН (2011). Karagulova, Anara, and Nick Megoran. ‘Discourses of Danger and the “War on Terror”: Gothic Kyrgyzstan and the Collapse of the Akaev Regime’. *Review of International Studies* 37 (2011): 29-49.
- КАРАЛАЕВ (1984–1986). Каралаев С. «Манас» эпосу: Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. Башкы ред. Ч. Т. Айтматов. 2-көлөм. Фрунзе: Кыргызстан, 1984-1986.

- КАРАЛАЕВ (1987–1989). Каралаев С. *Семетей эпосу: Саякбай Каралаевдин варианты боюнча*. Башкы ред. Ч. Т. Айтматов. 2-көлөм. Фрунзе: Кыргызстан/Адабият, 1987-1989.
- КАРАЛАЕВ (1991). Каралаев С. «Сейтек»: эпосу: *Саякбай Каралаевдин варианты боюнча*. Башкы ред. Ч. Т. Айтматов. Фрунзе: Адабият, 1991.
- КАРАЛАЕВ (1995-1998). Каралаев С. «Манас»: *Кыргызский героический эпос*. 3- көлөм. Бишкек: Кыргызстан, 1995-1998.
- КАРАЛАЕВ (2007). *Heroic Songs of Manas: Saiakbai Karalaev (1894-1971)*. PAN Records 2054, 2007.
- КАРАЛАЕВ (2010). *Манас*. Түз. А. Жайнакова, А. Акматалиев. Бишкек: Турар, 2010.
- КАРАЛАЕВ (2013А). «Семетей»: *Баатырдык эпос*. 2-көлөм. Түз. А. Жайнакова. Бишкек: Турар, 2013.
- КАРАЛАЕВ (2013Б). «Сейтек»: *Баатырдык эпос*. Түз. А. Жайнакова, А. Мамытов. Бишкек: Турар, 2013.
- КАРЫБЕКОВА Ж.Б (2019). Karybekova, Nurgul, Gulnura Dzhumaliev, and Zamirgul Kazakbayeva. ‘Developing and Incorporating Critical Thinking in E-Learning’. *Известия Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова* 52 (2019): 150-155.
- КАРЫБЕКОВА Ж.Б (Даярдалууда). Karybekova, Nurgul, Victoria Van Huning, and Katrina Fenlon. ‘Strategies and Techniques for Integrating DH into Higher Education Curriculum’.
- КАСИЕВА & САТЫБЕКОВА (2020). Касиева, А. А., А. Т. Сатыбекова. ‘Частеречные разметки для нового корпуса кыргызского языка (инструментарий Turkic Lexicon Apertum)’. *Вестник КРСУ* 20 (2020): 67-72.
- КАСМАМБЕТОВ (2010). Howard, Keith, and Saparbek Kasmambetov. *Singing the Kyrgyz Manas: Saparbek Kasmambetov's Recitations of Epic Poetry*. With Razia Sultanova, Gulnara Kasmambetova, and Gouljan Arslan. Folkstone: Global Oriental, 2010.
- КДГ (2023). *Cambridge Digital Humanities*. 2023. <<https://www.cdh.cam.ac.uk>>.
- КЕНАРЛЫ & ӨЗЕР (2019). Kenarlı, Gülseli, and Boğaçhan Özer. ‘Kurtulmuş, Manas Heykeli'nin açılışına katıldı’. *Hürriyet*, 9-Августа 2017. <<https://www.hurriyet.com.tr/kurtulmus-manas-heykelinin-acilisina-katildi-40545077>>.

- КЕНЖЕ КАРА (2006). *The Semetey of Kenje Kara: A Kirghiz Epic Performance on Phonograph with a Musical Score and a Compact Disc of the Phonogram*. Ed. and tr. Daniel Prior (with the assistance of Ishembi Obolbekov in transcribing the Kyrgyz text). Wiesbaden: Harrassowitz, 2006.
- КИНЦЕР (2000). Kinzer, Stephen. 'A Legendary Hero Guides a Reborn Kyrgyzstan'. *New York Times*, 2 January 2000.
- КЛЯЙН (2015). Klein, Julie Thompson. *Interdisciplining Digital Humanities: Boundary Work in an Emerging Field*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2015
- КОЖОБЕКОВА (2014). Kojobekova, Aijarkyn. 'The Discourses of Romanticism and Heroism in Post-Soviet Kyrgyzstan'. *International Journal of Social Science and Humanity* 4 (2014): 397-404.
- КОЙЧИЕВ (2020). Койчиев, Арслан Капай уулу. 'Согуш маалындагы акын-жазуучулардын тагдырынан: Сатар Алманбетов деген ким?'. *Би-Би-Си Кыргыз кызматы*, 25-июнь 2020. <<https://www.bbc.com/kyrgyz/blog-53179649>>.
- КОКАЙСЛ (2012). Kokaisl, Petr. 'Kyrgyz Minorities in China'. *Inner Asia* 14 (2012): 383-402.
- КОРТ (2005). Korth, Britta. *Language Attitudes towards Kyrgyz and Russian: Discourse, Education and Policy in post-Soviet Kyrgyzstan*. Bern: Peter Lang, 2005.
- КӨЧҮМКУЛОВА (2005). Kõçüm kulkizî, Elimira. *The Kyrgyz Epic Manas*, 2005. <<http://www.silkroadfoundation.org/folklore/manas/manasintro.html>>.
- КПК (2009-2010). *Книжные памятники Кыргызстана, 2009-2010*. <<https://web.archive.org/web/20170120103104/http://www.rarebooks.net/kg/>>.
- КРАНЕНБЕРГ (2018). Cranenburgh, Andreas van. 'Cliché Expressions in Literary and Genre Novels'. *Proceedings of the Second Joint SIGHUM Workshop on Computational Linguistics for Cultural Heritage, Social Sciences, Humanities and Literature*, pp. 34-43. Sante Fe: New Mexico: Association for Computational Linguistics, 2018.
- КРӨҮС (2018). *2018–2040-жылдары Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы*. Бишкек, 2018. <<https://mfa.gov.kg/uploads/content/1036/cc1aaa7e-1e5d-3a35-bd69-9d52e9c1ba70.pdf>>.
- КУМАР (1998). Kumar, Narendra. *President Akayev of Kyrgyzstan: A Political Biography*. Delhi: Nar-Anand, 1998.
- КЫДЫРБАЕВА (1984). Кыдырбаева, Р. З. *Сказительское мастерство манасчи*. Фрунзе: Илим, 1984.

КЫЛЫЧ (1911). [Бул басылманын көчүрмөсү АК 6 катары берилген.] [Түп нуска жазуусу:]

ملاقچ طوره كيلدين. قصة زلزله. [Түз.] ايشانعلی ارابايفده. قازان: 1911:

[Толук маалымат орус тилиндеги түп нускасында камтылган:]
Казань: Типо-Лит. Т-го Д-ма „В. Еремѣевъ и А. Шашабринъ“ бывш.
Ключникова, 1911.

КЫТАЙДЫН БОРБОРДУК ТЕЛЕВИДЕНИЕСИ (2018). ‘Epic of Manas: The history of Kirgiz in Xinjiang’. *CCTV*, 23 May 2018. <https://news.cgtn.com/news/3d3d414d326b544e77457a6333566d54/share_p.html>.

ЛАЙТ (2019). Light, Nathan. ‘Kyrgyz Genealogies and Lineages: Histories, Everyday Life and Patriarchal Institutions in Northwestern Kyrgyzstan’. *Genealogy* 2 (2018): 1-27.

ЛАРУЭЛ (2012). Laruelle, Marlene. ‘The Paradigm of Nationalism in Kyrgyzstan: Evolving Narrative, the Sovereignty Issue, and Political Agenda’. *Communist and Post-Communist Studies* 45 (2012): 39-49.

ЛАРУЭЛ (2015). Laruelle, Marlene. ‘Kyrgyzstan’s Nationhood: From a Monopoly of Production to a Plural Market’. *Kyrgyzstan beyond ‘Democracy Island’ and ‘Failing State’: Social and Political Changes in a Post-Soviet Society*. Ed. Marlene Laruelle and Johan Engvall, pp. 165-184. Lanham: Lexington, 2015.

ЛЕВИН & СҮЗҮКЕЙ (2011). Levin, Theodore, with Valentina Süzükei. *Where Rivers and Mountains Sing: Sound, Music, and Nomadism in Tuva and Beyond*. Bloomington: Indiana University Press, 2011.

ЛЕОНТЬЕВ Ж.Б (1974). Leont’ev, A. A., L. I. Rojzenzon, and A. D. Xajutin. ‘The Life and Activities of E. D. Polivanov’. Included in E. D. Polivanov, *Selected Works: Articles on General Linguistics*. Ed. A. A. Leont’ev, pp. 11-31. Den Haag: Mouton, 1974.

ЛИЛЛИ (2018). Lilley, Jeffrey B. *Have the Mountains Fallen? Two Journeys of Loss and Redemption in the Cold War*. Bloomington: Indiana University Press, 2018.

ЛИПКИН (1947). Липкин, Семен. *Манас Великодушный: повесть*. [Ленинград]: Советский Писатель, 1947.

ЛИПКИН (1997). Липкин, Семен. ‘Бухарин, Сталин и «Манас»’. *Квадрига: повесть: мемуары*, С. 442–486. Москва: Аграф / Книжный сад, 1997.

ЛОРД (1951). Lord, Albert Bates. ‘Composition by Theme in Homer and Southslavic Epos’. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 82 (1951): 71-80.

- ЛОРД (1971). Lord, Albert B. 'Homer, Parry, and Huso'. *The Making of Homeric Verse: The Collected Papers of Milman Parry*. Ed. Adam Parry, pp. 465-478. Oxford: Clarendon Press, 1971.
- ЛОРД (2003). Lord, Albert B. *The Singer of Tales*. Second edition. Ed. Stephen Mitchell and Gregory Nagy. Cambridge, MA/London: Harvard University Press, 2003.
- ЛЬЮ (2014). 刘欢. '57万行《玛纳斯》手抄本被发现 原本已被烧毁'. *Chinanews*, 7-Июль 2014. <<https://www.chinanews.com.cn/cul/2014/07-07/6357127.shtml>>.
- МАЙРЫКОВА (2016). Майрыкова, М. А. 'Эпос «Манас» и описание в нем обрядов в варианте Жусуп Мамай'. *Известия ВУЗов Кыргызстана* 11 (2016): 47-49.
- МАКДАУЭЛЛ (2012). McDowell, Christopher. "'Death to Sarts": History, Injustice and a Complex Insult in Central Asia'. *Anthropology Today* 28 (2012): 22-24.
- МАКЕНЗИ (1989). McKenzie, Kermit E. 'Chokan Valikhanov: Kazakh Princeling and Scholar'. *Central Asian Survey* 8 (1989): 1-30.
- МАЛДЫБАЙ (1988). (Илимий эмгек:) Айдаркулов К., Мокеев А. ««Семетей» эпосунун арабча кол жазмасы («Кысса Семетей бу-турур»)». (Үзүндү:) ««Семетей» эпосунан үзүндү». Текстти басууга даярдаган: М. Төлөмүшев. *Ала-Тоо* 4 (1988): 133-136, 136-140.
- МАМАЙ (1984-1995). Мамай, Жусуп. *Манас* [Араб кол жазмасы]. 18-көлөм. Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 1984–1995.
- МАМБЕТЖҮСҮП (2003). Мамбетжусуп, Эшмат. *Семетей*. Артыш: Кызыл-Суу Кыргыз басмасы, 2003.
- МАРАТ (2018). Marat, Erica. *The Politics of Police Reform: Society against the State in Post-Soviet Countries*. New York: Oxford University Press, 2018.
- МАРКС (1993). Marx, Karl. *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*. Tr. Martin Nicolaus. London: Penguin, 1993.
- МЕГОРАН (2012). Megoran, Nick. 'Averting Violence in Kyrgyzstan: Understanding and Responding to Nationalism'. Chatham House Russia and Eurasia Programme Paper, 2012.
- МЕГОРАН (2017). Megoran, Nick. *Nationalism in Central Asia: A Biography of the Uzbekistan-Kyrgyzstan Boundary*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2017.
- МЕЛЛОН (2010). Mellon, James G. 'Myth, Legitimacy and Nationalism in Central Asia'. *Ethnopolitics* 9 (2010): 137-150.

- МИЛЛЕР (1980). Miller, Frank J. 'The Image of Stalin in Soviet Russian Folklore'. *Russian Review* 39 (1980): 50-67.
- МИШЕЛЬ & МИШЕЛЬ (1865). Michell, John, and Robert Michell. *The Russians in Central Asia: Their Occupation of the Kirghiz Steppe and the Line of Syr-Daria: Their Political Relations with Khiva, Bokhura, and Kokan: also Descriptions of Chinese Turkestan and Dzungaria by Capt. Valikanof, M. Veniukof, and other Russian travellers*. London: Stanford, 1865.
- МОРЕТТИ (2007). Moretti, Franco. *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for Literary History*. London/New York: Verso, 2007.
- МОРЕТТИ (2013). Moretti, Franco. *Distant Reading*. London: Verso, 2013.
- МОРЕТТИ (2017). Moretti, Franco. *Canon/Archive: Studies in Quantitative Formalism from the Stanford Literary Lab*. New York: n+1 Foundation, 2017.
- МОСТОВЛАНСКИЙ (2011). Mostowlansky, Till. 'Kyrgyz-Muslim-Central Asian? Recent Approaches to the Study of Kyrgyz Culture in Kyrgyzstan'. *The Heritage of Soviet Oriental Studies*. Ed. Michael Kemper and Stephan Conermann, pp. 291-305. Abingdon: Routledge, 2011.
- МОСТОВЛАНСКИЙ (2012). Mostowlansky, Till. 'Making Kyrgyz Spaces: Local History as Spatial Practice in Murghab'. *Central Asian Survey* 31 (2012): 251-264.
- МОУЭЛЛ (2014). Mowell, Barry. 'Political, Economic and Historical Foundations of Central Asian Cinema'. *Social and Cultural Change in Central Asia: The Soviet Legacy*. Ed. Sevkey Akyildiz and Richard Carlson, pp. 72-86. London: Routledge, 2014.
- МУРАВ (2011). Murav, Harriet. *Music From a Speeding Train: Jewish Literature in Post-Revolution Russia*. Stanford: Stanford University Press, 2011.
- МУРЗАКУЛОВА & ШЕБЕРЛЕЙН (2009). Murzakulova, Asel, and John Schoeberlein. 'The Invention of Legitimacy: Struggles in Kyrgyzstan to Craft and Effective Nation-State Ideology'. *Europe-Asia Studies* 67 (2009): 1229-1248.
- МУСА (2013). *The Šabdan Baatır Codex: Epic and the Writing of Northern Kirghiz History: Edition, Translation and Interpretations, with a Facsimile of the Unique Manuscript*. Ed. and tr. Daniel Prior. Leiden, Brill: 2013.
- МУСА (2019). 'A Qirghiz verse narrative of rebellion and exile by Musa Chaghatay uulu'. Ed. and tr. Daniel Prior. *The Central Asian Revolt of 1916: A Collapsing Empire in the Age of War and Revolution*. Ed.

- Aminat Chokobaeva, Cloé Drieu and Alexander Morrison, pp. 308-326. Manchester: Manchester University Press, 2019.
- МУСАЕВ (1995А). «Манас», «Семетей», «Сейтек»: Кыргыздын баатырдык эпосу: Кара сөз менен. Түз. С. Мусаев. Бишкек: Шам, 2003.
- МУСАЕВ (1995Б). Мусаев, С. ‘Эпос «Манас»’. *Энциклопедический феномен эпоха «Манас»*. Ред. С. Алиев, Р. Сарыпбеков, К. Матиев, С. 42-58. Бишкек: Главная редакция Кыргызской энциклопедии, 1995.
- МЭЙ (1995). *Manas*. Tr. Walter May, 2. vol. Moscow/Bishkek: Kirghiz Branch of International Centre “Traditional Cultures and Environments” / Publishing House “Door”, 1995.
- НАЗАР (1977). *The Memorial Feast for Kökötöy-Khan (Kökötöydün aşı): A Kirghiz Epic Poem*. Ed. and tr. A. T. Hatto. Oxford: Oxford University Press, 1977.
- НАЗАР (1996). Ботояров, К. *Көөнөргүс мурас: «Манастын» «Көкөтөйдүн ашы» эпизодунун Ч. Валиханов жаздырып алган варианты*. Түз. Т. Чоротегин. Бишкек: Айбек, 1996.
- НАН КР (2019). Национальная академия наук КР. ‘Презентация трилогии народного эпоса «Манас»’. 2019. <<https://naskr.kg/ru/2019/02/06/prezentaciya-trilogii-narodnogo-eposa-manas/>>.
- ОКТАЙ (1991). Oktay, Osman. *Manas destani*. Illustrations by Denge Animasyon. 2 vols. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.
- ОНГ (1975). Ong, Walter J. ‘The Writer’s Audience Is Always a Fiction’. *PMLA* 90 (1975): 9-21.
- ОНГ (2012). Ong, Walter J. *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. Third edition. Abingdon/New York: Routledge, 2012.
- ОРЛОВА (2019). Orlova, Maria. ‘Kyrgyzstan Plans to Prohibit Naming Alcohol after Heroes of Manas Epic’. 15 January 2019, *24.kg*. <<https://24.kg/english/106132>>.
- ОРОЗБАКОВ (1940). *Manastyn balalyq saqy* [Манастын балалык чагы]. Түз. Ы. Абдырахманов. Фрунзе: Кыргызмамбас, 1940.
- ОРОЗБАКОВ (1978-1982). «Манас»: эпос. Башкы ред. Ч. Т. Айтматов. 4-көлөм. Фрунзе: Кыргызстан, 1978-1982.
- ОРОЗБАКОВ (1984-1995). «Манас»: киргизский героический эпос. Ред. А. С. Садыков, С. М. Мусаев, А. С. Мирбадалева и др. 4-көлөм. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1984-1995.
- ОРОЗБАКОВ (2010). «Манас»: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. Түз. С. Мусаев. В. Хан-Теңир, 2010.

- ОРУЭЛЛ (1949). Orwell, George. *Nineteen Eighty-Four*. London: Sackler & Warburg, 1949.
- ӨЗТҮРК (2015). Öztürk, Göksel. ‘Müşterek Doğu Türkçesi İmlasıyla Yazılmış Arap Harfli Metinlerin Çağdaş Lehçelere Uyarlanarak Okunması Meselesi ve Kırgız Akın Maldıbay Borzu uulu nun Kısıksa i Semetey Bu Turu Örneği’. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 2 (2015): 61-71.
- ӨМҮРАЛИЕВА (2019). Өмүралиева, Ж. О. ‘Манастын төрөлүшүндөгү мифологиялык мотивдер (Молдобасан Мусулманкуловдун варианты боюнча)’. *Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана* 9 (2019): 186–189.
- ПАРРИ (1958). Parry, Albert. ‘Soviet Asians: How Soviet?’. *Georgia Review* 12 (1958): 29-40.
- ПАРРИ (1971). Parry, Milman. *The Making of Homeric Verse: The Collected Papers of Milman Parry*. Ed. Adam Parry. Oxford: Clarendon Press, 1971.
- ПАРХАМ (2014). Parham, Steven. “‘Rightful’ versus “real” Homelands: Changing Concepts of Kyrgyz Boundaries and Belonging on the China-Kyrgyzstan Frontier’. *Asian Ethnicity* 15 (2014): 265-85.
- ПЕГГ (1995). Pegg, Carole. ‘Ritual, Religion and Magic in West Mongolian (Oirad) Heroic Performance’. *British Journal of Ethnomusicology* 4 (1995): 77-99.
- ПЕЛКМАНС (2007). Pelkmans, Mathija. “‘Culture’ as a Tool and an Obstacle: Missionary Encounters in Post-Soviet Kyrgyzstan”. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 13 (2007): 881-899.
- ПЕЛЛАТ Ж.Б (1960-2005). Pellat, Ch., Ch. Vial, B. Fleming, Fahir İz, L. P. Elwell-Sutton, J. A. Hayward, A. H. Johns, J. Knappert, and H. Zafrani. ‘Қишса’. *Encyclopaedia of Islam*. Second edition. Ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, and W. P. Heinrichs. Leiden: Brill, 1960-2005.
- ПЛАМТРИ (2019). Plumtree, James. ‘A Kyrgyz Singer of Tales: Formulas in Three Performances of the *Birth of Manas* by Talantaaly Bakchiev’. *Доклады Национальной академии наук Кыргызской Республики* 1 (2019): 125-133.
- ПЛАМТРИ (2021А). Plumtree, James. ‘A Contemporary Manaschi in Oral Performance and in Print’. *Alatoo Academic Studies* 1 (2021): 238-244.
- ПЛАМТРИ (2021Б). Plumtree, James. ‘A Telling Tradition: Preliminary Comments on the *Epic of Manas*, 1856-2018’. *Medieval Stories and Storytelling*:

- Multimedia and Multi-Temporal Perspectives*. Ed. S. C. Thomson, pp. 239-301. Turnhout, Brepols, 2021.
- ПЛАМТРИ (2021в). Plumtree, James. ‘Computer-Assisted Analysis of Manas Narratives: Demonstrations and Directions’. *Manas Sosyal Arařtırmalar Dergisi* 10 (2021): 1506-1515.
- ПЛАМТРИ (Даярдалууда-А). Plumtree, James. ‘An Uncollected Corpus: *Manas*, Gyula Mészáros, and Microhistory, 1911-1915’.
- ПЛАМТРИ (Даярдалууда-Б). Plumtree, James. ‘*Onegin* and *Manas*, Valikhanov and Belinsky: Russian Literary Criticism and Kyrgyz Oral Poetry’.
- ПЛАМТРИ & ЖЭЭНБЕКОВА (2020). Plumtree, James, and Alymkan Jeenbekova. ‘Replicating the *Birth of Manas*: Compositional Methods of Doolot Sydykov and Talantaaly Bakchiev’. *Известия Национальной академии наук Кыргызской Республики* 3 (2020): 175-187.
- ПОПОВА (2008). Попова, И.Ф. ‘Российские экспедиции в Центральную Азию в конце XIX — начале XX века’. *Российские экспедиции в Центральную Азию в конце XIX — начале XX века*, С. 11-39. СПб: Славия, 2008.
- ПРАЙОР (1995). Prior, Daniel. *Manas: The Epic Vision of Theodor Herzen*. Bishkek: Akcent Information Agency/Far Flung Press, 1995.
- ПРАЙОР (1998). Prior, Daniel. ‘Bok-murun’s Itinerary Ridden: Report on an Expedition Through Kirghiz Epic Geography’. *Central Asiatic Journal* 42 (1998): 238-282.
- ПРАЙОР (2000). Prior, Daniel. *Patron, Party, Patrimony: Notes on the Cultural History of the Kirghiz Epic Tradition*. Bloomington: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 2000.
- ПРАЙОР (2002). Prior, Daniel. ‘The Twilight Age of the Kirghiz Epic Tradition’. Unpublished PhD thesis, Indiana University, 2002.
- ПРАЙОР (2006). Prior, Daniel. ‘Heroes, Chieftains, and the Roots of Kirghiz Nationalism’. *Studies in Ethnicity and Nationalism* 6 (2006): 71-88.
- ПРАЙОР (2009). Prior, Daniel. ‘Travels of Mount Qāf: From Legend to 42°0’N 79° 51’E’. *Oriente Moderno* 89 (2009): 425-444.
- ПРАЙОР (2010). Prior, Daniel. ‘Sparks and Embers of the Kirghiz Epic Tradition’. *Fabula* 51 (2010): 23-37.
- ПРАЙОР (2013). Prior, Daniel. ‘High Rank and Power among the Northern Kirghiz: Terms and Their Problems, 1845-1864’. *Explorations in the Social History of Modern Central Asia (19th – Early 20th Century)*. Ed. Paolo Sartori, pp. 137-179. Leiden: Brill, 2013.

- ПРАЙОР (2016). Prior, Daniel. 'Fastening the Buckle: A Strand of Xiongnu-Era Narrative in a Recent Kirghiz Epic Poem'. *The Silk Road* 14 (2016): 186-196.
- ПРАЙОР (2018). Prior, Daniel. 'Sino-Mongolica in the Qırǵız Epic Poem *Kökötöy's Memorial Feast* by Saǵımbay Orozbaq uulu'. *Philology of the Grasslands: Essays in Mongolic, Turkic, and Tungusic Studies*. Ed. Ákos Bertalan Apatóczy, Christopher P. Atwood, and Béla Kempf, pp. 230-257. Leiden: Brill, 2018.
- ПРИТЧАРД (2011). Pritchard, Maureen. 'Creativity and Sorrow in Kyrgyzstan'. *Journal of Folklore Research* 48 (2011): 167-196.
- РАДЛОВ (1885А). Радловымъ, В. В. *Образцы народной литературы северныхъ тюркскихъ племенъ. Часть 5. Наръчіе дикокаменныхъ киргизовъ.* Санктпетербургъ: Продается у комисіонеровъ императорской академіи наукъ, 1885.
- РАДЛОВ (1885Б). Radloff, W. *Proben der Volksliteratur der nördlichen türkischen Stämme. Vol. 5. Der Dialect der Kara-Kirgisen.* St. Petersburg: Commissionäre der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1885.
- РАДЛОВ (1990). *The Manas of Wilhelm Radloff.* Ed. and tr. Arthur T. Hatto. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990.
- РАЙХЛ (1987). Reichl, Karl. 'Beowulf, Er Töštük und das Bärensohnmärchen'. *Fragen der mongolischen Heldendichtung. Vol. 4.* Ed. W. Heissig, pp. 321-350. Wiesbaden: Harrassowitz, 1987.
- РАЙХЛ (2016): Reichl, Karl. *Turkic Oral Epic Poetry.* New York: Garland, 1992.
- РАЙХЛ (2016): Reichl, Karl. 'Oral Epics into the Twenty-First Century: The Case of the Oral Epic *Manas*'. *Journal of American Folklore* 129 (2016): 327-344.
- РАЙХЛ (2019). Reichl, Karl. 'Oral Epics Along the Silk Road: The Turkic Traditions of Xinjiang'. *CHINOPERL* 38 (2019): 45-63.
- РАХМАТУЛЛИН (1995). Рахматуллин, К. 'Творчество манасчи'. *Энциклопедический феномен эпоса «Манас».* Ред. С. Алиев, Р. Сарыпбеков, К. Матиев, 58-85-ББ. Бишкек: Главная редакция Кыргызской энциклопедии, 1995.
- РЕДИ (2015). Ready, Jonathan L. 'The Textualization of the Homeric Epic by Means of Dictation'. *TAPA* 145 (2015): 1-75.
- РЕДИ (2018). Ready, Jonathan L. *The Homeric Simile in Comparative Perspectives: Oral Traditions from Saudi Arabia to Indonesia.* New York: Oxford University Press, 2018.

- РИНЧИНДОРЖИ (2001). Rinchindorji. 'Mongolian-Turkic Epics: Typological Formation and Development'. *Oral Tradition* 16 (2001): 381–401.
- РИСАМ (2018). Risam, Roopika. 'Decolonizing Digital Humanities in Theory and Practice'. *The Routledge Companion to Media Studies and Digital Humanities*. Ed. Jentery Sayers, pp. 78-86. New York / Abingdon: Routledge, 2018.
- РИСАМ (2019). Risam, Roopika. 'Beyond the Margins: Intersectionality and Digital Humanities'. *Intersectionality in Digital Humanities*. Ed. Barbara Bordalejo and Roopika Risam, pp. 13-34. Leeds: Arc Humanities Press, 2019.
- РО (1991). Ro'i, Yaacov. 'The Soviet and Russian Context of the Development of Nationalism in Soviet Central Asia'. *Cahiers du Monde russe et soviétique* 32 (1991): 123-41.
- РОКВЕЛЛ Ж.Б (2020). Rockwell, Geoffrey, Sarah Vela, Lisa M. Cerrato, Mihaela Plovan, Stan Ruecker, Perseus Digital Library, and the Inke Research Group. 'The Interface of the Digital Library: The Perseus Digital Library as a Case Study.' *Minds Alive: Libraries and Archives Now*. Ed. Patricia Demers and Toni Samek, pp. 101-117. Toronto: University of Toronto Press, 2020.
- РОКВЕЛЛ & СИНКЛЕР (2016А). Rockwell, Geoffrey, and Stéfan Sinclair. *Hermeneutica: Computer Assisted Interpretation in the Humanities*. Cambridge, MA/London: MIT Press, 2016.
- РОКВЕЛЛ & СИНКЛЕР (2016Б). Rockwell, Geoffrey, and Stéfan Sinclair. *Voyant Tools*, 2016. <<http://voyant-tools.org/>>.
- РЫСБЕК/ХЬЮИТТ (2003). Risbek / Richard Hewitt. *Ak Kalpak*. [n. p.]: [n. p.], 2003.
- РЫСБЕК/ХЬЮИТТ (2012). Risbek / Richard Hewitt. *Manas Lost & Manas Found: A Bridge Linking Kyrgyzstan's Epic to Ancient Oracles*. [n. p.]: [n. p.], 2012.
- РЭДФОРД (2015). Radford, David. *Religious Identity and Social Change: Explaining Christian Conversion in a Muslim World*. Abingdon: Routledge, 2015.
- САБОЛ (1995). Sabol, Steven. 'The Creation of Soviet Central Asia: The 1924 National Delimitation'. *Central Asian Survey* 14 (1995): 225-241.
- САДЫРБЕК (2018). Sadyrbek, Mahabat. *Legal Pluralism in Central Asia: Local Jurisdiction and Customary Practices*. Abingdon: Routledge, 2018.

- САЛК (2009). Salk, Gundula. *Die Sanjira des Togolok Moldo (1860-1942)*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2009.
- СИ (2018). Xi, Jinping. 'Speech Delivered by President Xi at the NPC Closing Meeting'. *China Daily*, 22 March 2018. <http://www.chinadaily.com.cn/hkedition/2018-03/22/content_35894512.htm>.
- СИМОНАТО & СЕРИОТ (2014). Simonanto, Elena, and Patrick Sériot, eds. *Polivanov Evgenij: pour une linguistique marxiste*. Limoges: Lambert-Lucas, 2014.
- СИПОС (2014). Sipos, János. *Kyrgyz Folksongs*. Tr. Judit Pokoly. Budapest: Institute for Musicology of the Research Centre for the Humanities of the Hungarian Academy of Sciences/L'Harmattan, 2014.
- СКОТТ (1990). Scott, James C. *Dominion and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. New Haven: Yale University Press, 1990.
- СКУЛЬБРЕЙД (1975). Schoolbraid, G. M. H. *The Oral Epic of Siberia and Central Asia*. Bloomington: Indiana University Press, 1975.
- СМИРНОВ (1914). Смирнов Б. *В стенах Туркестана*. Москва: М.В. Клюкина, 1914.
- СМИТ (1993). Smith, Michael. 'The Eurasian Imperative in Early Soviet Language Planning: Russian Linguists at the Service of Nationalities'. *Beyond Sovietology: Essays in Politics and History*. Ed. Susan Gross Solomon, pp. 159-91. Armonk: Sharpe, 1993.
- СМИТ (1999). Smith, Jeremy. *The Bolsheviks and the National Question, 1917-23*. Basingstoke: Macmillan, 1999.
- СМИТ (2003). Smith, Rogers M. *Stories of Peoplehood: The Politics and Morals of Political Membership*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- СМИТ Ж.Б (1998). Smith, Graham, Vivien Law, Andrew Wilson, Annette Bohr, and Edward Allworth. *Nation-building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities*. New York: Cambridge University Press, 1998.
- СМИТЦОНОВСКИЙ ИНСТИТУТ (2006). *Music of Central Asia*. Vol. 1. *Tengir-Too Mountain Music of Kyrgyzstan*. Smithsonian Folkways SFW405020, 2006.
- СССР (1944). 'Central Asian Folklore'. *Information Bulletin of the Embassy of the Union of Soviet Socialist Republics* 4 (12 September 1944).
- СТИЛ & ИЛЬИНСКИЙ (2010). *Beautiful Visualization: Looking at Data Through the Eyes of Experts*. Ed. Julie Steele and Noah Iliinsky. Sebastopol, CA: O'Reilly Media, 2010.

- СЯНД (2018). Xiang, Yunju. 'Folk Culture: The Cornerstone of Chinese Culture's Influence'. *International Communication of Chinese Culture* 5 (2018): 301-304.
- ТАЛЛЕР (2012). Thaller, Manfred. 'Controversies around the Digital Humanities: An Agenda'. *Historical Social Research* 37 (2013): 7-23.
- ТАНСУГ (2002). Tansuğ, Feza. 'A Bibliographic Survey of Kazakh and Kyrgyz Literature on Music'. *Yearbook for Traditional Music* 41 (2009): 199-220.
- ТЕМИР (1955). Temir, Ahmet. 'Leben und Schaffen von Friedrich Wilhelm Radloff (1837-1918): Ein Beitrag zur Geschichte der Türkologie'. *Oriens* 8 (1955): 51-93.
- ТИЛЛЕТТ (1969). Tillet, Lowell. *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1969.
- ТИШКОВ (1995). Tishkov, Valery. "'Don't Kill Me, I'm a Kyrgyz!': An Anthropological Analysis of Violence in the Osh Ethnic Conflict'. *Journal of Peace Research* 32 (1995): 139-149.
- ТОЛЫЦ (2011). Tolz, Vera. *Russia's Own Orient: The Politics of Identity and Oriental Studies in the Late Imperial and Early Soviet Periods*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- ТОМПСОН Ж.Б (2006). Thompson, Karen, Peter Schofield, Nicola Palmer, and Gulnara Bakieva. 'Kyrgyzstan's Manas Epos Millennium Celebrations: Post-Colonial Resurgence of Turkic Culture and the Marketing of Cultural Tourism'. *Festivals, Tourism and Social Change: Remaking Worlds*. Ed. David Picard and Mike Robinson, pp. 172-190. Clevedon: Channel View Publications, 2006.
- ТОМЧАК (2017). Tomczak, Marta, 'Is China a Model Member State of UNESCO in Implementing the 2003 Convention? Reasons, Benefits, and Criticisms'. *Santander Art and Culture Law Review* 2 (2017): 297-318.
- ТРЕХАРН (2012). Treharne, Elaine. *Living Through Conquest: The Politics of Early English, 1020-1220*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- ТХУМ (2014). Thum, Rian. *The Sacred Routes of Uyghur History*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014.
- ТЫНЫБЕК (1925). [Бул басылманын көчүрмөсү АК 78 катары берилген] [Түп нуска жазуусу:]

تىنىبەك جو مو قچۇنۇقۇ. سە مە تە يدە ن ەبر ەبولۇم. [Түз.] جىناغان

اراباى اوۇلۇ. ماسكو: 1925

[Толук маалымат орус тилиндеги түп нускасында камтылган:]
Москва: 1-я типография Центрального Издательства Народов
С.С.С.Р., 1925.

- ТЫНЫБЕК (1943). *Manas («Manas» dastaniniñ ulandisi «Semetej» den bir bölüm)*. Ed. S. Bet-Alman. Berlin: 1943.
- УБИРИЯ (2016). Ubiria, Grigol. *Soviet Nation-Building in Central Asia: The Making of the Kazakh and Uzbek Nations*. Abingdon: Routledge, 2016.
- УИА (2023). Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фондунун онлайн каталогу. 2023. <<https://manuscript.bizdin.kg/>>.
- УОРНЕР (2014). Warner, Lawrence. *The Myth of Piers Plowman: Constructing a Literary Archive*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- УСУБАЛИЕВА-ГРЫШЧУК (2012). Usubalieva-Gryshcuk, Cholponai. ‘Ancient Epic Goes Digital’. *Newsletter* [International Institute for Asian Studies] 60 (2012): 42.
- УСУПБАЕВА (2018). Усупбаева, Э. Р. ‘Баатырдын төрөлүшү тууралуу элдик түшүнүктөрдүн «Манас» эпосунда берилиши’. *Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана* 5 (2018): 213–216.
- ФАЛЕВ (1922). Фалев, П. А. ‘Как строится каракиргизская былина’. *Наука и просвещение* 1 (1922): 21-23.
- ФЕДОРЕНКО (2012). Fedorenko, Vladimir. *Central Asia: From Ethnic to Civic Nationalism*. Washington DC: Rethink Institute, 2012.
- ФЕНГ (2015). 冯骥才 编. 中国非物质文化遗产百科全书 (三大史诗卷): *Encyclopedia of Chinese Intangible Cultural Heritage: Epics*. 北京: 中国文联出版社, 2015.
- ФОЛИ (1988). Foley, John Miles. *The Theory of Oral Composition: History and Methodology*. Bloomington: Indiana University Press, 1988.
- ФОМЕНКО (1968). «Манас»: *Героический эпос киргизского народа*. Ред. В. Л. Фоменко. Фрунзе: Илим 1968.
- ФРАНК (2001). Frank, Allen J. *Muslim Religious Institutions in Imperial Russia: The Islamic World of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780-1910*. Leiden: Brill, 2001.
- ФРИДОМ ХАУС (2017). Freedom House. *Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties*. New York: Rowman and Littlefield, 2017.
- ФРОЛОВА-УОЛКЕР (1998). Frolova-Walker, Marina. ‘National in Form, Socialist in Content: Musical Nation-Building in the Soviet Republics’. *Journal of the American Musicological Society* 51 (1998): 331-371.

- ФЬОРМОНТЕ Ж.Б. (2015). Fiormonte, Domenico, Teresa Numerico, and Francesca Tomasi. *The Digital Humanist: A Critical Inquiry*. Tr. Desmond Schmidt with Christopher Ferguson. New York: punctum books, 2015.
- ФЬОРМОНТЕ Ж.Б. (2022). *Global Debates in the Digital Humanities*. Ed. Domenico Fiormonte, Sukanta Chaudhuri, and Paola Ricaurte. Minneapolis / London: University of Minnesota Press, 2022.
- ХАБИБУЛЛАЕВ (2021). Khabibullaev, Akram. 'Arabic Script Rare Books at the National Academy of Sciences of the Republic of Kyrgyzstan: An Annotated Bibliography'. *Slavic & East European Information Resources* 22: (2021): 331-343.
- ХАЗАНОВ & ШАПИРО (2005). Khazanov, Anatoly M. and Kenneth Shapiro. 'Contemporary Pastoralism in Central Asia'. *Mongols, Turks, and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World*. Ed. Reuven Amitai and Michal Biran, pp. 503-534. Leiden, Brill, 2005.
- ХАЛИД (1994). Khalid, Adeeb. 'Printing, Publishing, and Reform in Tsarist Central Asia'. *International Journal of Middle East Studies* 26 (1994): 187-200.
- ХАЛИД (2001). Khalid, Adeeb. 'Nationalizing the Revolution in Central Asia: The Transformation of Jadidism, 1917-1920'. *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. Ed. Ronald Grigor Suny and Terry Martin, pp. 145-162. New York: Oxford University Press, 2001.
- ХАМФРИ (1994). Humphrey, Caroline. 'Remembering an "Enemy": The Bogd Khaan in Twentieth-Century Mongolia'. *Memory, History, and Opposition under State Socialism*. Ed. Rubie S. Watson, pp. 21-44. Santa Fe: School of American Research Press, 1994.
- ХАРРИС & ЭЛКУН (2023). Harris, Rachel, and Aziz Isa Elkun. *The Complicity of Heritage: Cultural Heritage and Genocide in the Uyghur Region*. Washington: Uyghur Human Rights Project, 2023.
- ХАТТО (1969А). Hatto, Arthur T. 'Kukotay and Bok Murun: A Comparison of Two Related Heroic Poems of the Kirghiz – I'. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 32 (1969): 344-378.
- ХАТТО (1969Б). Hatto, Arthur T. 'Kukotay and Bok Murun: A Comparison of Two Related Heroic Poems of the Kirghiz – II'. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 32 (1969): 541-579.
- ХАТТО (1971). Hatto, Arthur T. 'The Kirghiz original of "Kukotay" found'. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 34 (1971): 379-386.

- XATTO (1973). Hatto, Arthur T. 'Germanic and Kirghiz Heroic Poetry: Some Comparisons and Contrasts'. *Deutung und Bedeutung: Studies in German and Comparative Literature Presented to Karl-Werner Maurer*. Ed. Brigitte Schuldermann, Victor D. Doerksen, Robert J. Glendinning, and Evelyn Scherabon Firchow, pp. 19-33. Den Haag: Mouton, 1973.
- XATTO (1976). Hatto, Arthur T. 'The Catalogue of Heroes and Heroines in the Kirghiz "Joloi-Khan"'. *Tractata altaica: Denis Sinor, sexagenario optime de rebus altaicis merito dedicata*. Ed. Walther Heissig, John R. Krueger, Felix J. Oinas, and Edmond Schütz, pp. 237-260. Wiesbaden: Harrassowitz, 1976.
- XATTO (1980A). Hatto, Arthur T. 'Kirghiz (Mid-nineteenth century)'. *Traditions of Heroic Poetry*. Vol. 1. *The Traditions*. Ed. A. T. Hatto, 300-327. London: Modern Humanities Association, 1980.
- XATTO (1980Б). Hatto, Arthur T. *Essays on Medieval German and Other Poetry*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- XATTO (1983). Hatto, Arthur T. 'Jantay: A Kirghiz Lament for a Chieftain, Dated 1867-1869'. *Documenta Barbarorum: Festschrift für Walther Heissig zum 70. Geburtstag*. Ed. K. Sagaster and M. Weiers, pp. 186-195. Wiesbaden: Harrassowitz, 1983.
- XATTO (1989A). Hatto, Arthur T. 'Epithets in Kirghiz Epic Poetry 1856-1869'. *Traditions of Heroic and Epic Poetry*. Vol. 2. *Characteristics and Techniques*. Ed. J. B. Hainsworth, pp. 71-93. London: Modern Humanities Research Association, 1989.
- XATTO (1989Б). Hatto, Arthur T. 'Mongols in Mid-Nineteenth-Century Kirghiz Epic'. *Gedanke und Wirkung: Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe*. Ed. Walther Heissig and Klaus Sagaster, pp. 139-145. Wiesbaden: Harrassowitz, 1989.
- XATTO (1990). Hatto, A. T. 'The Kirghiz and the Surrounding Peoples in Mid-Nineteenth Century Kirghiz Epic'. *L'asie centrale et ses voisins: Influences réciproques*. Ed. Rémy Dor, pp. 73-83. Paris: INALCO, 1990.
- XATTO (1992). Hatto, Arthur T. 'Die Marschrouten in der älteren kirgisischen Heldenepik'. *Fragen der mongolischen Heldendichtung*. Vol. 5. Ed. W. Heissig, pp. 331-342. Wiesbaden: Harrassowitz, 1992.
- XATTO (1997). Hatto, Arthur T. 'Tradition and Change in the Kirghiz Manas'. *Language and Scripts of Central Asia*. Ed. Shirin Akiner and Nicholas Sims-Williams, pp. 99-105. London: School of Oriental and African Studies, 1997.

- ХАТТО (2000). Hatto, Arthur T. 'Textology and Epic Texts from Siberia and Beyond'. *Textualization of Oral Epics*. Ed. Lauri Honko, pp. 129-160. Berlin: Gruyter, 2000.
- ВАН ДЕР ХЕЙДЕ (2004). van der Heide, Nienke. 'Epic as Arena – Models of Statehood and the Kyrgyz Manas Epic'. *Epic Adventures: Heroic Adventures in the Oral Performance Traditions of Four Continents*. Ed. Jan Jansen and Henk M. J. Maier, pp. 65-70. Münster: Lit, 2004.
- ВАН ДЕР ХЕЙДЕ (2015). van der Heide, Nienke. *Spirited Performance: The Manas Epic and Society in Kyrgyzstan*. Bremen: EHV Academicpress GmbH, 2015.
- ВАН ДЕР ХЕЙДЕ (2016). van der Heide, Nienke. 'Remembering Manas'. *Newsletter [International Institute for Asian Studies]*, 74 (2016): 38-39.
- ХИ & ЧУН (2011). He, Jihong, and Chung Yi. *Legend of Manas*. Tr. Zhang Tianxin. [Beijing]: China Intercontinental Press, 2011.
- ХОНКО (1998). Honko, Lauri. *Textualising the Siri Epic*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1998.
- ХУ & ИМАРТ (1989). Hu, Zhen-hua, and Guy Imart. *A Kirghiz Reader*. Bloomington: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 1989.
- ХУАНЬЦЮ ШИБАО (2019). '70 years on, China's Xinjiang embraces future with vitality, stability'. *Global Times*, 25 September 2019. <<https://web.archive.org/web/20200306195731/http://www.globaltimes.cn/content/1165484.shtml>>.
- ЦИОЛКОВСКИЙ (2013). Ziolkowski, Margaret. *Soviet Heroic Poetry in Context: Folklore or Fakelore*. Newark: University of Delaware Press, 2013.
- ЧЕДВИК & ЧЕДВИК (1940). Chadwick, H. Munro, and N. Kershaw Chadwick. *The Growth of Literature*. Vol. 3. Cambridge: Cambridge University Press, 1940.
- ЧОКОБАЕВА (2016). Chokobaeva, Aminat. 'Frontiers of Violence: State and Conflict in Semirechye, 1850-1938'. Unpublished PhD thesis, Australian National University, 2016.
- ЧОРОЕВ (2002). Tchoroev, Tyntchtykbek. 'Historiography of Post-Soviet Kyrgyzstan'. *International Journal of Middle East Studies* 34 (2002): 351-374.
- ШАМШИЕВ (1965). Шамшиев, Болот. реж. *Манасчи*. Киргизфильм, 1965.
- ШАНТА (2008). Sántha, István. 'Almásy és Prinz – magyar utazók a kirgizek földjén a XX. Század első évtizedében'. *Köember allot a pusztán:*

- Tanulmánykötet Mándoky Kongur István emlékére*. Ed. Ágnes Birtalan and Dávid Somfai Kara, pp. 131-151. Budapest: L'Harmattan, 2008.
- ШАНТА & КАРА (2021). Sántha István és Somfai Kara Dávid. *Levelek és fényképek Ázsia szívéből: Almásy György második közép-ázsiai kutatóútja (1906)*. Lakitelek: Antológia Kiadó, 2021.
- ШАНТА & КАРА (2021А). Шанта, Иштван жана Дауд Шомфай Кара. *Азиянын жүрөгүнөн келген каттар жана сүрөттөр*. Котор. Памирбек Казыбаев. Бишкек: Улуу Тоолор, 2022.
- ШАНТА & КАРА (2022В). Шанта, Иштван и Давид Шомфай Кара. *Письма и Фотографии из Сердца Азии*. Перев. Игорь Вовк и Ольга Вовк. Бишкек: Улуу Тоолор, 2022.
- ШАНТА & ЛАЙТАЙ (2022). Sántha, István, and László Lajtai. 'Hungarian orientalism as seen through the photographs of György Almásy's second expedition to the Kazakh and Kyrgyz territories'. *Photographing Central Asia: From the Periphery of the Russian Empire to Global Presence*. Ed. Svetlana Gorshenina, Sergei Abashin, Bruno De Cordier, and Tatiana Saburova, pp. 129-164. Berlin/Boston: de Gruyter, 2022. ШИНЖАН (2018). *Xinjiang Victims Database*, 2018. <<https://shahit.biz/eng/>>.
- ШИШКИН (2010). Shishkin, Philip. 'The Land of Perpetual Revolution: What's Really Happening in Kyrgyzstan'. *Foreign Policy*, 14 May 2010. <<https://foreignpolicy.com/2010/05/14/the-land-of-perpetual-revolution/>>.
- ШТРАУБ (2016). Straube, Hanne. 'Pro and Con Manas: The Discourse of about the Use of an Epic for a National Ideology in Kyrgyzstan'. *Groups, Ideologies and Discourses: Glimpses of the Turkic Speaking World*. Ed. Christoph Herzog and Barbara Pusch, pp. 155-166. Würzburg: Orient-Institut Istanbul, 2016.
- ЭРКЕТАНОВ (1996). Эркетанов, Омор. 'Чокан жана белгисиз манасчылар'. *Сан-Таш–140: материалы международной научной конференции, посвященной первой записи эпоса Манас Ч. Валихановым*. Ред. В. М. Плоских, Д. Прайор, А. А. Акматалиев, С. 98-102. Бишкек: Илим, 1996.
- ЭМКОНС (2023). *Early Modern Kyrgyz Oral-derived Narrative Sources*, 2023. <<https://emkons.lib.miamioh.edu/>>.
- ЭТЦСЛ (2006). *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature*, 2006. <<https://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>>.
- ЭЭБО (2023). *Early English Books Online*, 2023. <<https://quod.lib.umich.edu/e/eebogroup/>>.

- ЮНДП: (2018). @undpkg. ‘Manaschy is telling episodes from a famous epos #manas where #kyrgyz #nomads were caring about the #environment.’. *Twitter*, September 3, 2018. <<https://twitter.com/undpkg/status/1036501590025363456>>.
- ЮНЕСКО (2009). ‘Manas’. *UNESCO Intangible Cultural Heritage*, 2009. <<https://ich.unesco.org/en/RL/manas-00209>>.
- ЮНЕСКО (2013). ‘Kyrgyz epic trilogy: Manas, Semetey, Seytek’. *UNESCO Intangible Cultural Heritage*, 2013. <<https://ich.unesco.org/en/RL/kyrgyz-epic-trilogy-manas-semetey-seytek-00876>>.
- ЮНУСАЛИЕВ (1958-1960). *Манас* (т. 1-2, 1958), *Семетей* (т. 3, 1959), *Сейтек* (т. 4, 1960). Ред. Б. М. Юнусалиев. Фрунзе: Кыргызмамбас, 1958-1960.

Жеймс Пламтри, Нургул Карыбекова
**«Манас» эпосуна тиешелүү изилдөөлөргө
жаңыча илимий сереп (1856–2018)**

Бишкек, «Ордо компани» басмасы
Кыргыз тилинде

Корректору *Ж. Теңирбергенова*
Компьютердик калыпка салган жана
мукабаны көркөмдөгөн *Р. Балтобаев*

Басууга 01.11.2023-ж. кол коюлду.
Кагаздын форматы 60x84 ¹/₁₆.
Көлөмү 11,5 б.т. Нускасы 100.

«Ордо компани» ЖЧКда басылды.
Бишкек ш., Фрунзе к., 429 б.
Тел.: 0 700 031081

